

T.C.  
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANA BİLİM DALI

# İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ KAYNAKÇASI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TANER ASLAN

Tez Danışmanı:  
Y.Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

GAZİANTEP  
OCAK 2012

T.C.  
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANA BİLİM DALI

**İslamiyet Öncesi Türk Tarihi Kaynakçası**

TANER ASLAN

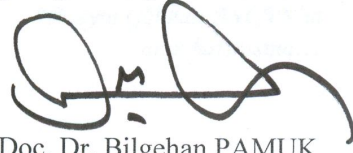
Tez Savunma Tarihi: 27.01.2012

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Yrd.Doç.Dr. Ahmet AĞIR

SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları sağladığımı onaylarım.



Doç. Dr. Bilgehan PAMUK

Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.



Y.Doç. Dr. Yunus Emre Tansü  
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

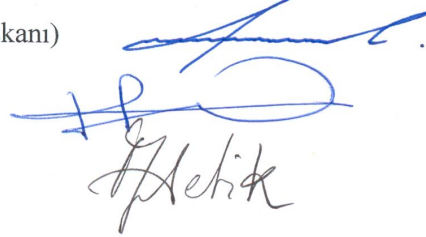
Jüri Üyeleri:

İmzası

Y.Doç. Dr. Yunus Emre Tansü (Jüri Başkanı)

Y.Doç. Dr. Celal Pekdoğan

Y.Doç.Dr. Zahide Ayşen Tetik



*Genç Yaşta kaybettiğim ağabeyim  
Hüseyin Gökhan ASLAN'ın  
aziz hatırasına...*

## ÖZET

### İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ KAYNAKÇASI

ASLAN, Taner,  
Yüksek Lisans Tezi, TARİH ABD  
Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ  
Ocak 2012, 276 sayfa

Tarihi boyunca birçok devlet kuran Türk milleti dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu katkıları anlamak için Türklerin oluşturduğu siyasi-sosyal-kültürel tarihi öğrenmek, öğrenmek için de Türk Tarihinin kaynaklarına başvurmak gereklidir. Tarihin kaynakları, arkeolojik, yazılı ve sözlü kaynaklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yazılı kaynaklar içinde kitabeler, yıllıklar, seyahatnameler, coğrafya eserleri, çeşitli yıllarda kaleme alınan yazma eserler bulunmaktadır. Yazısız kaynaklar sagular, koşuklar, destanlar, atasözleri olarak sıralanabilir. Arkeolojik kaynaklarda ise kazılar sonucunda ortaya çıkarılan her türlü maddi eşya bulunmaktadır. Arkeolojik kaynaklardan kültür merkezleri de Türk tarihinin aydınlanmasına ışık tutmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Tarihsel Kaynaklar, Türk Tarihi, Göçebe hayat

## **ABSTRACT**

### **THE DATE OF PRE-ISLAMIC TURKISH HISTORY BIBLIOGRAPHY**

ASLAN, Taner

M. A. Thesis, Department of History

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ

January 2012, 276 pages

Throughout the history of the Turkish nation, who founded the government has made important contributions to world civilization. In order to understand these contributions, political, social and cultural history created by the Turks must learn. Therefore; political, social and cultural history of the Turks formed the written sources seek to learn the history of Turks. Sources of history divided into three categories including written sources, oral sources and archaeological sources. Inscriptions, annuals, travels, geographical works and manuscripts drawn out over many years, creates the written sources. Sagus, kosuks, legends and proverbs are oral sources. A number of references as a result of archaeological excavations have uncovered all kinds of material goods. As a result of archaeological excavations have revealed the important cultural centers in illuminating the history of the Turks.

**Key Words :** Historical Sources, History of the Turks, Nomadic life

## ÖNSÖZ

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi Kaynakçası, adlı tez uzun süren emeklerden sonra ortaya çıkan ciddi bir çalışmanın ürünüdür. Bir Türk genci olarak Türklüğümden gurur duymam ve büyük milletimin tarihinin bir kısmına ışık tutmak istemem çalışmamın ortaya çıkmasına ortam hazırlayan en önemli etkidir. Türklerin hayatı hakkında bilgi veren eserlerin sınırlı olması, Türk Tarihi hakkında bilgi veren eserlerin gelecek nesillere öğretilmek istenmesi, bu tezin ortaya çıkmasına ortam hazırlayan bir diğer etkidir. İslamiyet Öncesi Türk Tarih kaynakçası tezi bu konu hakkında yapılan çalışmaların sınırlı olması işimizi zorlaştırırsa da bu çalışmamızın yapılması ve eserimizin bu konuda bir açığı bir nebze de olsa kapatması bizim için en büyük mutluluk olacaktır.

Bu tezin yapılmasında; tarih kimliğimin oluşmasında büyük etkisi olan tez danışmanım Y.Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ'ye, Gaziantep Üniversitesindeki öğrencilik yıllarımda Orta Asya Türk Tarihi derslerini aldığım, İslamiyet Öncesi Türk tarihine ilgi duymamı sağlayan ve Lisans bitirme tezini beraber tamamladığımız Y.Doç. Dr. Süleyman ÜNÜVAR'a, öğrencilik yıllarımda Osmanlı Tarihi derslerine giren araştırmacı kimliğimin oluşmasına büyük katkılar sağlayan Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi Y.Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR'e, lisans ve Yüksek lisans dönemimde çok desteğini gördüğüm fikir danıştığım üzerimde katkısı çok olan Gaziantep Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölüm başkanı Y.Doç. Dr. Celal PEKDOĞAN'a, kendisinden ders alma imkânına sahip olamadığım; ancak çalışmalarını yakından takip ettiğim ve yüksek lisans dönemimde fikirlerine danıştığım Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölüm Başkanı Doç. Dr. Bilgehan PAMUK'a, daha anaokulu dönemimde beni tarih bilimiyle tanıştıran babam Şerif ASLAN'a, annem Melek ASLAN'a ve isimlerini sayamadığım birçok gizli kahramana yürekten teşekkür ederim.

Taner ASLAN  
Ocak 2012

## İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	xi
<b>1. GİRİŞ.....</b>	<b>1</b>
<b>1.1. GİRİŞ.....</b>	<b>1</b>
<b>2. TARİHİN KAYNAKLARI.....</b>	<b>4</b>
<b>2.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR.....</b>	<b>5</b>
2.1.1. Eski Taş Devri.....	7
2.1.2. Orta Taş Devri.....	7
2.1.3. Yeni Taş Devri.....	7
2.1.4. Bakır Devri.....	8
2.1.5. Tunç Devri.....	8
2.1.6. Demir Devri.....	9
2.1.7. Uyük (Tuva) Kültürü.....	9
2.1.8. Tagar Kültürü.....	9
2.1.9. Esik Kalıntıları.....	10
2.1.10. Taştık Kültürü.....	10
2.1.11. Pazırık Kültürü.....	10
<b>2.2. YAZILI KAYNAKLAR.....</b>	<b>11</b>
2.2.1. Kitabeler.....	11
2.2.1.1. Göktürk yazıtları.....	14
2.2.1.1.1. Bilge kağan yazıtları.....	19
2.2.1.1.1.1. Doğu yüzü.....	20
2.2.1.1.1.2. Güneydoğu yüzü.....	24
2.2.1.1.1.3. Güney yüzü.....	24
2.2.1.1.1.4. Kuzey yüzü.....	25
2.2.1.1.1.5. Batı yüzü.....	26
2.2.1.1.1.6. Güneybatı yüzü.....	27
2.2.1.1.2. Kül Tiğın yazıtı.....	27
2.2.1.1.2.1. Güney yüzü.....	29
2.2.1.1.2.2. Doğu yüzü.....	30
2.2.1.1.2.3. Kuzey yüzü.....	33
2.2.1.1.2.4. Kuzeydoğu yüzü.....	34
2.2.1.1.2.5. Güneydoğu yüzü.....	34

2.2.1.1.2.5. Güneybatı yüzü.....	35
2.2.1.1.2.6. Batı yüzü.....	35
2.2.1.1.3. Tonyukuk yazıtı.....	35
2.2.1.1.3.1. Birinci taş (Batı Cephesi) .....	36
2.2.1.1.3.2. Birinci taş (Güney Cephesi).....	36
2.2.1.1.3.3. Birinci taş (Doğu Cephesi) .....	37
2.2.1.1.3.4. İkinci taş (Kuzey Cephesi) .....	37
2.2.1.1.3.5. İkinci taş (Batı Cephesi) .....	38
2.2.1.1.3.6. İkinci taş (Güney Cephesi) .....	39
2.2.1.1.3.7. İkinci taş (Doğu Cephesi) .....	39
2.2.1.1.4. Göktürkler dönemine ait diğer yazıtlar.....	39
2.2.1.1.4.1. Ongin yazıtı.....	39
2.2.1.1.4.2. Köl iç çor yazıtı.....	40
2.2.1.1.4.3. Bugut yazıtı.....	40
2.2.1.1.4.4. Çoyr yazıtı.....	40
2.2.1.1.4.5. Hoytu-tamır yazıtları.....	41
2.2.1.1.4.6. Uybat III yazıtı.....	41
2.2.1.2. Uygur yazıtları.....	41
2.2.1.2.1. Aru han yazıtları.....	42
2.2.1.2.2. Sevrey yazıtı.....	43
2.2.1.2.3. Şine Usu yazıtı.....	43
2.2.1.2.4. Terhin yazıtları.....	43
2.2.1.2.5. Tez II yazıtı.....	44
2.2.1.2.6. Karabalsagun yazıtı.....	44
2.2.1.2.7. Suci yazıtı.....	44
2.2.1.2.8. A.Çor yazıtı.....	45
2.2.1.2.9. Şivet-Ulan yazıtı .....	45
2.2.1.2.10. Altın Köl II yazıtı.....	45
2.2.1.3. Türgiş yazıtları.....	45
2.2.1.3.1. Uybat I yazıtı.....	45
2.2.1.3.2. Tuba III yazıtı.....	46
2.2.1.4. Altı bağ bodun yazıtları.....	46
2.2.1.4.1. Bay-bulun II yazıtı.....	46
2.2.1.4.2. Uyük tarlak yazıtı.....	46
2.2.1.4.3. Kemçik-kaya başı yazıtı.....	47
2.2.1.5. Oğuz yazıtları.....	47
2.2.1.5.1. Hangita-hat yazıtı.....	47
2.2.1.5.2. Barlık I yazıtı.....	47
2.2.1.5.3. Begre yazıtları.....	47
2.2.1.6. Kümül yazıtları.....	48
2.2.1.6.1. Kejilig-hobu yazıtı.....	48
2.2.1.6.2. Kızıl çıra II yazıtı.....	48
2.2.1.7. Az yazıtları.....	48
2.2.1.7.1. Bayan-kol yazıtı.....	48
2.2.1.7.2. Mugur-sargol yazıtları.....	48
2.2.1.8. Peçenek yazıtları.....	48
2.2.1.9. Bulgar yazıtları.....	49



2.2.1.10. Sekel yazıtları.....	49
2.2.1.11. Diğer yazıtlar.....	49
2.2.1.11.1. Talas ve yenisey yazıtları.....	49
2.2.1.11.2. İhi hanın nor yazıtı.....	50
2.2.1.11.3. Ihe ashete yazıtı.....	50
2.2.1.11.4. Altın köl yazıtı.....	50
2.2.1.11.5. Çakul yazıtları.....	50
2.2.1.11.6. Açura yazıtları.....	51
2.2.1.11.7. Oya yazıtı.....	51
2.2.1.11.8. Taşeba yazıtı.....	51
2.2.1.11.9. Elegeş yazıtı.....	51
2.2.1.11.10. İki gümüş maşraba yazıtı.....	51
2.2.1.11.11. Nagy szent miklos definesi ve yazıtları.....	51
2.2.1.11.12. Ak-yüs yazıtı.....	51
2.2.1.11.13. Kara yüs yazıtı.....	52
2.2.1.11.14. Ulu kom-karasu yazıtı.....	52
2.2.2. Batı Kaynakları.....	52
2.2.3. Diğer Devletlerin Arşivleri.....	54
2.2.4. Sözlükler.....	55
2.2.4.1. Codex cumanicus.....	55
2.2.4.2.Kitabü'l-idrak li-lisan'il-etrak.....	55
2.2.4.3.Kitab-ı mecmu tercüman-ı türkî ve acemi ve mugali .....	56
2.2.4.4.E't tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't Türkiye.....	56
2.2.4.5.Kitabü bulgatü'l-Müştak fi lügati't Türk ve'l-kıf.....	57
2.2.4.6.Kavaninü'l-külliyel-lizabti'l-lugati't- Türkiye.....	57
2.2.4.7.İbn-i muhenna lügati.....	57
2.2.4.8.Mukaddimetü'l edeb.....	57
2.2.4.9.Muhakemetü'l-lugateyn.....	58
2.2.4.10.Şeyh süleyman efendi lügati.....	60
2.2.5. Çin Yıllıkları.....	60
2.2.5.1. Shih-chih ( M.Ö. 255-M.Ö.207) .....	61
2.2.5.2. Chien han-shu ( M.Ö. 206-M.S.24) .....	62
2.2.5.3. Hou han-shu (M.S.25-M.S.219) .....	63
2.2.5.4. San kuo-chih (220-264) .....	63
2.2.5.5. Wei-shu (300-550) .....	63
2.2.5.6. Chou-shu (550-557) .....	64
2.2.5.7. Pei ch'i-shu (550-576) .....	64
2.2.5.8. Sui-shu (589-618) .....	64
2.2.5.9. Chiv t'ang-shu (618-916) .....	65
2.2.5.10. Hsin t'ang-shu (618-916) .....	65
2.2.5.11. Wu-tai-shih (907-960) .....	66
2.2.5.12. Tsin çu.....	66
2.2.5.13. Song şü(420-478) .....	66
2.2.5.14. Nan-ts'i şü ( 475-502) .....	66
2.2.5.15. Leang şü (512-556) .....	67
2.2.5.16. Ç'en şü (557-588) .....	67

2.2.5.17.Çe-lieou kuo kiang yu çe.....	67
2.2.5.18.T'ang Hhuey yao.....	67
2.2.5.19.Sin wurtay şe.....	67
2.2.5.20.Ts'eu-çe t'ong-kien.....	68
2.2.5.21.Song şe.....	68
2.2.5.22.K'i-an kuo çe ( 916-1115) .....	68
2.2.5.23.Leao şe.....	68
2.2.5.24.Kin şe( 115-1234) .....	69
2.2.5.25.Yunan şe (1234-1369) .....	69
2.2.6. Seyahatnameler.....	69
2.2.6.1. Hsüan tsang seyahatnamesi.....	71
2.2.6.2. Wang yen-te seyahatnamesi.....	71
2.2.6.2.1. Gök ile irtibat.....	72
2.2.6.2.2. Kötü ruh İçin ferman.....	73
2.2.6.2.3. Bayram ve festivaller.....	73
2.2.6.2.4. Göğe kurban sunma.....	73
2.2.6.2.5. Su ve yağmur tanrısı için dikilen kitabeler .....	74
2.2.6.2.6. Arslan han tarafından yedinci günde kabul edilişleri.....	74
2.2.6.2.7. Kabul sırasında uygurlar'ın yüzlerini doğuya dönmeleri.....	75
2.2.6.3. Tamim ibn bahr seyahatnamesi.....	75
2.2.6.4. İbn fazlan seyahatnamesi.....	75
2.2.6.5. Plano carpini seyahatnamesi.....	76
2.2.6.6. William rubruquis seyahatnamesi.....	77
2.2.6.7. Marco polo seyahatnamesi.....	77
2.2.6.8. İbn batuta seyahatnamesi.....	78
2.2.6.9. Ruy gonzales de claviyo seyahatnamesi.....	81
2.2.6.10. Gıyaseddin nakkaş seyahatnamesi.....	82
2.2.6.11. Yüan-cang seyahatnamesi.....	82
2.2.6.12. Abu-dulaf mis'ar ibn muhalhil seyahatnamesi.....	82
2.2.6.13. Binyamin al- tatili seyahatnamesi.....	82
2.2.6.14. Ciao-gon ve pun-daga seyahatnameleri.....	83
2.2.6.15. H.Yule seyahatnamesi.....	83
2.2.6.16. Ludovico varthemo seyahatnamesi.....	83
2.2.6.17. Jongs honway seyahatnamesi.....	83
2.2.6.18. J.R. fraser'in seyahatnamesi.....	83
2.2.6.19.Fa-hsien (darma patra) ve onun buda ellerine seyahat notları (fo guo-chi) .....	83
2.2.6.20. Song-Yün'ün Seyahat Hatıraları (Song Yün Hsing-Chi) .....	85
2.2.6.21. Hsi yü-chi (batı memleketlerine seyahat notları) .....	86
2.2.6.22. Evliya ch'ü ch'u-chi ve onun batı seyahatnamesi (ch'ang- ch'ün chin-jen hsi-you-chi) .....	87
2.2.6.23. Hive seyahatnamesi ve tarihi.....	87
2.2.6.24. Abdülkerim buhari seyahatnamesi.....	88
2.2.6.25. Muhammed zahir bigi seyahatnamesi.....	89

2.2.7. Coğrafya ve Genel Tarih Eserleri.....	89
2.2.7.1. Yahya el-belazuri, fütuhu'l-büldan.....	90
2.2.7.2. Yazih el- yakubi, kitab'ül-büldan.....	91
2.2.7.3. Cerir el-taberi, tarihü'r-resul ve'l-mulük.....	92
2.2.7.4. Hüseyin el-mesudi, muruc'ül-zeheb ve maadinü'l- cevahir.....	92
2.2.7. 5. Mücmelü'l-tevarih.....	92
2.2.7.6. Tahir el-mukaddisi, kitabü'l-bad'i ve'l-tarih.....	92
2.2.7.7. İbn hurdadbih, kitab el-mesalik ve'l-memalik.....	93
2.2.7.8. Ebu ishak istahri, kitab el-mesalik ve'l-memalik.....	93
2.2.7.9. Muhammed ibn havkal kitab el-mesalik vel-memalik.....	93
2.2.7.10. Ahmed el-mukaddisi, ahsenü'l-takasimfi marifet-i ekalim.....	94
2.2.7.11. Ebu'l reyhan biruni.....	94
2.2.7.12. Rustah el-hemedani kitab el-alik el-nefise.....	95
2.2.7.13. Yakut el-hamavi, mucem'ül-büldall.....	95
2.2.7.14. Sibt ibn'il-cezvi, mirat üz-zemall fi tarih'i-ayan.....	95
2.2.7.15. Ebu'l ferec, chronicon syriacun.....	95
2.2.7.16. Ebu'l ferec, tarih u muhtasar'il-düvel.....	96
2.2.7.17. İsmail ebu'l fida, kitab'ül-muhtasar fi ahbari'l-beşer.....	96
2.2.7.18. Hudud'ül-alem.....	96
2.2.7.19. İbn rustah, el-a'lak el-nefise.....	96
2.2.7.20. Ebu said gerdizi, zeyn 'ül-ahbar.....	96
2.2.7.21. Ata melik alaaddin cüveyni, tarih-i cihangüşa.....	97
2.2.7.22. Minhac cuzcani, tabakat-ı nasiri.....	98
2.2.7.23. Reşidüddin fazlullah, cami'üt-tevarih.....	98
2.2.7.24. Lütfullah hafız ebru, zeyl'i-cami'üt-tevarih.....	99
2.2.7.25. Hamidullah kazvini, tarih-i güzide.....	99
2.2.7.26. Şerafeddin yezdi, zafer-name.....	99
2.2.7.27. Şibani-name.....	100
2.2.7.28. Babur-name.....	100
2.2.7.29. Haydar mirza duglat, tarih-i raşidi.....	100
2.2.7.30. Ebu'l-gazi bahadır han, şecere-i Türk.....	101
2.2.7.31. Ubayd-ullah bn xurdadbeh, kitab al masalik va'l- mamalik.....	102
2.2.7.32. Quadama bn cafar, kitab'ül-xarac.....	102
2.2.7.33. Umar ibn rusta, al-alagu'l-nafisa.....	102
2.2.7.34. İbn al-fagih al-hamadani, axbar-ül buldan.....	102
2.2.7.35. İbn havgal,kitab-u'l masalik va'l mamalik.....	102
2.2.7.36. Muhammad bn ahmad al-mugaddasi, ahsan-u'l-tagasım fi marifat-il agalim.....	102
2.2.7.37. Ali ibn al-husayn al- masudi, kitab al-tanbih va'l- israf.....	102
2.2.7.38. Abu hamid al-andalusi al giranti, tuhfat-u'l-albab va muhbat- u'l acab.....	103
2.2.7.39. Abdullah bin ab-il-aziz al- bakri, kitab-u'l masalik val- mamalik.....	103

2.2.7.40. Abdullah bin ab-il-aziz al- bakri, mucam-u ma stacam.....	103
2.2.7.41. Abü abd-illah muhammad bn muhammad al-şarif al-idrisi, nuzhat-u'l mustag va ixtirag-ul vafag.....	103
2.2.7.42. Abü abd-illah muhammad bn muhammad al-şarif al-idrisi, rauz-ul furac va nuzhat-ul mihac.....	103
2.2.7.43. Abd-u'l-karim samani, kitab-u'l-ansab.....	104
2.2.7.44. İbn said, al-magribi kitab-u cugrafiya fi'l agalim-il saba.....	104
2.2.7.45. Zakariya al- qazvini, acaib-u'l-maxlugat ve aşar-u'l-bilad.....	104
2.2.7.46. Şams-u'l-din muhamanadal-dimaşgi, nuxbat-u'l dahr fi acaib-il barr-i va'l bahr.....	104
2.2.7.47. Ab'ül-fida, tagvim-u'l buldan.....	104
2.2.7.48. İbn fazlillah l-umari, masalik-ul-abşar fi mamalik-il-amşar.....	104
2.2.7.49. Hamdullah mustavfi qazvini, nuzhat-ul gulub.....	104
2.2.7.50. Hafız abru, şuvar-ul-agalim.....	104
2.2.7.51. Mahmud bin vali, bahr-u'l asrar fi managil axyar.....	105
2.2.8. Fal Kitapları, Öğüt Kitapları, Mektuplar, Yarlıklar.....	105
2.2.8.1. İrk bitig.....	105
2.2.8.2. Toyok yazıtları.....	106
2.2.8.3. Miran metinleri.....	106
2.2.8.4. Maitrisimiti.....	106
2.2.8.5. Sekiz yükmeç yaruki.....	107
2.2.8.6. Altun yaruki.....	107
2.2.8.7. Ahmed Yesevi hikmetleri.....	108
2.2.8.8. Siyaset-name.....	108
2.2.8.9. Hukuk belgeleri.....	109
2.2.8.10. Li Te- yü'nün mektupları.....	110
2.2.8.11. Böğü kağan rivayetleri.....	110
2.2.8.12. Duaname-tövbename (Huastuanft) .....	111
2.2.8.13. İki tekin'in hikâyesi.....	111
2.2.8.14. Çastanı ilig beg.....	112
2.2.8.15. Çinli rahip hsuan-tsang'ın eski uygurca tercüme-i hali.....	112
<b>2.3. SÖZLÜ KAYNAKLAR.....</b>	<b>113</b>
2.3.1. Koşuk.....	113
2.3.1.1. Eski Türklerde Koşuk Örnekleri.....	114
2.3.2. Sagu.....	115
2.3.3. Atasözleri.....	116
2.3.3.1. Divan-i Lüğati't Türk – Atasözleri (A Harfi) .....	117
2.3.3.2. Divan-i Lüğati't Türk – Atasözleri (B-Ç Harfi) .....	120
2.3.3.3. Divan-i Lüğati't Türk – Atasözleri (E Harfi) .....	122
2.3.3.4. Divan-i Lüğati't Türk – Atasözleri(I-İ Harfi) .....	125

2.3.3.5. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (K Harfi) .....	126
2.3.3.6. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri(M-N-O-Ö Harfi) .....	132
2.3.3.7. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (S Harfi) .....	135
2.3.3.8. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (T Harfi) .....	136
2.3.3.9. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (U-Ü Harfi) .....	139
2.3.3.10. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (Y Harfi) .....	140
2.3.4. Destanlar.....	143
2.3.4.1. Tarihi kaynak olarak destanlar.....	143
2.3.4.2. İslamiyet öncesi Türk destanları.....	148
2.3.4.2.1. Yaratılış destanı .....	148
2.3.4.2.2. Oğuz Kağan destanı .....	149
2.3.4.2.3. Atilla destanı .....	155
2.3.4.2.4. Göktürklerin Ergenekon destanı .....	156
2.3.4.2.5. Uygurların Türeyiş ve Göç destanı .....	159
2.3.4.2.6. Alp Er Tonga destanı.....	161
2.3.4.2.7. Şu destanı.....	165
2.3.4.2.8. Kimek destanı.....	166
2.3.4.2.9. İlce Han destanı.....	169
<b>3. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA YAZILAN</b>	
<b>ARAŞTIRMA ESERLER.....</b>	<b>172</b>
<b>3.1.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA TÜRKLERİN</b>	
<b>YAZDIĞI KİTAPLAR.....</b>	<b>172</b>
<b>3.2.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA TÜRKLERİN</b>	
<b>YAZDIĞI MAKALELER.....</b>	<b>184</b>
<b>3.3.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA</b>	
<b>YABANCILARIN YAZDIĞI KİTAPLAR.....</b>	<b>204</b>
<b>3.4.İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA</b>	
<b>YABANCILARIN YAZDIĞI MAKALELER.....</b>	<b>232</b>
<b>SONUÇ.....</b>	<b>242</b>
<b>KAYNAKLAR.....</b>	<b>243</b>
İnternet Kaynakları.....	249
<b>EK: 1 RESİMLER.....</b>	<b>250</b>
<b>ÖZGEÇMİŞ (VİTAE) .....</b>	<b>276</b>

## KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser  
a.g.m. :Adı geçen makale  
A.Ü.D.T.C.F.: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi  
bkz. :Bakınız  
c: Cilt  
Çev :Çeviren  
Der: Derleyen  
ed. :Editör/ yayına hazırlayan  
Haz :Hazırlayan  
İ.A. : İslam Ansiklopedisi  
İ.Ü. : İstanbul Üniversitesi  
İ.Ü.E.F. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi  
M.E.B. : Milli Eğitim Bakanlığı  
S. : Sayı  
ss. :Sayfa  
T.T.K.:Türk Tarih Kurumu  
TDK: Türk Dil Kurumu  
TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı  
vb.: ve benzeri  
vd. : ve diğerleri  
vol. :Volume/sayı  
yay.: Yayınlayan  
yy. :Yüzyıl

## BİRİNCİ BÖLÜM

### GİRİŞ

#### 1.1. GİRİŞ

Tarih; geçmişte yaşayan insanların yaşayışlarını, kültürlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, yer-zaman göstererek, neden-sonuç bağıntısı içinde, belgelere dayalı, tarafsız bir şekilde inceleyen sosyal bir bilimdir. Geçmişin bilimi olan tarihin öğretilme sebebi ve tarihin insanlara hangi noktalarda katkıda bulunacağı, geçmiş dönemlerden beri üzerinde durulan bir konudur. Tarih öğrenmek, bulunduğumuz zaman dilimini anlamak ve geleceği şekillendirmek için son derece önemlidir. Aynı zamanda insanoğlu tarih sayesinde geçmişte düştüğü hatalara bir daha düşmeyecek dolayısıyla önemli kazanımlar sağlayacaktır. Devlet adamları eski dönemlerde kendisinden sonra iktidara gelecek veliahtlarına bu sebeplerden olsa gerek tarih dersi öğrettirmişlerdir. Osmanlı devletinde de bu anlayışın izlerini görmek mümkündür. Tarihini daha çocukluk yıllarından itibaren öğrenen şehzadeler bu sayede tahta geçtiği dönemlerde sıkıntı yaşamayacak, devleti sorunsuz yönetecektir. Bu durum diğer dünya devletlerinde de mevcuttur. Tarih ve sosyal bilimlere verilen önem devletlerin güçlenmesinin en önemli nedenlerinden biridir.

Türk milleti dünyada tarihi en eski olan milletlerden biridir. Orta Asya'da tarih sahnesine çıkan Türk milleti, dünyanın değişik bölgelerine göç düzenlemiş, kültürlerini geniş alanlara yaymışlardır. Türkler, tarih boyunca birçok devlet kurmuş, teşkilatçılık özelliklerinden tüm dünyada söz ettirmişlerdir. Türklerin kurduğu devletler diğer dünya devletlerinin her zaman ilgisini çekmiş, belki de kışkanılan Türk devletleri üzerinde yabancı devletler ülke bütünlüğünü bozucu çeşitli oyunlar yapmışlardır. Dünya devletlerinin bu oyunları yapmasında Türkler ile askeri güç olarak baş edememeleri etkilidir. Bu olumsuzlukları yaratan devletler,

kimi günler Çin'in ipeklisi olarak tarif edilen Çinli prensesler, kimi zaman ülkeye gelen casuslar, kimi zaman Türk ülkelerinde hizmet yapan görevliler ile ülke bütünlüğünü bozucu faaliyetler yapmışlardır. Bunun sonucunda belki birçok Türk devleti yıkılmış; ancak hiçbir zaman yeni Türk devletinin kurulamadığı olmamıştır. Bağımsızlığına önem veren Türk milletinin en önemli özelliklerinden biri de devletsiz yaşayamamasıdır. Bundan dolayı her yıkılan Türk devletinden sonra bir diğer Türk devleti muhakkak kurulmuştur. Devletin Türklerdeki önemi daha VIII. Yüzyılda dikilen Göktürk kitabelerinde açıkça görülmektedir.

Dünya devletleri kendi tarihlerine önem verdikleri gibi ilk dönemlerden beri Türk tarihine de ilgi duymuş, Türklerin tarihlerinden hazırladıkları eserlerde ya da devlet arşivlerinde bahsetmişlerdir. Bunun sonucunda dünyanın değişik bölgelerinde Türklerle ilgili birçok eser oluşmuştur. Ancak bu eserlerin birçoğunda taraflılık vardır. Türklere karşı izlenilen olumsuz durum maalesef bu eserlere de yansımıştır. Dolayısıyla Türk tarihiyle ilgilenen araştırmacılar bu durumu göz önünde bulundurmak zorundadır.

Tarihte kaynak denilince akıllarla tarihle ilgili bilgi veren her unsur gelmektedir. Yalnız şunun bilinmesi gerekir ki her kaynak yukarıda da anlattığımız gibi doğru bir bilgi olmayabilir. Tarihin kaynaklarından en eski olanları müzelik malzemelerdir. Müzelik malzemeler arasında eski dönem insanların kullandığı her türlü araç-gereç, sanat eserleri v.b. unsurlar vardır. Bu müzelik malzemeler çoğunlukla arkeolojik kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılmaktadır. Türk milletinin sosyal ve siyasi hayatı hakkında bilgi veren kaynaklardan bir diğeri de sözlü kaynaklardır. Sözlü kaynaklar arasında; sagular, koşuklar, atasözleri, destanlar bulunmaktadır. Tarih araştırmacısı sözlü kaynakları değerlendirirken de dikkatli olmak zorundadır. Doğru bilginin sağlanabilmesi için sözlü kaynaklarda anlatılan unsurların ciddi bir süzgeçten geçirilmesi gerekmektedir. Türkler hakkında bilgi veren bir diğer önemli kaynak yazılı kaynaklardır. Yazılı kaynaklar, kendi aralarında kitabeler, Türklerle yakın ilişkilerde bulunan devletlerin kaynakları, seyahatnameler, coğrafya eserleri olarak sınıflandırılabilir. Yazılı kaynaklar diğer kaynaklara göre çok daha kesin bilgiler vermekte, tarihçiler tarafından sıklıkla kullanılmaktadır. Türklerin çok uzun yıllar göçebe bir hayat yaşaması yazılı hayata geçişi erteletmiş, Türklerde dolayısıyla yazı geç dönemlerde kullanılmıştır. Bu tarihçilerin işini zorlaştırmış, Türkler hakkındaki ilk yazılı bilgiler Türklerle ilişkilerde bulunan diğer devletlerin kaynaklarından öğrenilmiştir. Türkler hakkında



bilgi veren devletlerin kaynaklarına bakacak okursak; bunları Çin, Bizans ya da İran kaynakları olarak değerlendirebiliriz. Ancak bu devletlerin çeşitli yıllarda Türklerle savaşlar yapması yukarıda da değindiğimiz gibi doğru bilgilere ulaşılmasını engellemektedir. Dolayısıyla araştırmacılar bu kaynakları değerlendirirken dikkatli olmak zorundadır. Ülkemizde İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ile ilgili araştırmalar Osmanlı Devleti döneminde sınırlı iken Türkiye Cumhuriyeti döneminde ivme kazanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Fakültesindeki çalışmaları desteklemesi, Türk Tarih kurumunun bu konuda çalışmalar yapması bu hızlanmanın sebepleri arasında gösterilebilir.

Eski Türklerle ilgili araştırmalar yapan bilim adamları arasında Chavannes, W.Eberhart, W.Barthold, Gumilev, A.Von Gabain, Biçurin, W.Thomsen, gibi âlimler vardır. Bu âlimlerin yaptığı çalışmalar Türk tarihine azımsanmayacak katkılar sağlamıştır. İslamiyet Öncesi Türk tarihi ile ilgilenen Türk bilim adamları da son derece önemlidir. Zeki Velidi Togan, Bahaeddin Ögel, Emel Esin, İbrahim Kafesoğlu, Tuncer Baykara, Sadettin Gömeç bu ilim adamlarından sadece birkaçıdır.

## İKİNCİ BÖLÜM

### TARİHİN KAYNAKLARI

#### 2. TARİHİN KAYNAKLARI

Tarihe ait bilgi veren malzemeye kaynak adı verilir. Tarih ilmiyle ilgilenenlerin tarihte kaynak kavramını bilmesi zorunludur. Tarihte kaynak denilince insanın toplumsal yaşantısından doğan yazılı ve yazısız bütün belgeler akla gelir. Bu bakımdan tarih araştırmacısının kullandığı kaynak alanı çok geniştir. Tarihçi, tarihin kaynaklarını değerlendirirken çeşitli yöntemlerle kaynakların değerini sorgulamalı ve hatalara düşmemelidir.<sup>1</sup> Kaynak, tarihinin çeşitli çağlarında yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının bıraktığı her türlü eserlerden oluşmaktadır. Kaynağın unsurları ise mitoloji, dini inançla ilgili yapıtlar, örf-adetler, efsaneler ve rivayetler, resimler, türküler, destanlar, menkıbeler, kitabeler, anıtlar, balballar, vesikalar, her türlü yazılı belgeler ve kaynak özelliğine sahip diğer yapıtlardan ibarettir. Biz bu kaynakların ışığında insanlık tarihini aydınlayabiliriz.

Tarih araştırmacılığında güvenilir kaynağı olmayan bir bilgi, bilgi değildir. Nasıl mahkemelerde adalet namına bir karar alınırken maddi deliller, vasıtalı sözlü ve yazılı ikrarlardan daha tesirli ise, tarihteki bir olay veya konunun aydınlatılması için vasıtasız bilgi konumunda olan kalıntılar da aynı derecede önemlidirler; çünkü bu kalıntılar tarihin tabii akışı içinde oluşan inkâr edilemez birer delildirler.

İnsanların söylediği, yazdığı meydana getirdiği her şey kendisi ve dönemi hakkında bilgi verebilir. O dönemde ve devrin tarihini yaşamış olan şahısların yazdıkları eserler “ Ana kaynaklar” olarak kabul edilir. Bunlar dönemlerinin canlı şahidi durumundadır. O olayları bizzat yaşadıkları için o dönemin canlı göstergeleridir. Bu kaynaklarda hata yok denecek kadar azdır.<sup>2</sup> Bu tür kaynaklar bulunmadığı takdirde ana kaynağı gören ve ondan alıntılar yapan kaynaklar karşımıza çıkar, bunlara da “birinci elden kaynaklar” denir. Bu kaynaklardan da

<sup>1</sup>Ekrem Memiş. (1996).*Tarih Metodolojisi*. Öz Eğitim Yayınları, İstanbul, ss.75.

<sup>2</sup> Tuncer Baykara. (1999). *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir, ss.40.

alıntılar yapan kaynaklar da “ikinci el kaynaklar” olarak değerlendirilir.<sup>3</sup> Birinci ve ikinci elden kaynaklarda yazarın olayın geçtiği coğrafyaya yakınlığı, yazarın görevi, yaşı statüsü kaynağın değerinin belirlenmesinde etkilidir. Ana kaynağın bulunduğu yerde birinci ve ikinci elden kaynaklar ikinci plana düşmektedir.<sup>4</sup> Tarihin kaynakları yazılı, yazısız ve sözlü kaynaklar olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Yazılı kaynaklar diğer iki kaynağa göre daha kesin bilgileri içinde barındırmaktadır. Yalnız tarihçiler yine de bütün kaynakları göz önünde bulundurmalıdır.

## 2.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLAR

Maddi kaynaklar yani eski dönemler hakkında bilgi veren gözle görünür kalıntılar, özellikle tarih öncesi dönemlerin aydınlatılmasında çok büyük önem taşımaktadır. Arkeolojik, sanat tarihi hakkında bilgi veren malzemeler, etnografyalık eserler, eski Türklerin sosyo-kültürel hayatlarının aydınlatılmasında son derece önemlidir. Maddi kültür unsurları arasında yerleşim yerleri, kitabeler, mezar taşları, mezarlar, çanak-çömlekler, bıçaklar, her türlü maddi eşya yer almaktadır. Bu maddi unsurların birçoğu bugün müzelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu maddi eşyaları içerisinde barındırdığı için müzeler, Türk tarihinin aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. Özellikle çeşitli Türkologların yüzlerce mezar veya ören yerlerinde yaptıkları kazılar sonucunda yüzlerce eser ortaya çıkarılmış, çeşitli silahlar, giyecek eşyaları, at koşumları, ziraatla ilgili aletler, süs eşyaları, ziynetler, tapınaklar, şehir kalıntıları, kaleler gibi önemli kalıntılar bulunmuş, mumyalanmış ve donmuş insan cesetleri gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu cesetlerden bazılarında döğmeler, bazılarında baş ve vücut içindeki iç organların çıkarılmasından sonra dikildiğini gösteren dikiş yerleri bulunmaktadır. Bu dikişler Eski Türklerin tıp bilimiyle ilgilendiğinin açık bir kanıtıdır.

Herhangi bir medeniyetinin yaratıcısı olan kavmin kimliğinin belirlenmesinde yani kökeninin tespit edilmesinde vücut kalıntılarının önemi büyük olduğu için cesetler bilim adamları için büyük önem de taşımaktadır. Özellikle kafatasları ve vücut kemikleri bir medeniyetin hangi ırk tarafından meydana getirildiğini gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.<sup>5</sup> Bulunan kale ve şehir kalıntılarında Türklerde yerleşik hayatın da yaygınlaştığını görmek mümkün

<sup>3</sup> İsmail Özçelik.(2001).*Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara,ss.83.

<sup>4</sup> Özçelik, a.g.e., ss.84.

<sup>5</sup> Memiş, ag.e., ss.88.

olmaktadır. Eyer kaşları, kayalar, seramikler vs. üzerine çizilmiş resimlerden de eski Türklerin hayat şartları, sosyo-kültürel hayatları ve sanat yapıları hakkında bilgi edinilmektedir. Bu resimlerde ön plana çıkan unsur avcılıkla ilgili olan unsurlardır. Ayrıca bugün Orta Asya'da yok olan, o gün için yaşayan hayvan türlerini de görmek mümkündür. Bu resimlerde ve bulunan diğer müzelik malzemelerde Türk kıyafetleri de görülmektedir. Bu kıyafetler günlük hayatta kullandığımız unsurlar olmakla beraber, tamamen savaşçıların kolayca hareketini de sağlayan giysilerdir. Bu kıyafetler, pantolon, ceket, yelek, çizme gibi giysilerdir. Bulunan ve kazılan Türk mezarlarında hayvan cesetleri de karşımıza çıkan bir diğer unsurdur. Ölü ile gömülen bu hayvanlar Göktürklerde ve Hunlarda at iken, Kırgızlarda koyundur. Bu farklılık Türklerin sosyo-ekonomik hayatlarındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Yine kazılar sonucunda bulunan sulama kanalları, Türklerde ziraatın da geliştiğini gösteren önemli delillerdendir. Bazı kanallar tamamen geometrik bilgiler içinde inşa edilmiştir.<sup>6</sup> Bu durum Türklerin matematiğe olan ilgisini ortaya koymaktadır. Mezarlarda yapılan kazılar, eski Türklerin hayatları hakkında birçok önemli bilginin öğrenilmesine ortam hazırlamaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi mezarlardan çıkan altın yaldızlı tabutlar, halılar, çeşitli hayvanların resimleri ve heykeller tarihçiler için son derece önemli unsurlardır. Bazı mezarlardan çıkan at cesetlerinde atların kuyruk ve yelesinin kesik olduğu görülmektedir. Bu eski Türklerde matem işaretidir. İşte bu mezar ve kesik at kuyruğu sayesinde eski Türklerin sosyal hayatındaki bir unsur daha anlaşılmaktadır.<sup>7</sup> Türklerin hayatları hakkında bilgi veren tarih öncesi dönemlerdeki maddi kültür unsurlarının tasnifini şu şekilde yapabiliriz:

- a) Her türlü giyim-kuşam eşyaları
- b) Çeşitli süs eşyaları, küpe, düğme, bilezik, gerdanlık, ayna, toka, kemer uçları
- c) Savaş aletleri; ok ucu, balta, bıçak, süngü, kılıç, zırh, kalkan, bayrak, tug
- d) Ev aletleri
- e) Mutfak eşyaları, her türlü kap-kacak
- f) At koşumları, eger, üzengi, kayış tabakaları
- g) Ev eşyaları, halı, kilim, döşek vb

---

<sup>6</sup> M.Emin Yolalıcı. (2008). Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ordu, ss.472.

<sup>7</sup> Abdulkadir İnan. (1999). *Makaleler ve İncelemeler*. c.II, T.T.K. Yayınları, Ankara, ss.262-265.

- h) Müzik aletleri, her türlü çalgı
- i) Her türlü mimari yapı ve heykeller
- j) Tamgalar, mühür anlamına gelen tamgalar Türk damgasını bulunduğu yere vurmaktadır.
- k) Bengü taşlar.<sup>8</sup>

### **2.1.1. Eski Taş Devri**

İnsanlık tarihinin ne zaman başladığını tespit etmenin çok zor olduğunu bilmekteyiz. Tarih öncesi dönemler hakkında bir tarih vermek pek kolay olmasa da bazı arkeolojik kaynaklar tarihçilerin zaman verme konusunda işlerini kolaylaştırmaktadır. Kabataş devri diye de adlandırılan bu dönem İnsanlık tarihinin en uzun dönemi olarak kabul edilmektedir. Bu dönem yaşantısında göçebe hayat tüm dünyada karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar avcılık ve toplayıcılık yaparak geçimlerini sağlamakta olup tüketici bir hayat gözlemlenmektedir. Bugün Orta Asya'nın çeşitli bölgelerindeki kayalar ve mağaralar üzerine oyulan ve çizilen her çeşit resimler bizlere eski Türklerin sosyo-kültürel hayatlarından kesitler sunmaktadır.<sup>9</sup>

### **2.1.2. Orta Taş Devri**

Bir diğer adı Yontmataş Devri olan bu dönemde insanların göçebe hayatı büyük ölçüde devam etmekte ve insanlar tabiata bağlı bir hayat yaşamaya devam etmektedir. Tüketici hayat bu dönemde de görülmüştür. Devrin sonlarına doğru Buzul Devri başlamış, havalar soğumuş, soğuktan korunmak isteyen insanoğlu mağara ve ağaç kovuklarına yerleşerek hayatlarını devam ettirmeye çalışmıştır. Mağaralara giren insanoğlunun iletişim amaçlı resimler yapması sanat tarihi için son derece önemli bilgileri karşımıza çıkarmaktadır.

### **2.1.3. Yeni Taş Devri**

Yapılan aletler daha dayanıklı olması için cilalanmış, bu yüzden bu döneme Cilalı taş devri adı da verilmiştir. İnsanlar tarımla uğraşmaya başlamış, genel olarak yerleşik hayat bu dönemde görülmüştür. Türklerin yaşadığı coğrafyalarda bu devre

---

<sup>8</sup> Sadettin Gömeç. (2000). İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine. *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.20, s.31, Ankara, ss.63-64.

<sup>9</sup> Varis Çakan. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Binyıl Yayınevi, Ankara, ss.104.

ait çakmak taşından yapılan ince yontmalı çeşitli taş aletler, kazılar sonucunda görülmüştür. Ayrıca bu dönemde Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde ise hem renkli çömlek hem de Yontmataş devri özelliği taşıyan bir kültürün olduğu bilinmektedir.<sup>10</sup>

#### **2.1.4. Bakır Devri**

Yeni taş devrini bir geçiş dönemi niteliğindeki bu dönem, bir diğer adıyla kalkolitik dönem diye de adlandırılmıştır. Bu devirde insanlar, bakırı keşfederek onu eritmek suretiyle alet yapmaya başlamıştır. Tarım gelişmiş, köyler büyümüş şehirleşmeye doğru önemli adımlar atılmıştır. Bu devre ait buluntu yerlerine, Altay-Sayan, Minusinks vadilerinde ve bugünkü Türkmenistan'ın Aşkabat yakınlarında rastlanmaktadır. Bu devre ait bölgelerde yapılan kazılarda, Türklerden kalma at ve koyun kemikleri, güneşte kurutulmuş tuğla evler, nakışlarla süslü seramikler ve bazı ziynet eşyaları bulunmuştur. Buradan Türklerin bu dönemlerde atı evcilleştirdiğini, ev yapmada ve süsleme sanatında önemli gelişmeler yaşadığını anlamaktayız.<sup>11</sup> Andronova kültürü bu dönemde karşımıza çıkar. Tunç çağının izlerini Türkler gittikleri bölgelere de götürmektedir. Türklerin yaşadığı Bakır devrinde, Andronova, Karasuk, Tagar, kültürleri hakkında bilgiler karşımıza çıkmaktadır.

#### **2.1.5. Tunç Devri**

Bakır devrini Tunç devri izlemiştir. Bu dönemin de başlangıç ve bitiş tarihleri tarih öncesi dönemlerdeki iletişim eksikliğinden dolayı farklı yerlerde farklı zamanlardadır. Bu dönemle ilgili Altay-Sayan dağları, İdil-Volga nehirlerine kadar uzanan geniş bölgede Türklere ait bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Afanasievo kültürü bu dönemin özelliğini taşıyan önemli bir kültür merkezidir. Yine Andronova kültürünün özellikleri de görülmektedir. Andronova kültürü, Sibiryaya üzerinden Don nehrine kadar olan sahada etkili olmuştur. Türklerin ataları olarak zikredilen boyların bu bölgelerde yaşadıkları görülmektedir.<sup>12</sup> Bu dönemde yapılan kazılarda çömlekler, seramikler, kaşıklar, hançerler, kemikten yapılmış iğneler, ziynet eşyaları karşımıza çıkmaktadır. Bazı arkeologların iddialarına göre

---

<sup>10</sup> Çakan, a.g.e., ss.104.

<sup>11</sup> Çakan, a.g.e., ss.104-105.

<sup>12</sup> Bahaeddin Ögel. (1991).*İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. T.T.K. Yayınları, Ankara, ss.25.

Andronova kültürünün etkisi bir Türk devleti olan Hun Devletine kadar etkili olmuştur.<sup>13</sup>

#### **2.1.6. Demir Devri**

Bu dönemin buluntuları Türk ülkelerinin farklı bölgelerinde karşımıza çıkmaktadır.<sup>14</sup>Uyuk, Tagar, Esik, Taştık, Pazırık kültürleri olmak üzere yerden yere kültür izleri farklılaşabilmektedir. Esik bölgesinde üzeri altınla işlenmiş üzerinde bir zırh bulunan bir Türk beyine ait olan ceset büyük önem taşımaktadır. Bu ceset bilim dünyasında “Altın elbiseli adam” olarak bilinir. Aynı bölgede çıkan eşyalar arasında at, dağ keçisi, geyik, kurt ve yırtıcı kuşlara ait motifler de karşımıza çıkmaktadır. Yine yapılan kazılarda M.Ö. V. yüzyıla ait olduğu düşünülen yazılar da karşımıza çıkmaktadır. Göktürk yazısını andıran bu yazılar Türklerin yazılı hayata geçişinin çok daha eskilere inmesi anlamında son derece önemlidir. Bu kazıların Kemal Akişev başkanlığında yapıldığını görmekteyiz. Taştık bölgesi kazıları da son derece önemli olup çıkan eşyalar ilerleyen dönemde hüküm sürecek olan Göktürklerin sanat anlayışından kesitler sunmaktadır. Pazırık bölgesi kazıları eski Türklerin ahiret inanışları hakkında da bizlere bilgiler vermektedir.<sup>15</sup> Kazılarda karşımıza çıkan eşyalar arasında halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar, mumyalaşmış kadın-çocuk cesetleri, at koşumları, müzik aletleri bulunmaktadır.<sup>16</sup> Orta Asya ve Orta Asya Türkleri hakkında bilgi veren kültür merkezlerinden bazıları şunlardır:

#### **2.1.7. Uyuk (Tuva) Kültürü**

M.Ö. 700-200 yılları arasında oluşmuştur. Türklerin ilk dönemleri hakkında bizlere bilgi vermektedir.

#### **2.1.8. Tagar Kültürü**

M.Ö. 700-M.S. 100 tarihleri arasında yaşanmıştır. Kögmen Dağları ve Yenisey'in kolları çevresinde yaşayan Türklerin hayatlarından bizlere kesitler sunmaktadır.

---

<sup>13</sup> Çakan, a.g.e., ss.105-106.

<sup>14</sup> Gömeç, a.g.m., ss.62.

<sup>15</sup> Ögel, a.g.e., ss.62-68.

<sup>16</sup> Çakan, a.g.e., ss.106-108.

### **2.1.9. Esik Kalıntıları**

M.Ö. 500 yıllarına ait olup, 1969 senesinde Kazakistan'ın Esik kasabasında başlayan kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Kazakistanlı ilim adamlarından Kemal Akişev'in başkanlığında başlayan bu kazılarda elde edilen en mühim eser, gümüş bir kap üzerindeki Kök Türk harflerinin arkaik şekli olarak kabul edilen ve M.Ö. V. yüzyıldan kalma olduğu söylenen yazılardır. Bu harfiyatta keşfedilen diğer önemli bir buluntu da, tamamen altınla işlenmiş üzerinde bir zırh bulunan Türk tiginine ait cesettir. Bu yüzden ilim literatürüne "Altın Elbiseli Adam" olarak geçmiştir. Ayrıca bunların yanında 4000 parça altın eşya çıkarılmıştır. Esik kalıntılarının bulunduğu coğrafya Issık Köl çevresi, Ala-Tag, İli Vadisi, Çu-Talas arası, Kuz-Orda ve Taraz havalisinden ibarettir. Bu bölge tarihin en eski devirlerinden beri Türklerin yurdudur. Esik mezarlarından çıkarılan altın levhalar üzerinde at, dağ keçisi, geyik, pars, kurt ve yırtıcı kuşlara ait motifler vardır.

### **2.1.10. Taştık Kültürü**

M.Ö. 300-M.S. 400 yıllarını ihtiva edip, yine Kögmen ve Yenisey bölgesinde ortaya çıkarılmıştır. Taştık kültürünün buluntuları arasında küçük hayvan heykelleri vardır. Kiselev, Taştık kültürünü doğrudan doğruya Kök Türk kültürünün ön hazırlığı olarak kabul etmektedir.

### **2.1.11. Pazırık Kültürü**

Altun-Yış (Altay), Yarış Ovası (Cungarya), Tarbagatay Dağları, Kara İrtiş ve Yumar (Ob) Vadileri etrafında ortaya çıkmıştır. Pazırık mezarları ilk defa 1919 senesinde S.I.Rudenko ve M.P.Gryaznov adlı iki ilim adamı tarafından bulunmuştur. Sibiry'a da Ulagan vadisinde, Pazırık denilen yerde, tamamen donmuş mezarlar içinde cesetlere ve eşyalara rastlanılmıştır. Pazırık mezarlarında M.Ö. 400-200 yıllarına ait halılar, giyim eşyaları, ayakkabılar, arabalar, mumyalanmış kadın ve erkek cesetleri, at koşumları, müzik aletleri ve süs eşyaları bulunmuştur.<sup>17</sup>

---

<sup>17</sup> Gömeç, a.g.m., ss.63.



## 2.2. YAZILI KAYNAKLAR

Tarihin kaynakları yazılı, yazısız ve sözlü kaynaklar olmak üzere üçe ayrıldığını yukarıda ifade etmiştik. Yazılı kaynaklar ele geçtiği durumlarda sözlü kaynaklara oranla daha çok kullanılmak zorundadır. Çünkü yazılı kaynaklar bizlere daha kesin bilgiler vermektedir. Yazılı kaynaklardan yararlanırken diğer bilim dallarından da yararlanır.<sup>18</sup> Örneğin eski yazıları inceleyen paleoğrafya, kitabeler üzerindeki yazıları inceleyen epigrafi, ya da paraları inceleyen numizmatik bu bilim dallarına örnek bilim dallarıdır. Yazılı kaynaklar tarihçilerin yararlandığı birinci el kaynaklardan olup eski dönemler hakkında tarihçilere aracısız bilgiler veren malzemelerdendir. Yazılı kaynaklar genel olarak üstünde yazı olan ve tarih hakkında bilgiler veren kaynaklar olarak değerlendirilir. Yazılı kaynaklar içinde genel olarak paralar, gazeteler, kitaplar, fermanlar v.b unsurlar aklımıza gelir. Eski Türklerin sosyo-kültürel ve siyasi hayatları hakkında bilgi veren yazılı kaynakları ise biz kitabeler, sözlükler, siyasetnameler, coğrafya eserleri, genel ve özel tarihler, fal kitapları, dini metinler, mektuplar, yarlıklar olarak sınıflandırabiliriz.

### 2.2.1. Kitabeler

Tarihi olaylar hakkında bilgi veren önemli belgelerden biri kitabelerdir.<sup>19</sup> Kitabeler, tarihçiler için birinci elden kaynaktır; çünkü kitabeler, bizzat tarihi olayı yaşayan ya da olayın yaşandığı dönemde yaşayan kişiler tarafından dikilen unsurlardır. Kitabeler, bugün arkeolog ve tarihçilerin başvurduğu en önemli kaynak vesikalardandır. Küçük kitabelere epigram, büyük kitabelere ise epigraf,<sup>20</sup> kitabelerle uğraşan bilim dalına ise epigrafi adı verilmektedir. Epigrafi, kitabelerle ilgili her türlü yazılı belgeyi yorumlayan ve sınıflandıran, tarihin aydınlatılmasında son derece önemli olan bir bilim dalıdır.

Tarihî-abidevî eserlere yerleştirilmiş kitabeler, yüzyıllar sonrasına bırakılmış önemli vesikalar hükmündedir. Yazıtlarda geleceğe dair öğüt verme amacı güdülmüş, geçmiş yıllarda düşülen hatalara bir daha düşülmemesi de

---

<sup>18</sup> Memiş, a.g.e., ss.80.

<sup>19</sup> Memiş, a.g.e., ss.93.

<sup>20</sup> Mubahat Kütükoğlu.(1995).*Tarih Araştırmalarında Usul*. Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, ss.14.

hedeflenmiştir.<sup>21</sup> Tarih öğretilmesinin de amaçlarından birinin bu olduğu düşünülürse kitabelerin tarih açısından önemi daha iyi anlaşılır.

Kitabeler daha çok taşlara yazıldığı gibi bazen de çinilere, mermerlere, demir bakır ve benzer madenlere de yazılabilmektedir.<sup>22</sup> Örneğin Harzemşahlrın Ürgenç'teki kitabeleri kurşuna yazılmıştır. Yazıtlar çoğu kez kolay eriyip bozulmayan maddelere kazılmıştır. Kitabeler tarih malzemesi yönünden birinci derecede önemlidir. Çünkü bu malzeme öbeği hemen her devirde resmi bir hüviyette oluşmuşlardır. Bu ise onun kaynak değerini arttırmaktadır.

Kitabeleri iyi analiz edebilmek için yazıldıkları dilleri bilmek büyük önem taşımaktadır.<sup>23</sup> Dönemin dilini iyi bilmemek bazen büyük tarihi yanlışları ortaya çıkarabilmektedir. Örneğin bazı Avrupalı ve yanlı davranmak isteyen tarihçiler Göktürk kitabelerindeki kara budun ifadesine bakarak Türklerse sınıf ayrımın olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa dönemin dili analiz edildiğinde kara o dönem için güçlü anlamına gelmekte kara budun ifadesi de güçlü devlet olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>24</sup> Tarihçilerin vazgeçemeyeceği<sup>25</sup> birinci elden kaynak olan kitabelerin okunması da ayrı bir ihtisas işidir.<sup>26</sup> Bu konuda araştırma yapacak kişinin birçok dili bilmesi gerektiği gibi okuma faaliyetini gerçekleştirirken birçok unsuru da göz önünde bulundurması gerekmektedir. Nitekim kitabenin malzemesinin yapısı, şekli, dönemi de dikkate alınması gereken unsurlardandır. Kitabelerin birçoğunun bir ya da birden fazla dilde yazıldığını görmekteyiz. Bu durum kitabelerin çözülmesini kolaylaştıran bir etken olmuştur. Mısır hiyeroglif yazısı böyle bir özelliğe sahip olduğu için kolay çözülmüştür. Yine Orhun yazıtlarının çözülmesinde de bu durum etkilidir. Orhun yazıtlarının bir tarafı Türkçe yazılmışken diğer tarafı Çince yazıya dökülmüş, sonuçta kitabelerin çözümlemesini yapan W.Thomsen'in sonuca ulaşması kolaylaşmıştır.

Kitabeler, kendi arasında çeşitli sınıflamalara tabi tutulmaktadır. Örneğin sınır yazıtları, zafer yazıtları, kişi yazıtları bu sınıflandırmalara verilecek örneklerdendir. Sınır yazıtları, başka bir ülke ile arada olan sınırı ifade etmektedir.

---

<sup>21</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.113.

<sup>22</sup> Memiş, a.g.e., ss.80.

<sup>23</sup> Özçelik, a.g.e., ss.84. ; Leon E. Halkın.(1989). *Tarih Tenkidinin Unsurları*. Yediyıldız, Bahaeddin.(Çev), T.T.K. Yayınları, Ankara, ss.35-38.

<sup>24</sup> Orhan Türkdoğan. (2009). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, ss.70-72.

<sup>25</sup> Halkın, a.g.e., ss.20.

<sup>26</sup> Kütükoğlu, a.g.e., ss.14.

Böylece olası bir sınır karışıklığının ve ihlalinin önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Türk sınırları dikilen yazıtlar ile adeta mühürlenmektedir.<sup>27</sup> Sınır, Türkler için son derece önemlidir ve sınırın ihlali önemli bir savaş nedenidir.<sup>28</sup> Zafer anıtları ise, bir savaşın ya da başarının bir hatırası olarak düşünülmektedir. Zafer anıtlarının önemli başarılarından sonra dikildiğini görmekteyiz. Orhun bölgesini ele geçiren Hitay İmparatoru zaferden sonra tanrı adına kurbanlar kestirmiş, zafer nişanesi olarak Bilge Kağanın anıtının karşısına bir kitabe diktirmiştir.<sup>29</sup> Kişi yazıtlarında ise ölümden sonraki hayatın belirtileri vardır. Kişilerin günlük hayatta kullandıkları eşyalar ile defnedilmeleri bunun en açık kanıtıdır.

Kitabelerin tarihe katkılarından bir tanesi de kitabeler sayesinde yanlış bilinen bazı tarihi bilgilerin düzeltilmesidir. Örneğin Mısır kitabelerinin okunması Mısır tarihi ile ilgili bilinen birçok yanlış tarihi bilginin değişmesine ortam hazırlamıştır.<sup>30</sup>

Kitabeler, bazı tarihi olayların bizzat birinci elden kaynaklarıdır. Örneğin Orhun kitabelerini analiz etmeden Göktürk Devletinin tarihini anlamak mümkün değildir.<sup>31</sup> Kitabeler bağlı olduğu devlete ait bilgiler verdiği gibi başka devletler hakkında da bilgiler verebilmektedir. Örneğin Orhun Yazıtları Uygur, Moğol, Süryani tarihleri hakkında da bilgiler verebilmektedir.<sup>32</sup>

Kitabelerin yazının kazıldığı taşın üzerindeki motifler sanat tarihi bakımından önemlidir. Yazıtlar yeryüzünün hemen her yerinde mevcuttur. Türk yazıtları üzerinde 1995–2000 yılları arasında TİKA tarafından çalışmalar yapılmıştır. Buradaki çalışmalarda Koçho Tsaydam bölgesindeki yazıt ve anıtların bulunduğu alanların topografik ve jeofizik tespitleri yapıp haritaları hazırlanmıştır. Koçho, Tsaydam, Karabalsagun, Şine-Us, Şiveet Ulan, Ölzit, Bayan, Ölgii, Töu, Arhangay, Ulanbatar bölgesindeki Saka, Hun, Kırgız, Avar, Göktürk ve Uygur dönemlerine ait anıt, yazıt, mezar, kurgan ve dikili taşların bugünkü durumları yazılı ve görüntülü olarak tespit edilmiştir.<sup>33</sup> Kitabelerden edinilen bilgilere göre

---

<sup>27</sup> Aydın Taneri. (1997). *Türk Devlet Geleneği*, M.E. B. Yayınları, İstanbul, ss.255.

<sup>28</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.114.

<sup>29</sup> Taneri, a.g.e., ss.255.

<sup>30</sup> Zeki Velidi Togan. (1985). *Tarihte Usul*. Enderun Kitabevi, İstanbul, ss.53.

<sup>31</sup> Özçelik, a.g.e., ss.74.

<sup>32</sup> Togan, a.g.e., ss.53.

<sup>33</sup> Cengiz Alyılmaz. (2001). Moğolstandaki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler. Hacaloğlu, Yücel. (Ed.), *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, ss.67.

Türk Milleti göçebe medeniyetin yanında yerleşik bir kültür ve medeniyete de sahiptir. Ancak bu gerçek yıllardır göz ardı edilmiş ve Türk Milletinin yerleşik kültür ve medeniyetine ait özellikleri de başka milletlere mal edilmeye çalışılmıştır.<sup>34</sup>

İslamiyet öncesindeki dönemde Türklerin hayatında yazıtlar çok önemli yer tutmuştur. Tarihi boyunca birçok devlet kuran Türk Devletlerinde hemen hemen her Türk devletinde yazıt vardır. Eski Türkler, yazıta Bengü yani ebedi, ölümsüz adını vermişlerdir.<sup>35</sup> Türkler, bu yazıtlara sonsuza kadar ölmeyecek gözde bakar ve yazıtları geleceğe miras olarak bırakırlardı.<sup>36</sup> Yazıt yani kitabe bırakmak eski Türkler için son derece önemlidir. Eski Türklerin sosyal hayatında kişiyi yazıtsız bırakmak, bir nevi diğer dünyada o kişiyi yalnız, garip bırakmaktır.<sup>37</sup> Bundan dolayı yazıtların Türklerin hayatındaki önemi daha da bir artmaktadır. Göktürklerde ve başka Türk devletlerinde ölenlerin anısına yazıtlar dikmek ya da mezar taşlarına ölenin yaşamı ve başarılarını yansıtan metinler yazmanın çok eski bir gelenek olduğu bilinmektedir.<sup>38</sup>

#### 2.2.1.1. Göktürk yazıtları

552–745 yılları arasında yaşayan Türk tarihinde Türk adıyla kurulan ilk Türk devleti<sup>39</sup> olan Göktürklerin siyasi tarihleri özetle şu şekildedir: Kutsal hanedan ailesine mensup olan Göktürkler, Aşina sülalesine mensuptur. Göktürklerin siyasi tarihleri I. Göktürk Devleti ve II. Göktürk Devleti olmak üzere iki kısımda incelenmektedir. I. Göktürk Devleti Bumin Kağan tarafından 552 yılında Avar egemenliğine son verilerek kurulmuştur.<sup>40</sup> Göktürkler, başkentlerini Ötüken şehri olarak belirlemiştir.<sup>41</sup> Bumin kağan ikili yönetim gereği ülkenin batı kanadını kardeşi İstemi Yabguya bırakmış, İstemi hayatı süresince devletin asıl kanadı olan doğuda görev yaparak doğuya sadık kalmıştır. İstemi Yabgu, ipek yolu hâkimiyeti için çeşitli devletler ile işbirliği zaman zaman da savaşlar yaparak devletin

<sup>34</sup> Alyılmaz, ag.e., ss.113.

<sup>35</sup> Taneri, a.g.e., ss.253.

<sup>36</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.112.

<sup>37</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.115; Taneri, a.g.e., ss.256.

<sup>38</sup> Doğan Aksan. (2000). *En Eski Türkçenin İzlerinde*. Simurg Yayınları, İstanbul, ss.25.

<sup>39</sup> Muhammet Şahin. (1999). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara, ss.14.

<sup>40</sup> Ahmet Taşağıl. (2003). *Göktürkler*. c.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.18.; Zeki Velidi Togan. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul, ss.43.

<sup>41</sup> Sadettin Gömeç. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara, ss.11.

ekonomisini güçlendirmeye çalışmıştır.<sup>42</sup> I. Göktürk Devleti, Mukan Kağan döneminde en parlak dönemini yaşamış,<sup>43</sup> daha sonra Çin entrikaları ve çeşitli sebeplerden dolayı önce ikiye ayrılmış, daha sonra da her iki kanat birden Çin egemenliğine girmiştir.<sup>44</sup> 630 yılında Çin egemenliğine giren Türk milleti bağımsızlığını kaybetmesinden dolayı büyük üzüntüler yaşamış, birçok kez Çin egemenliğinden kurtulmak için isyanlar gerçekleştirmiştir. Bu isyanlardan biri de adını Türk Tarihine altın harflerle yazdıran Kürşad'ın isyanıdır.<sup>45</sup> Kürşad İsyanı ve devamındaki bazı isyanlar başarısız olsa da 682 yılındaki Kutluk Kağan'ın isyanı başarıya ulaşmış, Türkler yeniden bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır.<sup>46</sup> Kutluk Kağan Türk milletinin bağımsızlığını sağladığı için il derleyen ve toplayan anlamında İleriş unvanı ile ödüllendirilmiştir. Çin'e karşı yaptığı mücadele en büyük destekçisi Çinli vezir Tonyukuk'tur.<sup>47</sup> Kutluk kağandan sonra yerine kardeşi Kapgan kağan geçmiş, bu dönemde Türkler, büyük projeler gerçekleştirmiştir. Üç aşamada düşünebileceğimiz projeler şöyledir: Birinci düşünce Çin'deki Türklerin anayurda yeniden dönmesini sağlamak, ikincisi Orta Asya'daki Türkleri bir çatı altında toplamak, üçüncü düşünce ise Çin'e akınlar düzenleyerek Türklerin tarım ürünleri ihtiyacını karşılamaktır. Kapgan kağan yaşadığı dönem içerisinde bu düşünceleri büyük ölçüde gerçekleştirmiş ve adını Türk tarihine altın harflerle yazdırmayı başarmıştır.<sup>48</sup> Kapgan kağandan sonra devletin başına oğlu Böğü kağan geçse de dirayetsiz olan bu kişinin tahttan kurultayca indirildiğini, yerine devletin kurucusu Kutluk Kağan'ın oğlu Bilge Kağanın geçtiğini görmekteyiz. Bilge Kağan'ın en büyük yardımcısı kardeşi Külteğin ve görevinden uzaklaştırılmasına rağmen yeniden göreve gelen Çinli vezir Tonyukuk olacaktır.<sup>49</sup> II. Göktürk Devleti, en güçlü dönemini bu zamanda yaşamıştır. Ancak 725 tarihinde vezir Tonyukuk'un öldüğünü düşünmekteyiz. Daha sonra Şad yani ordu komutanı Külteğin bir savaş sırasında 731 yılında vefat etmiştir. Bilge kağanın en büyük destekçilerinin

---

<sup>42</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.31-34.; M. Orhan Bayrak. (2002). *Türk İmparatorlukları Tarihi*. Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, ss.82-87.

<sup>43</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.19-26.; Şahin, a.g.e., ss.15.

<sup>44</sup> Ali Öztürk. (1980). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. Emek Matbaacılık, İstanbul, ss.21.

<sup>45</sup> Kürşad İsyanıyla ilgili ayrıntılı bilgi için: Hüseyin Nihal Atsız. (2004). *Bozkurtların Ölümü*. İrfan Yayınevi, İstanbul

<sup>46</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.8-14.; L.N. Gumilev.(2005). *Eski Türkler*. Batur, Ahsen. (Çev), Selenge Yayınları, İstanbul, ss.335-353.

<sup>47</sup> Bayrak, a.g.e., ss.94-95.

<sup>48</sup> Gömeç, a.g.e., ss.50.; İbrahim Kafesoğlu. (1999). *Türk Milli Kültür*. Ötüken Yayıncılık, İstanbul, ss.115.

<sup>49</sup> Bayrak, a.g.e., ss.97.

yanından ayrılması şüphesiz ki devleti olumsuz etkilemiştir. Bilge Kağan'ın da 734 yılında vefat etmesiyle iyice zayıflayan devlet 744 yılında Karluk, Yağma Çiğil ve Uygur Türklerinin ittifakı ile sona ermiştir.<sup>50</sup>

II. Göktürk Devleti dönemindeki önemli olaylardan biri Göktürk kitabelerinin dikilmesidir. Türk tarihinin ve edebiyatının ilk yazılı belgeleri olan bu kitabelerin sayısı fazla olsa da en önemlileri Bilge Kağan, Külteğin ve vezir Tonyukuk adına dikilenleridir. Bu kitabeleri yazan kişinin hanedanla akrabalık bağı olduğu düşünülen Yolluğ Tekin olduğunu düşünmekteyiz. Türk tarihinin en önemli eserlerinden biri olan bu kitabeler o dönemdeki Türklerin siyasi, sosyal ve siyasi hayatları hakkında da bilgiler vermektedir. Aslında Türk yaşayışının, inanışının ve dehasının mahsulü olan Göktürk yazıtları, Türk kültür ve medeniyetinin ilk eserleri değildir. Daha önceden Sakalara, Hunlara, Kırgız ve Avarlara ait eserler de vardır.<sup>51</sup>Türklerin bilinen ilk kitabeleri yukarıdakiler olsa da ilk denilince aklımıza daha çok Orhun Kitabeleri gelmektedir. Bunun sebebi Orhun kitabelerinin içerdiği önemli bilgiler ve Türk tarihinin ve edebiyatının belki de en önemli belgeleri olmasıdır. Bu kitabeler, daha çok bir eserin yapılış tarihini değil, hakanın milletle olan münasebetlerini anlatmakta olup, tarih hükmündedir. Orhun Kitabeleri, Türk dili, edebiyatı ve Türk tarihinin ilk ve ebedi abideleridir.<sup>52</sup> Kitabelerde geleceğe öğüt verme amacı da taşınmaktadır.<sup>53</sup>

Orhun Kitabeleri Türk milletinin binlerce yıllık tarihi boyunca meydana getirdiği eserlerin en başta gelenidir. Orada Türk milletinin özü taşlara kazılmıştır.<sup>54</sup> Orhun Kitabeleri, Türk dili üzerinde çalışan âlimler için hazine kadar değerli bir kaynaktır. Orhun yazıtları iki kağan ve bir vezirin ağzından çeşitli Türk kavimleri ve öteki uluslarla yaptıkları savaşların çeşitli etkinliklerin ve uluslarla yaptıkları savaşların, çeşitli etkinliklerin ve ulus için gösterdikleri özverinin anlatıldığı, ulusa hitabe niteliğinde belgelerdir.<sup>55</sup> Yazıtlarda kağan tarafından yazılan satırlar bir nevi kanun yani töre yasa niteliğinde bulunmaktaydı.<sup>56</sup>

---

<sup>50</sup>Taşagül, a.g.e., ss.54-60.; Şahin, a.g.e., ss.17.

<sup>51</sup>Alyılmaz, a.g.e., ss.69.

<sup>52</sup>Mübahat Türker. (2001). Göktürk Kitabelerinin Felsefi Açıdan Değerlendirilmesi. Hacaloğlu, Yücel. (Ed.), *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, ss.62.

<sup>53</sup> Öztürk, a.g.e. ss.394.; Yılmaz Gülcan. (2003). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Alfa Yayıncılık, İstanbul, ss.74.

<sup>54</sup> Harun Güngör. (1997).*Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*. Kum Saati Yayınları, İstanbul ,ss.29.

<sup>55</sup> Aksan, a.g.e., ss.21.

<sup>56</sup> Taneri, a.g.e., ss.254.

Orhun Kitabeleri, Göktürk İmparatorluğu'nun kuruluşundan yarım asır sonra, Türk beylerinin anayurttan uzaklaşarak, kendilerini Çin'in yumuşak ipeklerine ve hileci siyasetine kaptırıp bozulduklarını anlatmaktadır. Eskisi gibi iyi ve bilgili olmayan bu beylerin elinde Türk Devleti'nin nasıl sarsılıp yıkıldığını aydınlatmaktadır.<sup>57</sup>Tam elli yıl, Çin ilinde esir yaşayan doğu Türklerinin, esirlik hayatına alışamayarak, durmaksızın isyan ettiklerini ve sonunda muvaffak olduklarını, yeniden istiklâl kazandıklarını anlatmaktadır. Çinlilere karşı yapılan İstiklâl Savaşı kazanıldıktan ve Türk bütünlüğü sağlandıktan sonra, bunların unutulmaması için kitabeler diktirilmiştir. Orhun Kitabeleri çok yönlü vesikalardır. Şöyle ki: Türk milletinin adının geçtiği ilk Türkçe metin olup eski Türk dili hakkında bilgiler vermektedir. Yine taşlar üzerine yazılmış yazılar ilk Türk tarihî, Türklerin sanatı, ekonomik hayatı ve sosyal hayatı hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi; milletle hesaplaşması, devletin ve milletin karşılıklı vazifeleri; Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası; Türk askerî dehasının, Türk askerlik sanatının esasları; Türk feragat ve faziletinin büyük örneğidir.

Göktürk kitabeleri, Türk içtimaî hayatının yüksek tablosunu gösteren, Türk hitabet sanatının şaheseri, hükümdarâne eda ve ihtişamlı hitap tarzına sahip olan, Türk milliyetçiliğinin temel dayanağı olan çok önemli bir unsurdur. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser, Türk yazı dilinin ilk örneği ve başlangıcını milâdın ilk asırlarına çıkartan delil, Türk ordusunun kuruluşunu ilk asırlara götüren vesika; insanlık âleminin sosyal muhtevası bakımından en manalı taşlarıdır. Kitabelerdeki dil, hayran olunacak ve hayret edilecek derecede mükemmeldir. Kitabelerin her cümlesinde şiir lezzeti duyulmaktadır. Cümleler kısa ve kesik olup derin bir anlam taşımaktadır. Herhangi bir kelime, cümleden çıkarıldığında veya ilave edildiğinde hemen bozulacak bir dengeye sahiptir. Durumun böyle olması eski Türklerde edebî hayatın temellerinin çok daha eskilere gittiğini bizlere göstermektedir. Nitekim böyle bir dil bir günde oluşturulacak karşımıza çıkacak bir unsur değildir. VIII. asırda yazılan kitabelerin dili ve her satırında ifade edilen fikirler emsalsizdir. Her satırında koyu bir Türklük şuuru ve milliyetçilik yatmaktadır. Bu emsalsiz gelişmişlik, Türk yazılı edebiyatının ve milliyetçilik fikrinin daha önceki devirlerde başladığının ispatıdır. Yazıtlarda devlet hayatı hakkında bilgiler verildiği gibi sosyal

---

<sup>57</sup> Güngör, a.g.e., ss.121.

hayat hakkında da bilgiler edinilmektedir. Örneğin ölümler için yapılan ağıtlar da bazen yazıtlara konu olmaktadır.<sup>58</sup>

Kitabelerde vatan sevgisi, fedakârlık, kahramanlık, doğruluk, kadına saygı, ölüye saygı, din ve vicdan hürriyeti gibi konulardan bahsedilmektedir.<sup>59</sup> Kitabelere göre kağanın vazifeleri töreyi korumaktır. Töre korunmadığı takdirde devletin yıkılması kaçınılmazdır. Halkın iktisadi ferahını sağlamak da önemlidir.<sup>60</sup> Genel olarak üç tane yazıttan bahsedilse de aslında Göktürkler döneminde oluşturulan yazıtlar dokuz tanedir. Kitabelerin bir yüzü Çince yazılırken diğer yüzü ise Türkçe olarak kaleme alınmıştır.<sup>61</sup> Yukarıda da değindiğimiz gibi bu durum yazıtların çözümlenmesini kolaylaştırmıştır. Yazıtlar Türklerin en eski ve ilk alfabesi ile yazılmıştır. Bütün millete seslenme özelliği taşıdığı için bir nevi siyasi beyanname dir.<sup>62</sup> XIX. yüzyılda Göktürk kitabelerinin ilim âlemine W.Thomsen tarafından kazandırılması Türkler hakkında birçok araştırma yapılmasına ortam hazırlamıştır. Aslında Göktürk kitabelerinden ilk bahseden kişi XIII. yy.da yaşayan Cüveynî olmuştur.<sup>63</sup> Alâeddin Ata Melik Cüveynî Tarihi Cihan Güşasında kitabelerden bahsetmiştir.<sup>64</sup> Ancak o dönemde bu kitabelerin üzerinde durulmamıştır. Daha sonra D.G. Messerschmidt 1721 yılında bu taşlardan bahsetmiştir. 1709 Poltova Muharebesinde esir olan bu kişi ilerleyen yıllarda kitabelerin bulunduğu yerdeki izlenimlerini ilim dünyasına aktarmıştır. Bu durum Göktürk yazıtlarına da olan ilgi arttırmıştır.<sup>65</sup> Ancak yazıtların dili bilinmediği için yine de yazıtların üzerinde fazla durulamamıştır. Göktürk yazıtlarının bulunması İsveçli bir subay olan J.Strahlanberg sayesinde olmuştur.<sup>66</sup> Bu tarihten sonra kitabeleri okumak için adeta bir yarış başlamıştır. Kitabeleri okuyan kişi 1892 yılında Danimarkalı bilim adamı W. Thomsen olmuştur.<sup>67</sup> W.Thomsen, kitabede en fazla geçen Tengri kelimesinden yola çıkarak Orhun yazıtlarının çözümünü

---

<sup>58</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.765-767.

<sup>59</sup> Güngör, a.g.e., ss.122-126.

<sup>60</sup> Güngör, a.g.e., ss.127-130.

<sup>61</sup> Zerrin Günal. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Paradigma Kitabevi, Ankara, ss.132.

<sup>62</sup> Günal, a.g.e., ss.135.; Güngör, a.g.e., ss.121.

<sup>63</sup> Ahmet Caferoğlu.(1958). *Türk Dili Tarihi*. Enderun Kitapevi, İstanbul,ss.119.

<sup>64</sup> Muharrem Ergin. (2000). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul , ss.18.

<sup>65</sup> Ergin,a.g.e. , ss. 9.; Ögel, a.g.e., ss.118.

<sup>66</sup> Gülcan, a.g.e., ss.74; Ali Kemal Meram.(2006). *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*. Nokta Kitap, İstanbul, ss.236.

<sup>67</sup> Ergin, a.g.e., ss. 9.; Günal,a.g.e., ss.132.



yapmıştır.<sup>68</sup> Yine Thomsen'in ifadesiyle kitabelerin çözümünde Kül-tigin ve Türk kelimelerinin de büyük katkısı vardır.<sup>69</sup> 1893 yılında Kopenhag'da verdiği bir konferansta bu başarısını açıklayan Thomsen'in çalışması ve günümüze gelinceye kadar ki yayınlar Türk Dili ve tarihiyle ilgili birçok gerçeği gün ışığına çıkarmıştır.<sup>70</sup> Bu olay Türk tarihi ve dili açısından bir dönüm noktası olmuştur.<sup>71</sup>

Orhun kitabelerine Baykal gölüne dökülen Orkun nehrinin yakınlarında dikildiği için Orkun kitabeleri adı da verilmektedir.<sup>72</sup> Göktürk yazıtları dil tarihimiz açısından da son derece önemlidir.<sup>73</sup> Orhun yazıtları üzerine ilk çeviri denemesini 1924 yılında İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve tarihi profesörü Necip Asım yapmıştır. O dönemde bu eserin Osmanlıca harflerle basıldığını görmekteyiz.<sup>74</sup>

#### 2.2.1.1.1. Bilge kağan yazıtları

Bu kitabe Bilge kağanın 734 yılındaki ölümünden bir yıl sonra oğlu İçen tarafından 735 yılında diktirilmiştir.<sup>75</sup> Kitabe, Külteginin mezarının 1 km yakınındadır.<sup>76</sup> Yüksekliği diğerlerine göre daha yüksek olan bu kitabenin yıpranmışlığı daha fazladır.<sup>77</sup> Ayrıca kitabede Kültegin'in ölümünden sonraki yaşanan olayların yazıtta ilâve edildiği görülmektedir. Bilge kağan yazıtlarının ilk kopyası Rus Arkeologu Yadrintsev tarafından çıkarılmıştır. W. Radloff “ Die Alttürkischen Inschriften Der Mongolei” 1895 yılındaki eserde yazıt hakkında bilgiler vermiştir.<sup>78</sup> Yazıtın Türkçe kısmını Yoluğ Tekin yazsa da Çince kısmını Çinli bir usta yazmıştır. Bu yazıtın başlangıcı dünyanın yaratılışındadır. Yazıtta İl-teriş, Kapgan ve Bilge dönemindeki olaylardan da bahsedilmektedir. Yazıtta Bilge Kağan'ın ağzından devletin nasıl büyüdüğü anlatılmaktadır. Ayrıca kağanın konuşmasından başka Yoluğ Tigin'in kayıtları da yer almaktadır. Yaklaşık 3,75 metre yüksekliğinde olan yazıt, dört cephelidir. Yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve

<sup>68</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.113, ss.119-121.

<sup>69</sup> V.Thomsen.(2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Köken, Vedat.(Çev) T.D.K. Yayınları, Ankara, ss.3.; Hüseyin Namık Orkun. (2004).*Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,ss.19.

<sup>70</sup> Aksan, a.g.e. , ss.23.; V.Thomsen, a.g.e. , ss.3.

<sup>71</sup> Gömeç, ag.e., ss.144.

<sup>72</sup> Güngör, a.g.e., ss.29.; Aksan, a.g.e., ss.20.

<sup>73</sup> Alyılmaz, a.g.e., , ss.113.

<sup>74</sup> Meram, a.g.e.,ss.237.

<sup>75</sup> Gömeç, ag.e., ss.144.

<sup>76</sup> Güngör, a.g.e., ss.29.

<sup>77</sup> Günal, a.g.e., ss.133.

<sup>78</sup> Gömeç, ag.e., ss.145.

güney yüzlerinde 15'er satır Göktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Batı yüzünde ise, (Köl Tigin yazıtında olduğu gibi), Çince bir metne yer verilmiştir. Batı yüzün tepelik kısmının ortalarına da Göktürk harfli Türkçe manzum metin yazılmıştır. Yazıtın güneydoğu, güneybatı ve batı yüzlerinde de Göktürk harfli Türkçe küçük metinler bulunmaktadır. Yazıtta olayları nakleden, öğütler veren Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan yazıtlarında şunlar ifade edilmektedir. Yazılar o dönemin diliyle metine aktarılmıştır.

#### **2.2.1.1.1.1. Doğu yüzü**

Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı... Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırılı beyleri, milleti... Türk tanrısı... Üzerinde kağan oturdum. Oturduğumda ölecek gibi düşünen Türk beyleri, milleti memnun olup sevinip, yere dikilmiş gözü yukarı baktı. Bu zamanda kendim oturup bunca ağır töreyi dört taraftaki... dim. Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene soku vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye dik çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilâtsiz Gök Türk'ü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku bilgili imiş tabîî, Cesur imiş tabîî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabîî. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş. Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Öyle ünlü kağan imiş. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabîî, oğulları kağan olmuş tabîî. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabîî, kötü imiş tabîî. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, aldatıcı olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş. Çin milletine beylik erkek evlâdını kul kıldı, hanımlık kız evlâdını cariye kıldı. Türk Beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutarak, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli kağana

kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapıya ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi, gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden, yine tâbi olmuş. Bunca işi, gücü vermediğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş. Yok olmaya gidiyormuş. Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlderis kağanı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş. Toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için, babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş. Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca .... Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz kağanı balbal olarak dikmiş. Babam kağan uçtuğunda kendim sekiz yaşında kaldım. O töre üzerine amcam kağan oturdu. Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, tekrar besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı. Amcam kağan oturduğunda kendim prens... Tanrı buyurduğu için on dört yaşında Tarduş milleti üzerine şad oturdum. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir'e, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik. Batıda Demir Kapı'ya kadar ordu sevk ettik. Kögmen'i aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekûn olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İlliyi ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. Dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik. Türgiş kağanı Türk'üm, milletim idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği, ihanet ettiği için kağanı öldü, buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahipsiz kalmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip ... Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi ihanet etti, kağanı öldü, milleti cariye, kul oldu. Kögmen'in yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye

Az, Kırgız milletini tanzim ve tertip edip geldik. Savaşık... İlini geri verdik. Doğuda Kadırgan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. Batıda Kengü Tarbana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. O zamanda kul kullu, cariyeye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, öyle düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti işit: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan kağanına, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun. Silâhlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi? Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin! Doğuya giden, gittin! Batıya giden, gittin! Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın nehir gibi koştı. Kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdını kul kıldım. Hanımlık kız evlâdını cariyeye kıldım. O bilmemenden dolayı, kötülüğün yüzünden amcam kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabî. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İçte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin, iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyuyamadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmam. Ben kendim kağan oturduğumdan her yere gitmiş olan millet yaya olarak, çıplak olarak, öle yite geri geldi. Milleti besleyeyim diye kuzeyde Oğuz kavmine doğru; doğuda Kıtay, Tatabi kavmine doğru; güneyde Çine doğru on iki defa ordu sevk ettim... savaşım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için, devletim, kismetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti. On yedi yaşında Tanguta doğru ordu sevk ettim. Tangut milletini bozdum. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini orda aldım. On sekiz yaşında Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi. İduk Başta savaşım. O orduyu orda yok ettim. Yirmi yaşında, Basmil iduk Kut soyumdan olan kavim idi, kervan göndermiyor diye ordu sevk ettim. Tâbi kıldım, malını çevirip getirdim. Yirmi iki yaşında Çin'e doğru ordu sevk ettim. Çaç general, seksen bin asker ile

savaştım. Askerini orda öldürdüm. Yirmi altı yaşında Çik kavmi Kırgız ile beraber düşman oldu. Kemi geçerek Çike doğru ordu sevk ettim. Örpemde savaştım. Askerini mızrakladım. Az milletini aldım... tâbi kıldım. Yirmi yedi yaşında Kırgız'a doğru ordu sevk ettim. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastım. Kağanı ile Songa ormanında savaştım. Kağanını öldürdüm, ilini orda aldım. O yılda Türgiş'e doğru Altın ormanını aşarak İrtiş nehrini geçip yürüdüm. Türgiş kavmini uykuda bastım. Türgiş kağanının ordusu ateş gibi, fırtına gibi geldi. Bolçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orda öldürdüm. İlini orda aldım. Otuz yaşında Beş Balık'a doğru ordu sevk ettim. Altı defa savaştım... askerini hep öldürdüm. Onun içindeki ne kadar insan... yok olacaktı... Çağırarak için geldi. Beş Balık onun için kurtuldu. Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür ve serbest iken, düşman oldu. Tamag Iduk Başta savaştım. Karluk milletini öldürdüm, orda aldım ... Basmil kara Karluk milleti toplanıp geldim, öldürdüm. Dokuz Oğuz benim milletim idi. Gök, yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için düşman oldu. Bir yılda dört defa savaştım: En önce Togu Balık'ta savaştım. Togla nehrini yüzdürerek geçip ordusu... İkinci olarak Andırgu'da savaştım. Askerini mızrakladım... Üçüncü olarak Çuş başında savaştım. Türk milleti ayak titretti, perişan olacaktı. İlerleyip yayarak gelen ordusunu püskürttüm. Çok ölecek orda dirildi. Orda Tongra yiğiti bir boyu Tonga Tigin mateminde çevirip vurdu. Dördüncü olarak Ezginti Kadız'da savaştım. Askerini orda mızrakladım, yıprattım... yıprat... Otuz iki yaşında Amgı kalesinde kışladıkta kıtlık oldu. İlkbaharında Oğuz'a doğru ordu sevk ettim. İlk ordu dışarı çıkmıştı, ikinci ordu merkezde idi. Üç Oğuz ordusu basıp geldi. Yaya, kötü oldu diyip yenmek için geldi. Bir kısım ordusu evi barkı yağma etmek için gitti, bir kısım ordusu savaşmak için geldi. Biz az idik, kötü durumda idik. Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım, dağıttım. Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri, milleti, böyle düşünün, böyle bilin! Oğuz kavmi göndermeden, diye ordu sevk ettim. Evini barkını bozdum. Oğuz kavmi Dokuz Tatar ile toplanıp geldi. Aguda iki büyük savaş yaptım. Ordusunu bozdum. İlini orda aldım. Öyle kazanıp... Tanrı buyurduğu için otuz üç yaşında idi. Seçkin, muhterem, güç beslemiş olan, kahraman kağanına ihanet etti. Üstte Tanrı, mukaddes yer, su, amcam kağanın devleti kabul etmedi olacak. Dokuz Oğuz kavmi yerini, suyunu terk edip Çin'e doğru gitti. Çin... bu yere geldi. Besleyeyim diye düşünüp... millet .... Suçla... Güneyde Çin'de adı sanı yok

oldu. Bu yerde bana kul oldu. Ben kendim kağan oturduğum için Türk milletini... Kılmadım. İli, töreyi çok iyi kazandım... toplanıp ... Orda savaştım. Askerini mızrakladım. Teslim olan teslim oldu, millet oldu; Ölen öldü. Selengadan aşağıya yürüyerek Kargan vâdisinde evini, barkını orda bozdum ... Ormana çıktı. Uygur valisi yüz kadar askerle doğuya kaçıp gitti ..... Türk milleti aç idi. O at sürüsünü alıp besledim. Otuz dört yaşında Oğuz kaçıp Çin'e girdi. Eseflenip ordu sevk ettim. Hiddetle .., oğlunu, karısını orda aldım. İki valili millet ..... Tatabı milleti Çin kağanına itaat etti. Elçisi, iyi sözü, niyazı gelmiyor diye yazın ordu sevk ettim. Milleti orda bozdum. At sürüsünü... askeri toplanıp geldi. Kadırkan ormanına kon ... yerine doğru, suyuna doşru kondu. Güneyde Karluk milletine doşru ordu sevk et diyip Tudun Yamtarı gönderdim, gitti... Karluk valisi yok olmuş, küçük kardeşi bir kaleye... kervanı koşmadı. Onu korkutayım diyip ordu sevk ettim. Koruyucu iki üç kişi ile beraber kaçıp gitti. Halk kütlesi kağanım geldi diyip övdü... ad verdim. Küçük adlı...

#### **2.2.1.1.1.2. Güneydoğu yüzü**

... Gök Öngü çiğneyerek ordu yürüyüp, gece ve gündüz yedi zamanda susuzu geçtim. Çorağa ulaşıp yağmacı askeri... Keçine kadar...

#### **2.2.1.1.1.3. Güney yüzü**

... Çin süvarisini, on yedi bin askeri ilk gün öldürdüm. Piyadesini ikinci gün hep öldürdüm. Bi ... aşım vardı ... defa ordu sevk ettim. Otuz sekiz yaşında kışın Kıtay'a doğru ordu sevk ettim ... Otuz dokuz yaşında ilk baharda Tatabı'ya doğru ordu sevk ettim.... ben... öldürdüm. Oğlunu, karısını, at sürüsünü, servetini... millet... karısını yok kıldım..... savaştım. ... verdim. Kahraman erini öldürüp balbal kılı verdim. Elli yaşında Tatabı milleti Kıtaydan ayrıldı. ... lker dağına... Ku general kumandasında kırk bin asker geldi. Töngkes dağında hücum edip vurdum. Otuz bin askeri öldürdüm. On bin... ise ... öktüm. Tatabı .... öldürdü. Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku'yu, generali balbal olarak diki verdim. Ben on dokuz yıl şad olarak oturdum, on dokuz yıl kağan olarak oturdum, il tuttum. Otuz bir ... Türk'üm için, milletim için iyisini öylece kazanı verdim. Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda uçup gitti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide yas töreni yaptırıldı. Bukağ vali ... babası Lisün Tay generalin başkanlığında beş yüz yiğit geldi. Kokuluk .... altın, gümüş fazla fazla getirdi. Yas töreni

kokusunu getirip diki verdi. Sandal ağacı getirip öz ... Bunca millet saçını, kulağını ... kesti. İyi binek atını, kara samurunu, mavi sincabını sayısız getirip hep bıraktı. Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağan'ı oturduğunda şimdiki Türk beyleri, sonra Tarduş beyleri; Kül Çor başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; önde Tölis beyleri; Apa Tarkan başta olarak, arkasından şadpıt beyleri; bu ... Taman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve buyruk... İç buyruk; Sebig Kül İrkin başta olarak, arkasından buyruk; bunca şimdiki beyler, babam kağana fevkalâde fevkalâde çok iltica etti... Türk beylerini, milletini fevkalâde çok yüceltti, övdü... Babam kağan... Ağır taşı, kalın ağacı Türk beyleri, milleti... Kendime bunca...

#### **2.2.1.1.4. Kuzey yüzü**

Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadpıt beyleri, kuzeydeki Tarkat, Buyruk beyleri, Otuz Tatar, ... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersin'e kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği, ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşları yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırdı, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılma kabilesine, milletine, akrabasına kadar barındırmaz imiş. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersen, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına varıp, çok insan öldün! O yere doğru gidersen Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup

kervan, kafil e gönderirsen hiç bir sıklntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın. Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanıyla, her yere zayıflayarak öterek yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri, milleti, bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağını burada vurdum. Yanılıp öleceğini yine burada vurdum. Her ne sözüm varsa ebedî taşa vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız? Babam kağan, amcam kağan oturduğunda dört taraftaki milleti nasıl düzene sokmuş... Tanrı buyurduğu için kendim oturduğumda dört taraftaki milleti düzene soktum ve tertipledim... Kıldım. ... Türkiş kağanına kızımı... Fevkalâde büyük törenle alı verdim. Türkiş kağanının kızını fevkalâde büyük törenle oğluma alı verdim... Fevkalâde büyük törenle alı verdim... Yaptırdım... Başlıya baş eğdirdim, dizliye diz çöktürdüm. Üstte Tanrı, altta yer bahşettiği için gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, güneyde... Batıda... Sarı altınını, beyaz gümüşünü, kenarlı ipeğini, ipekli kumaşını, binek atını, aygırını, kara samurunu, mavi sincabını Türk'üme, milletime kazandı verdim, tanzim edi verdim... Kedersiz kıldım. Üstte Tanrı kudretli... Türk beylerini, milletini... Besleyin, zahmet çekirtmeyin, incitmeyin! ... Benim Türk beylerim, Türk milletim, ... Kazanıp... Bu... Bu kağanından, bu beylerinden... Suyundan ayrılmazsan, Türk milleti, kendin iyilik göreceksin, evine gireceksin, dertsiz olacaksın. ... Ondan sonra Çin kağanından resimciyi hep getirttim. Benim sözümü kırmadı, maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum... On Ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin! Ebedî taş yontturdum... Yontturdum, yazdırdım. ... O taş türbesini...

#### **2.2.1.1.1.5. Batı yüzü**

... Üstte... Bilge Kağan uçtu. Yaz olsa, üstte gök davulu gürleri gibi, öylece ve dağda yabani geyik gürlere, öylece mateme gark oluyorum. Babam kağanın taşını kendim kağan .....



#### 2.2.1.1.1.6. Güneybatı yüzü

Bilge Kağan kitabesini Yollug Tigin, yazdım. Bunca türbeyi, resimi, sanatı... Kağanın yeğeni Yollug Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdım, resimledim.<sup>79</sup>

#### 2.2.1.1.2. Kül Tiğin yazıtı

Bu yazıt, diğer Göktürk kitabelerine nazaran daha sağlam ve yıpranmamıştır.<sup>80</sup> 731 yılında Dokuz Oğuzların isyanı sırasında vefat eden<sup>81</sup> Kül Tigin'in kitabesini kardeşi Bilge Kağan 732 yılında Yolug Tigin'e yazdırtmıştır.<sup>82</sup> Bu tarihe karşı çıkan ve Külteğinin kitabesinin daha eski bir tarih olan 575 yılında dikildiği bazı ön Türkçüler tarafından savunulsa da bu görüşler pek bilimsel değildir.<sup>83</sup> Kişi yanlışlığın sebebini Türkçe bilmediğini ileri sürdüğü Radloff'a dayandırmaktadır.<sup>84</sup> Kültigin Kitabesi, kağan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rolü olmuş kahraman kardeşine karşı, Bilge Kağan'ın duyduğu minnet duygularını ifade eden, bizzat hükümdar ağzından yazılmış duyguları içinde barındırmaktadır. Bu kitabe yere devrilmiş vaziyette bulunmuştur. Rüzgâra maruz kalan kısımlarında tahribat ve silintiler vardır. Kitabe, saf olmayan mermerdendir. İtina ile yontulmuş olup yukarı doğru çıkıldıkça kitabe daralmaktadır. Dört cephelidir. Kitabenin doğu cephesinin üstünde kağanın işareti vardır. Batı cephesi Çince yazılarla kaplıdır. Diğer üç cephesi Türkçe yazılarla doludur. Külteğ'in cenazesine o dönemde yaşayan bütün devletler neredeyse elçi göndermiştir. Gelenler Türk âdeti gereğince cenazeye altın ve gümüş armağanlar getirmiştir.<sup>85</sup> Bu durum Göktürklerin diğer devletler nezdindeki saygınlığını ifade etmektedir. Bu yazıtın dikilme aşamasında Çin devletinin hükümdarı kendi taş yontucularını Göktürlere yazıt için göndermiştir.<sup>86</sup> Çin imparatoru Kültegin kağan için yazıtın Çince kısmına övgü dolu sözler yazdırtmıştır.<sup>87</sup> Kitabede geçen bilgiler

<sup>79</sup> Ergin, a.g.e. , ss.23-36.

<sup>80</sup> Günal, a.g.e., ss.132.

<sup>81</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.126.; Erol Güngör. (2000).*Tarihte Türkler*. Ötüken Yayınları, İstanbul, ss.29.

<sup>82</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.126-127.; Ergin, a.g.e. , ss. 5.

<sup>83</sup> Haluk Tarcan.(2003).*Tarihin Başladığı Ön-Türk Uygarlığı Resmi Tarihin Çöküşü*. Öntürk Uygarlığı Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul, ss.115-118.

<sup>84</sup> Tarcan, a.g.e., ss.194.

<sup>85</sup> Meram, a.g.e., ss.92.

<sup>86</sup> Erol Güngör, a.g.e., ss.29.

<sup>87</sup> Meram, a.g.e., ss.92.

de aşağı yukarı Bilge Kağanınkiyle aynıdır.<sup>88</sup> Kültegin kitabelerindeki yazılar Bilge Kağan tarafından yazdırılmıştır. Göktürk devletinin kuruluşundan Bilge Kağanın ölümüne kadar geçen dönem kitabede anlatılmaktadır.<sup>89</sup> Kitabeye kaplumbağa Şeklinde bir kaide taşa oturtulmuştur. Yüksekliği 3.75 metredir.<sup>90</sup> Doğu Cephelinin Çince kitabe vardır.<sup>91</sup> 3,35 metre yükseklikte, kireçtaşından yapılmış ve dört cephelidir. Anıtın dikildiği yer Anıtın dikildiği yer Baykal glnn güneyinde Orhun nehri vadisinde Koşu Çaydam Gölü dolaylarında 102.boylam derecesinde bulunmaktadır.<sup>92</sup> Doğu-batı cephelerinin genişliği aşağıda 132, yukarıda 122 santimetredir. Kuzey-güney cepheleri de aşağıda 46, yukarıda 44 santimetredir. Üst kısım kemer Şeklinde ve yukarıda beş kenarlı olarak bitmektedir. Anıttaki satırların uzunluğu 235 santimetredir. Yazıtın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır Göktürk harfli Türkçe metin vardır. Batı yüzünde ise, devrin Tang İmparatoru'nun Kl Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği Çince mesajına yer verilmiştir. Batı yüzde Çince yazılar dışında yazıtta sonradan eklenmiş Göktürk harfli iki satır bulunmaktadır. Yazıtın kuzeydoğu, güneydoğu, güneybatı yüzlerinde de Göktürk harfli Türkçe metinler mevcuttur. Kültegin yazıtında Göktürk tarihine ait olaylar, Bilge Kağan'ın ağzından nakledilerek birlik, bütünlük mesajı verilmektedir. Yazıtın doğu, kuzey ve güney yüzlerinin yazıcısı, Yollug Tigin, batı yüzünün yazıcısı ise, Tang İmparatoru Hiuan Tsong'un yeğeni Çang Sengn'dr. Kl Tigin yazıtının doğu yüzünde, bütün Türk boylarının ortak damgası olduğu sanılan dağ keçisi damgasına; doğuya ve batıya bakan "tepelik" kısımlarında ise, kurttan süt emen ocuk tasvirlerine yer verilmiştir. Yazıt, geçen yaklaşık 1300 yıllık süreç içinde önemli ölçüde tahrip olmuştur. Zira yazıtın doğu ile kuzey yüzlerini birleştiren kısım yıldırım düşmesi sonucunda parçalanmıştır. Orijinalinde kaplumbağa kaide üzerinde bulunan yazıt, bu kaidenin de parçalanması üzerine 1911 yılında, sunak taşından kesilen granit bir blok üzerine oturtulmuştur. Kitabenin etrafında 3 km'den fazla bir alan içinde 169 parça balbal bulunmuştur. Bu balballar muhtemelen Kültigin'in öldürdüğü düşmanların balballarıdır.<sup>93</sup> Bu yazıtta geçen metinler aşağıda ifade edilmiştir:

---

<sup>88</sup> Gömeç, ag.e., ss.146.

<sup>89</sup> Meram, a.g.e., ss.159.

<sup>90</sup> Gömeç, ag.e., ss.146.; Günal, a.g.e., ss.133.

<sup>91</sup> Gömeç, a.g.e., ss.146.

<sup>92</sup> Meram, a.g.e., ss.159.

<sup>93</sup> Günal, a.g.e., ss.132.

### 2.2.1.1.2.1. Güney yüzü

Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tamamıyla işit. Bilhassa küçük kardeş yeğenim, oğlum, bütün soyum, milletim, güneydeki Şadpıt beyleri, kuzeydeki Tarkat, Buyruk beyleri, Otuz Tatar ..... Dokuz Oğuz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tâbidir. Bunca milleti hep düzene soktum. O şimdi kötü değildir. Türk kağanı Ötüken ormanında otursa ilde sıkıntı yoktur. Doğuda Şantung ovasına kadar ordu sevk ettim, denize ulaşmama az kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar ordu sevk ettim, Tibet'e ulaşmama az kaldı. Batıda İnci nehrini geçerek Demir Kapı"ya kadar ordu sevk ettim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar ordu sevk ettim. Bunca yere kadar yürüttüm. Ötüken ormanından daha iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altını, gümüşü, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış. Yaklaştırap, konduktan sonra, kötü şeyleri o zaman düşünürmüş. İyi bilgili insanı, iyi cesur insanı yürütmezmiş. Bir insan yanılrsa, kabilesi, milleti, akrabasına kadar barındırmazmış. Tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersin, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözü alıp, yakına gidip, çok insan, öldün! O yere doğru gidersen, Türk milleti öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiç bir sıkıntın yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın. Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için, beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orda, geri kalanınla her yere hep zayıflayarak, ölerek yürüyordun. Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri, milleti, bunu işitin! Türk milletini toplayıp il tutacağımı burada vurdum. Yanılıp öleceğini yine burada vurdum. Her ne sözüm varsa ebedî taş vurdum. Ona bakarak bilin. Şimdiki Türk milleti, beyleri, bu zamanda itaat eden beyler olarak mı yanılacaksınız? Ben ebedî taş yontturdum .... Çin kağanından resimci getirdim,

resimlettim. Benim sözümü kırmadı. Çin kağanının maiyetindeki resimciyi gönderdi. Ona bambaşka türbe yaptırdım. İçine dışına bambaşka resim vurdurdum. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü vurdurdum... On Ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp bilin. Ebedî taş yontturdum... İl ise, şöyle daha erişilir yerde ise, işte öyle erişilir yerde ebedî taş yontturdum, yazdırdım. Onu görüp öyle bilin. Şu taş .... dim. Bu yazıyı yazan yeğeni Yollug Tigin.

#### **2.2.1.1.2.2. Doğu yüzü**

Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyi vermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tâbi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilâtsiz Göktürk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabîî, cesur imiş tabîî. Beyleri de milleti de doğru imiş. Onun için ili öylece tutmuş tabîî. İli tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi öylece vefat etmiş. Yasçı, ağlayıcı, doğuda gün doğusundan Bökli Çöllü halk, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitay, Tatabi, bunca millet gelip ağlamış, yas tutmuş. Öyle ünlü kağan imiş. Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabîî, oğulları kağan olmuş tabîî. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabîî, kötü imiş tabîî. Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş. Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evladı cariye oldu. Türk Beyler Türk adını bıraktı. Çinli Beyler Çin adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Elli yıl işi gücü vermiş. Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar ordu sevk edi vermiş. Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk edi vermiş. Çin kağanına ilini, töresini alı vermiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum der imiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup, kendisini tanzim ve tertip edemediğinden yine teslim olmuş. Bunca işi gücü verdiğini düşünmeden, Türk milletini öldüreyim, kökünü

kurutayım der imiş. Yok olmaya gidiyormuş. Yukarıda Türk tanrısı, Tük mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İteriş Kağanı, annem İl bilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak. Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, cariyeye olmuş, kul olmuş milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş. Tölis, Tarduş milletini orda tanzim etmiş. Yabguyu, şadı orda vermiş. Güneyde Çin milleti düşman imiş. Kuzeyde Baz Kağan, Dokuz Oğuz kavmi düşman imiş. Kırgız, Kurıkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı hep düşman imiş. Babam kağan bunca... Kırk yedi defa ordu sevk etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı lütfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan öylece ili, töreyi kazanıp, uçup gitmiş. Babam kağan için ilkin Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O töre üzerine kağan oturdu. Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı. Amcam kağan oturduğunda kendim Tarduş milleti üzerinde şad idim. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik. Batıda Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik. Kögmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. Yekûn olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İliyi ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. Dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik. Türgiş Kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Ecdadımızın tutmuş olduğu yer, su sahipsiz olmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip... Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariyeye, kul oldu. Kögmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaştık... İlini geri verdik. Doğuda Kadırkan ormanını aşarak milleti öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurduk, öyle düzene soktuk. O zamanda kul kullu olmuştu. Cariye cariyeli olmuştu. Küçük kardeş büyük kardeşini bilmezdi, oğlu babasını bilmezdi. Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslemiş olan bilgili

kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun. Silahlı nereden gelip dağıtarak gönderdi? Mızraklı nereden gelerek sürüp gönderdi. Mukaddes Ötüken ormanının milleti, gittin. Doğuya giden, gittin. Batıya giden, gittin. Gittiğin yerde hayrın şu olmalı: Kanın su gibi koştı, kemiğin dağ gibi yattı. Beylik erkek evlâdın kul oldu, hanımlık kız evlâdın cariyeye oldu. Bilmediğin için, kötülüğün yüzünden amcam, kağan uçup gitti. Önce Kırgız kağanını balbal olarak diktim. Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabî. Varlıklı, zengin millet üzerine oturmam. İşte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan milletin üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye, Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım. Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite, yaya olarak çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabi kavmine doğru, güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, ... savaştım. Ondan sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tâbi kıldım, düşmansız kıldım. Hep bana itaat etti. İşi gücü veriyor. Bunca töreyi kazanıp küçük kardeşim Kül Tigin kendisi öylece vefat etti. Babam kağan uçtuğunda küçük kardeşim Kül Tigin yedi yaşında kaldı... Umay gibi annem hatunun devletine küçük kardeşim Kül Tigin er adını aldı. On altı yaşında, amcam kağanın ilini, töresini şöyle kazandı: Altı Çub Soğdaka doğru ordu sevk ettik, bozduk. Çinli Ong vali, elli bin asker geldi, savaştık. Kül Tigin yaya olarak atılıp hücum etti. Ong valinin kayın biraderini, silâhlı, elle tuttu, silâhlı olarak kağana takdim etti. O orduyu orda yok ettik. Yirmi bir yaşında iken, Çaç generale karşı savaştık. En önce Tadığın, Çorun boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü. Zırhından kaftanından yüzden fazla ok ile vurdular, yüzüne başına bir tane değdirmedi. ... Hücum ettiğini, Türk beyleri, hep bilirsiniz. O orduyu orda yok ettik. Ondan sonra Yir Bayırkunun Uluğ İrkini düşman oldu. Onu dağıtıp Türgi Yargun Gölünde bozduk. Uluğ İrkin azıcık erle kaçıp gitti. Kül Tigin yirmi altı yaşında iken

Kırgıza doğru ordu sevk ettik. Mızrak batımı karı söküp, Kögmen ormanını aşarak yürüyüp Kırgız kavmini uykuda bastık. Kağanı ile Songa ormanında savaştık. Kül Tigin, Bayırkunun ak aygırına binip atılarak hücum etti. Bir eri ok ile vurdu, iki eri kovalayıp takip ederek mızrakladı. O hücum ettiğinde, Bayırkunun ak aygırını, uyluğunu kırarak, vurdular. Kırgız kağanını öldürdük, ilini aldık. O yılda Türgiş'e doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türgiş kavmini uykuda bastık. Türgiş kağanının ordusu Bolçuda ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık. Kül Tigin alını beyaz boz ata binip hücum etti. Alını beyaz boz ..... tutturdu. İkisini kendisi yakalattı. Ondan sonra tekrar girip Türgiş kağanının buyruğu Az valisini elle tuttu. Kağanını orda öldürdük, ilini aldık. Türgiş avam halkı hep tâbi oldu. O kavmi Tabarda kondurduk... Soğd milletini düzene sokayım diye İnci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar ordu sevk ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı düşman olmuş. Kengeris'e doğru gitti. Bizim askerin atı zayıf, azığı yok idi. Kötü kimse er ... kahraman er bize hücum etmişti. Öyle bir zamanda pişman olup Kül Tigin'i az erle eriştirip gönderdik. Büyük savaş savaşı. Türgiş avam halkını orda öldürmüş, yenmiş. Tekrar yürüyüp...

### **2.2.1.1.2.3. Kuzey yüzü**

... ile, Koşu vali ile savaşı. Askerini hep öldürmüş. Evini, malını eksiksiz hep getirdi. Kül Tigin yirmi yedi yaşına gelince Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman oldu. Tamag Iduk Başta savaştık. Kül Tigin o savaşta otuz yaşında idi. Alp Şalçı ata binip atılarak hücum etti. İki eri takip edip kovalayarak mızrakladı. Karluk'u öldürdük, yendik. Az milleti düşman oldu. Kara Gölde savaştık. Kül Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçı akına binip atılarak hücum etti. Az ilteberini tuttu. Az milleti orda yok oldu. Amcam kağanın ili sarstığında; millet, hükümdar ikiye ayrıldığında; İzgil milleti ile savaştık. Kül Tigin Alp Şalçı akına binip atılarak hücum etti. O at orda düştü. İzgil milleti öldü. Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık. En önce Togu Balıkta savaştık. Kül Tigin Azman akına binip atılarak hücum etti. Altı eri mızrakladı. Askerin hücumunda yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Kuşalgukta Ediz ile savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip, atılarak hücum edip bir eri mızrakladı. Dokuz eri çevirerek vurdu. Ediz kavmi orda öldü. Üçüncü olarak Bolçuda Oğuz ile savaştık. Kül Tigin Azman akına binip hücum etti, mızrakladı. Askerini mızrakladık, ilini aldık. Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk milleti ayak titretti. Perişan

olacaktı. İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradan bir boyu, yiğit on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük. Beşinci olarak Ezginti Kadız"da Oğuz ile savaştık. Kül Tigin Az yağızına binip hücum etti. İki eri mızrakladı, çamura soktu. O ordu orda öldü. Amga kalesinde kışlayıp ilkbaharında Oğuza doğru ordu çıkardık. Kül Tigin evin başında bırakarak, müdafaa tedbiri aldık. Oğuz düşman, merkezi bastı. Kül Tigin öksüz akına binip dokuz eri mızrakladı, merkezi vermedi. Annem hatun ve analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca yaşayanlar cariyeye olacaktı, ölenler yurttan yolda yatıp kalacaktınız. Kül Tigin olmasa hep ölecektiniz. Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım. Yasçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabi milletinden başta Udar general geldi. Çin kağanından İsiyi Likeng geldi. On binlik hazine, altın, gümüş fazla fazla getirdi. Tibet kağanından vezir geldi. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi halkından Enik General, Oğul Tarkan geldi. On Ok oğlum Türkiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe yapıcı, resim yapan, kitabe taşı yapıcısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi.

#### **2.2.1.1.2.4. Kuzeydoğu yüzü**

Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde uçtu. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde yas töreni tertip ettik. Türbesini, resmini, kitabe taşını maymun yılında yedinci ay, yirmi yedinci günde hep bitirdik. Kül Tigin kendisi kırk yedi yaşında bulut çöktürdü... Bunca resimciyi Tuygut vali getirdi.

#### **2.2.1.1.2.5. Güneydoğu yüzü**

Bunca yazıyı yazan Kül Tiginin yeğeni Yollug Tigin, yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım. Değerli oğlunuzdan, evlâdınızdan çok daha iyi beslerdiniz. Uçup gittiniz. Gökte hayattaki gibi ...



#### 2.2.1.1.2.5. Güneybatı yüzü

Kül Tiginin altınını, gümüşünü, hazinesini, servetini, dört binlik at sürüsünü idare eden Tuvgut bu... Beyim prens yukarı gök... taş yazdım. Yollug Tigin.

#### 2.2.1.1.2.6. Batı yüzü

Batıdan Soğd baş kaldırdı. Küçük kardeşim Kül Tigin... için, öle yite işi gücü verdiği için, Türk Bilge Kağanı, nezaret etmek üzere, küçük kardeşim Kül Tiginini gözeterek oturdum. İnançu Apa Yargan Tarkan adını verdim. Onu övdürdüm.<sup>94</sup>

#### 2.2.1.1.3. Tonyukuk yazıtı

İki ayrı taştan ibaret olan Tonyukuk yazıtı muhtemelen 725–726 yıllarında ölen ünlü devlet adamı Tonyukuk tarafından ölmeden önce diktirilmiştir.<sup>95</sup> Bilge ve Kültegin'in yazıtı civarında Tola ırmağı yakınındadır.<sup>96</sup> Moğolistan'ın Ulanbatar şehrinin yakınlarında Nalayh bölgesinde bulunmuştur.<sup>97</sup> Birinci taşta 35, ikinci taşta 27 satır vardır. Bu yazıt ilk kez Radloff tarafından neşredilmiştir. Yazıtlarda İleriş ve Tonyukuk'un Çin'e karşı beraber istiklal mücadelesine girdiği anlaşılmaktadır. Tonyukuk yaptığı faaliyetlerden dolayı kendini haklı olarak biraz da övmektedir. Özellikle Tokuz Oğuzların elinden Ötüken'in alınması bu yazıtlarda anlatılmaktadır.<sup>98</sup> Tonyukuk yazıtlarının önemli bir özelliği de Bilge Kağan ve Kültegin'den pek bahsedilmemesidir. Özellikle Kültegin adı hiç geçmemektedir.<sup>99</sup> Tonyukuk anıtı dört cepheli iki dikilitaş halindedir. Yazılar, diğer taşlara göre daha silik durumdadır. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın babası İleriş Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın ve Bilge Kağan'ın baş bilicisi yani başveziri idi. Bu anıtı ihtiyarlık devrinde kendisi diktirmiştir ve yazılar da kendisine aittir. Yazıtın diğerlerinden bir farkı da öteki iki yazıtın sağdan sola yazılmasına rağmen bu yazıtın soldan sağa yazılmasıdır.<sup>100</sup> Taşlarda Göktürklerin Çin esaretinden nasıl kurtulduğu, kurtuluş savaşlarının nasıl yapıldığı ve Tonyukuk'un bu aşamada neler yaptığı

<sup>94</sup> Ergin, a.g.e., ss.12-23.

<sup>95</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.126. ; Ergin, a.g.e. , ss. 6.

<sup>96</sup> Günal, a.g.e., ss.133.

<sup>97</sup> Aksan, a.g.e., ss.20.

<sup>98</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.114.

<sup>99</sup> Gömeç, a.g.e., ss.147.

<sup>100</sup> Günal, a.g.e., ss.133.

anlatılmaktadır.<sup>101</sup> Birinci yazıt, 243 cm; ikinci yazıt ise, 217 cm yüksekliğindedir. Birinci yazıtta 35, ikinci yazıtta 27 satır Göktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Tonyukuk yazıtlarının orijinal metninin özeti aşağıdaki gibidir:

#### **2.2.1.1.3.1. Birinci taş (batı bephesi)**

Ben Bilge Tonyukuk'um. Çin ülkesinde doğdum. Türk milleti Çin'de tutsak idi. Türk milleti hanını bulmayınca Çin'den ayrıldı, han sahibi oldu. Hanını bırakıp yine Çin'e tutsak düştü. Tanrı şöyle demiş: Han verdim, hanını bırakıp tutsak düştün. Tutsak düştüğün için Tanrı öldürdü. Türk milleti öldü, bitti, yok oldu. Türk Sır milletinin yerinde boy kalmadı. Ormanda, dışarıda kalmış olanlar toplanıp yedi yüz er oldular. İki bölüğü atlı idi, bir bölüğü yaya idi. Yedi yüz kişiyi idare edenlerin büyüğü şad idi; danışman ol dedi, danışmanı ben oldum, Bilge Tonyukuk. (Şadı) kağan mı yapayım diye düşündüm. Arık boğa ile semiz boğa arkada oldukça; semiz boğa mı, arık boğa mı bilinmezmiş diye düşündüm. Bunun üzerine, Tanrı akıl verdiği için onu ben kağan yaptım. İlateriş Kağan olunca, Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ile İlateriş, güneyde Çinli'yi, doğuda Kıtay'ı, kuzeyde Oğuz'u pek çok öldürdüler. Danışmanı, yardımcısı ben idim. Çogay'ın kuzeyi ile Kara Kum'da oturuyorduk.

#### **2.2.1.1.3.2. Birinci taş (güney cephesi)**

Geyik yiyerek, tavşan yiyerek oturuyorduk. Milletin karnı tok idi. Düşmanımız çevremizde ocak gibi idi, biz ateş idik. Böyle otururken Oğuz'dan casus geldi. Casusun sözü şöyle idi: Dokuz Oğuz boyu üzerine kağan oturmuş; Çin'e Kunı Sengün'ü göndermiş; Kıtay'a Tongra Esim'i göndermiş. Şu haberi göndermiş: Azıcık Türk (Köktürk) boyu var; fakat kağanı yiğit, danışmanı bilgili. Bu iki kişi var oldukça seni, Çinliyi öldürecek, diyorum; doğuda Kıtay'ı öldürecek, diyorum; beni, Oğuz'u mutlaka öldürecek diyorum. Çinli, sen güney yönünden saldır; Kıtay, sen doğu yönünden saldır; ben de kuzey yönünden saldırayım; Türk Sır boyunun yerinde hiç kimse kalmamasın; mümkünse hepsini yok edelim, diyorum. Bu haberi işitince gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Bunun üzerine kağanıma arza çıktım. Şunu arz ettim: Çinli, Oğuz, Kıtay... Bu üçü birleşirse biz kalırız. Dıştan sarılmış gibiyiz. Yufka iken delmek kolay imiş, ince iken koparmak kolay. Yufka kalın olsa

---

<sup>101</sup> Günal, a.g.e., ss.133.

delmek zor imiş, ince yoğun olsa koparmak zor. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batılılardan, kuzeyde Oğuz'dan gelecek iki üç bin askerimiz var mı acaba? Böyle arz ettim. Kağanım, ben Bilge Tonyukuk'un arzını işitti, gönlünce idare et dedi. Kök Öng'ü çiğneyerek Ötüke ormanına doğru orduyu sevkettim. İnek ve yük arabalarıyla Togla'da Oğuz geldi. Üç bin askeri varmış. Biz iki bin idik. Savaşık. Tanrı yarlığadı, yendik. Irmağa döküldüler. Pek çoğu da dağıttığımız yerde öldü. Ondan sonra Oğuz tamamıyla geldi. Türk milletini Ötüken yerine, beni, Bilge Tonyukuk'u Ötüken yerine yerleşmiş diye işiten güneydeki millet; batıdaki, kuzeydeki, doğudaki millet geldi.

#### **2.2.1.1.3.3. Birinci taş (doğu cephesi)**

İki bin idik. İki ordumuz oldu. Türk milleti yaratılalı, Türk kağanı tahta oturalı Şantung şehrine, denize ulaşmış olan yok imiş. Kağanıma arz edip ordu gönderdim. Şantung şehrine, denize ulaştırdım. Yirmi üç şehir zapt ettiler. Uykularını burada bırakıp seferde yatıp kalktılar. Çin kağanı düşmanımız idi. On Ok kağanı düşmanımız idi. Kırgızların güçlü kağanı da düşmanımız oldu. Bu üç kağan anlaşıp Altun ormanında birleşelim demişler. Şöyle anlaşmışlar: Doğuda Türk kağanına doğru sefere çıkalım demişler. Eğer biz üzerine yürümezsek, eninde sonunda o bizi, kağanı yiğit, danışmanı bilgili olduğu için, eninde sonunda o bizi mutlaka öldürecektir. Üçümüz birleşip üzerine yürüelim, hepsini yok edelim demişler. Türgiş kağanı şöyle demiş: Benim milletim oradadır demiş, Türk (Kök-Türk) boyu yine karışıklık içindedir, Oğuz'u yine dardadır demiş. Bu sözleri işitince gece yine uyuyasım gelmiyordu, gündüz yine oturasım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlkın Kırgız üzerine yürüsek daha iyi olur dedim. Kögmen yolu tek imiş; kapanmış diye işitip bu yoldan yürümek olmaz dedim. Kılavuz istedim. Çöllü Az eri buldum. Az ülke (sinde), Anı bel (inde bir yol var) mış; bir at yolu imiş, onunla gitmiş. Onunla konuşup bir atlının gitmiş olduğunu öğrenince bu yolla gitmek mümkün dedim. Düşündüm ve kağanıma;...

#### **2.2.1.1.3.4. İkinci taş (kuzey cephesi)**

...arz ettim. Ordu yürüttüm. At in dedim. Ak Termil'i geçince at bindirdim. At üzerine bindirip karı söktürdüm. Sonra atları yedeğe aldırıp yaya olarak ve ağaçlara tutuna tutuna yukarı çıkarttım. Öndeki eri çapraz yürüterek ağaç olan tepeyi aşık. Yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolaşarak gittik. Kılavuz yeri

şasırp boğazlandı. Bunalıp "kağan, yetiş" demiş. Anı suyuna vardık. O sudan aşağı gittik. Yemek için attan iniyor, atı ağaca bağlıyorduk. Gece gündüz dörtnala gittik. Kırgızları uykuda bastık. Uykularını mızrakla açtık. Hanı, ordusunu topladı; savaştık ve yendik. Hanlarını öldürdük. Kırgız boyu kağana teslim oldu, baş eğdi. Geri döndük, Kögmen ormanını dolaşarak geldik. Kırgız'dan döner dönmez Türgiş kağanından casus geldi. Haberi şöyle idi: Doğudan kağana sefer edelim. Biz yürümezsek onlar bizi, kağanı yiğit, danışmanı bilgili olduğu için eninde sonunda onlar bizi mutlaka öldürecek, demiş. Casus, Türgiş kağanı çıkmış dedi, On Ok boyu eksiksiz çıkmış dedi: Çin ordusu da varmış. Bu haberi işittiğimiz sırada katun (kraliçe) vefat etmişti. Kağanım, ben eve ineyim, onun yoğ törenini yapayım dedi. Orduya gidin Altun ormanında oturun dedi. Ordunun başında İni İl Kağan, Tarduş şadı gitsin dedi. Bilge Tonyukuk'a, bana şunları söyledi: Bu orduyu ilet dedi, ben sana ne söyleyeyim. Kararı istediğin gibi ver dedi; gelirse göreceği var, gelmezse haberciyi ve haberi alarak otur dedi. Altun ormanında oturduk. Üç casus geldi. Haberleri bir: Kağan orduyu çıkardı. On Ok eksiksiz çıktı. Yarış ovasında toplanalım demişler. Bu haberi işitince haberi kağana yolladım. Handan haber geldi: Oturun, öncüyü ve nöbetçiyi iyice düzenleyin, baskın yapmayın demiş. Böğü Kağan bana böyle haber yollamış. Apa Tarkana ise gizli haber göndermiş. Bilge Tonyukuk kötüdür, kindardır; yanılır; orduyu yürütelim diyecek; kabul etmeyin. Bu haberi işitince ordu yürüttüm. Altun ormanını yol olmaksızın aştık. İrtiş ırmağını geçit olmaksızın geçtik. Gece de yol aldık ve Bolçuya şafak sökerken ulaştık.

#### **2.2.1.1.3.5. İkinci taş (batı cephesi)**

Haberciyi getirdiler. Sözü şöyle idi: Yarış ovasında yüz bin asker toplandı dedi. Bu sözü işitince beğler, hep birlikte geri dönelim, zayıfın utancı daha iyidir dediler. Ben şöyle dedim; ben, Bilge Tonyukuk: Altun Ormanını aşarak geldik, İrtiş ırmağını geçerek geldik. Gelenler yiğit dediler duymadılar; tanrı, Umay, mukaddes yer su üzerine çöküverdi. Niçin kaçıyoruz? Çok diye niçin korkuyoruz? Azız diye niçin kendimizi küçümsüyoruz? Hücüm edelim dedim. Hücüm ettik ve yağmaladık. İkinci gün ateş gibi kızıp geldiler. Savaştık. Bizden iki ucu, yarısı fazla idi. Tanrı yarlıgadığı için çok diye korkmadık ve savaştık. Tarduş şadına kadar kovalayıp dağıttık. Kağanını tuttuk; yabgusunu, şadını orada öldürdük. Elli kadar er yakaladık. Hem o gece halkına haber gönderdik. O haberi işitip On Ok beğleri, halkı hep geldi, baş eğdi. Halkın birazı kaçmıştı. Gelen beğleri ve halkı düzenleyip toplayarak, On

Ok ordusunu yürüttüm. Biz de yürüdük. Anı'yı geçtik. İnci ırmağını geçerek Tinsi oğlu denen ebedi Ek dağına aşırım.

#### **2.2.1.1.3.6. İkinci taş (güney cephesi)**

Demir Kapıya kadar gittik. Oradan geri döndük. İni İl Kağan'a... Tacikler, Toharlar... Ondan berideki Suk başlı Soğdak kavmi hep gelip baş eğdi. Türk milletinin Demir Kapı'ya, Tinsi Oğlu denen dağa ulaştığı hiç vaki değildi. O yere, ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kızıl yak öküzü, eğri deve, mal sıkıntısızca getirdik. İleriş kağan, bilgisinden dolayı, yiğitliğinden dolayı Çin ile on yedi defa savaştı. Kıtaylarla yedi defa savaştı. Oğuzlarla beş defa savaştı. Bu savaşlarda da danışmanı hep ben idim. Kumandanı da yine ben idim. İleriş Kağan'a, Türk'ün hâkim kağanına, Türkün bilgili kağanına.

#### **2.2.1.1.3.7. İkinci taş (doğu cephesi)**

Kapgan Kağan... Gece uyumadı, gündüz oturmadı. Kızıl kanımı dökerek, kara terimi akıtarak işimi gücümü hep ona verdim. Öncüleri yine uzaklara gönderdim; hisarları, gözcüleri çoğalttım; basılan düşmanı getirdim; kağanım ile seferlere çıktık. Tanrı korusun, bu Türk milletinin içinde silahlı düşman dolaştırmadım, damgalı at koşturtmadım. İleriş Kağan kazanmasaydı, onun ardından ben kazanmasaydım il yine, millet yine yok olacaktı. O kazandığı için, ardından ben kazandığım için il yine il oldu, millet yine millet oldu. Ben artık yaşlandım, kocadım. Her hangi bir yerdeki kağan sahibi bir millete benim gibisi olsa ne sıkıntıları olabilir? Türk Bilge Kağan ilinde yazdırdım. Ben Bilge Tonyukuk.<sup>102</sup>

#### **2.2.1.1.4. Göktürkler dönemine ait diğer yazıtlar**

##### **2.2.1.1.4.1. Ongin yazıtı**

Yazıt, 1891 yılında N.Yadrintsev tarafından Moğolistan'daki Ongin ırmağına yakın bir yerde bulunduğundan bu ad ile anılmıştır.<sup>103</sup> Radloff'un eseri bu yazıttan bahseden ilk eserdir.<sup>104</sup> Muhtemelen 731 yılında diktirilen bu yazıtın kimin tarafından diktirildiği hala tartışma konusudur. Yazıtta bir felaketten bahsedilmekte

<sup>102</sup> Ergin, a.g.e., ss.36-43.

<sup>103</sup> Orkun, a.g.e., ss.127.

<sup>104</sup> Gömeç, a.g.e., ss.147.

bu felaketin de muhtemelen 630 felaket yılı olduğu düşünülmektedir.<sup>105</sup> 630 yılında I. Göktürk kağanlığı yıkılmış, Türkler Çin esaretinde yaşamaya başlamıştır. Bu felaket Bilge ve Külteğin yazıtlarında da anlatılmaktadır.<sup>106</sup>

#### **2.2.1.1.4.2. Köl iç çor yazıtı**

Orta Moğolistan'da İhe-Hüşato denilen yerde W.Kotwicz tarafından bulunduğu için bu adla da anılmaktadır.<sup>107</sup> Göktürklerin devlet adamı Tarduş Köl İç Çor'un anısına diktirilmiştir.<sup>108</sup> Bu kişi aynı zamanda Göktürklerin ünlü veziri Tonyukuk'un akrabasıdır. Köl İç Çorluk, Türklerde idari bir unvandır. Türklerde, ordu komutanlarına yardım eden şadlara yardımcı olan kişilere bu unvan verilmektedir. Bu yazıttan ilk defa W.Kotwicz A. Samoilovitch "Le Monument Twe d'lkhekhuchotu en Mongolie Centrate" Rocznik Orientalistyczny, Warszawa 1928 adlı makalesinde bahsetmektedir.<sup>109</sup>

#### **2.2.1.1.4.3. Bugut yazıtı**

Moğol arkeologlarından C. Darqsuren tarafından 1956 yılında Moğolistan'daki Bugut şehrine 10 km uzaklıkta bulunduğu için bu ad ile anılmıştır.<sup>110</sup> Yazıtın belden yukarısı kurt aşağısı ise insan olarak inşa edilmiştir. Yazıtın kaplumbağa sırtına oturtulduğunu görmekteyiz. Bu yazıt Göktürklerin ilk dönemleri hakkında bilgi vermektedir. Mahon Tiğin adına dikilmiş olup bu kişi hanedana mensup bir kişidir. Bu yazıttan ilk defa S.G. Klyaştorniy V.A. Lieşia'in, "The Sagdian Inscription of Bugut revised, acta Orientalia Budapest 1972 yılındaki eserinde zikredilmiştir.<sup>111</sup>

#### **2.2.1.1.4.4. Çoyr yazıtı**

Ulan-Batur'a 15 km uzaklıkta, Sansar- Ula Kurgan'ının güneyinde bulunmuştur. Kişi, Göktürklerin ünlü veziri Tonyukuk'un nesebinden sayılmaktadır.<sup>112</sup> Göktürkler döneminden kalma olan bu eserdeki yazılar bir hayli

---

<sup>105</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.111.

<sup>106</sup> Gömeç, a.g.e., ss.147.

<sup>107</sup> Orkun, a.g.e., ss.135.

<sup>108</sup> Gömeç, a.g.e., ss.147.; Orkun, a.g.e., ss.135.

<sup>109</sup> Gömeç, a.g.e., ss.147-148.

<sup>110</sup> Gömeç, a.g.e., ss.148.

<sup>111</sup> Gömeç, a.g.e., ss.148-149.

<sup>112</sup> Gömeç, a.g.e., ss.149.

tahrip edilmiştir. Yazıt Göktürklerin sosyal ve kültürel hayatı hakkında bilgiler vermektedir.

#### **2.2.1.1.4.5. Hoytu-tamır yazıtları**

Bu yazıt da 1893 yılında Klementz tarafından bulunmuştur.<sup>113</sup> Yazıtlarda Göktürk Devleti dönemindeki Beşbalık seferleri anlatılmaktadır. Yazıtın tamamı on parçadır. Radloff yazıtı ilk neşreden kişidir.<sup>114</sup> Yazıt, Hoytu Tumar mevkiinde bir kayanın üzerine yazılmıştır. Bu yazıtın Tarduş Türklerine ait olduğu da düşünülmektedir.<sup>115</sup> Bu yazıtta Göktürklerin askeri seferleri anlatıldığı için yazıt, Göktürklerin siyasi tarihinin bir dönemine ışık tutulmaktadır.

#### **2.2.1.1.4.6. Uybat III yazıtı**

1721 yılında Messerschmidt tarafından Uybat Nehrinin sol tarafında keşfolunmuştur.<sup>116</sup> Bu bölgede birçok yazıt daha var olsa da bu yazıtların ilim dünyasına tanıtılması konusunda pek durulamamıştır. Yazıt Tarkan Sangun adlı bir Türk beyine aittir. Kişinin adı Çince adı To-si-fu'dur. Bu kişinin İleriş ve Kapgan kağanın kardeşi olduğu düşünülmektedir.<sup>117</sup> Yazıtta Göktürklerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı hakkında bilgiler gün ışığına çıkmaktadır.

#### **2.2.1.2. Uygur yazıtları**

Uygurlar 745–840 yılları arasında yaşayan Göktürk devletine son vererek kurulan Türk tarihinin en önemli devletlerinden biridir. Devletin kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'dır.<sup>118</sup> Önceleri Ötüken merkezli olarak kurulan bu devlet daha sonra Ordubalık şehrini(Karabalsagun) merkez yapmış ve Türk tarihinde ilk başkent değiştiren devlet olmuştur.<sup>119</sup> Moyen Çor döneminde Uygur Türkleri Çinlilerin bazı verimli topraklarını ele geçirmiştir. Bunun sonucunda Türklerin yerleşik hayata geçişe başladıklarını görmekteyiz. Böğü kağan döneminde Çin üzerine Tibet seferine çıkmış, bu sefer dönüşünde Böğü kağan yanında iki Mani rahibini getirmiştir. Bunun sonucunda Uygurlar arasında Maniheizm dini yayılmaya başlamıştır. Uygur

---

<sup>113</sup> Orkun, a.g.e., ss.299.

<sup>114</sup> Gömeç, a.g.e., ss.149.; Orkun, a.g.e., ss.299-300.

<sup>115</sup> Orkun, a.g.e., ss.299.

<sup>116</sup> Orkun, a.g.e., ss.553.

<sup>117</sup> Gömeç, a.g.e., ss.149.

<sup>118</sup> Bayrak,a.g.e.,ss.13.

<sup>119</sup> Şahin, a.g.e., ss.18.

Türklerinin din değiştirmeleri Türklerin sosyal hayatında birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir.<sup>120</sup> Uygurlar özellikleri bakımından diğer İslam öncesi Türk devletlerinden ayrılmaktadır. Tarımı öğrenmeleri bunun sonucunda yerleşik hayata geçmeleri, Uygur Türklerinin hayatında birçok değişikliğe ortam hazırlamıştır. Türk tarihinde din değiştiren, yerleşik hayata ilk defa geçen, ilk defa başkent değiştiren, yazılı hukuk kuralları yapan, bilime edebiyata sanata önem veren ilk devlet gerçek anlamda Uygurlardır.<sup>121</sup> Uygur Devletine 840 yılında Kırgızlar son verse de bu devlet Turfan Uygurları ve Doğu Türkistan Uygurları olmak üzere yaşamışlar, bu kollara da Moğollar son vermiştir. Moğollar bu kollara son verse de kendilerine göre daha yüksek kültürlü Uygurlardan etkilenmiş, bunun sonucunda Moğollar Türkleşmiştir. Yazılı hayata geçen Uygurların yazılı eserler bırakmaları herhalde pek de zor olmamıştır.<sup>122</sup>

Orhun anıtları dolaylarında eski Uygur başkenti Karabalsagun'da bulunan Uygur Anıtlarının kırılmış ve bozulmuş olması yüzünden anıtlar üstündeki Uygur alfabesiyle yazılı bölümlerin birçoğu okunamamıştır.<sup>123</sup> Yazıtlar; Uygurların sosyal, ekonomik hayatı hakkında bilgi vermektedir. Yazıtın Çin'ce kısmını Profesör Schlagel okumuştur ve yazıt Fransızcaya çevrilmiştir. Okunan bilgiler Uygurların Göktürklerden çok daha farklı hayat yaşadıklarını ve gelişmiş bir kültüre sahip olduklarını göstermektedir.<sup>124</sup>

#### **2.2.1.2.1. Aru han yazıtları**

1962 yılında Moğolistan'ın Bulgan şehri yakınlarında bulunmuştur. Bu yazıtı dünya ilim dünyasına E.Tryjarski, L'Inscription Turgue Runiforme D'arkhanen en Mongolie adlı eserinde tanıtmıştır. Üç satırdan olan yazıt, Uygurların erken dönemleri hakkında bilgi vermektedir.<sup>125</sup> Yazıtta Uygurların diğer bazı Türk boylarıyla Göktürlere karşı başlattıkları isyan üzerinde durulmakta ve Uygur devletinin kuruluşu anlatılmaktadır.

---

<sup>120</sup> Öztürk, a.g.e.,ss.24.; Gumilev, a.g.e., ss.458-465.

<sup>121</sup> Bayrak,a.g.e.,ss.139-142.

<sup>122</sup> Bahaddin Ögel. (2001). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul,ss. 557-558.

<sup>123</sup> Orkun, a.g.e., ss.85.

<sup>124</sup> Meram, a.g.e., ss.239.

<sup>125</sup> Gömeç. a.g.e., ss.150.



#### 2.2.1.2.2. Sevrey yazıtı

Bu yazıt, 1948 yılında Sovyet Bilimler Akademisinin Gobi'ye gönderdiği heyet tarafından bulunmuştur. Yazıtta Soğdca kelimeler karşımıza çıkmaktadır. Yazıt, Uygur kağanlarından Böğü kağan tarafından diktirilmiştir.<sup>126</sup> Yazıt, Uygurların sosyal ve siyasi hayatı hakkında bilgiler vermektedir.

#### 2.2.1.2.3. Şine usu yazıtı

Türk tarihinin, kültürünün en önemli yazıtlarından biridir. 1909 yılında Moğolistan'a yapılan bir bilimsel gezide Şine Usu Gölü havalisinde bulunduğu için bu adla anılmıştır. Şine Usu Türkçede yeni su anlamına gelmektedir. Yazıt, her ne kadar Moyun Çor dönemine ait olsa da Moyun Çor'un babası ve babası dönemindeki siyasi-sosyal faaliyetlerden de bahsetmektedir. Dolayısıyla yazıt Uygurların siyasi hayatı hakkında bilgi veren son derece önemli bir kaynaktır. Bu yazıtta birçok coğrafi bölgeden ve Türklerin yaşadığı yerlerden de bahsedilir. Bu yazıtta Göktürk yazıtlarından izler vardır. Yazıtta Moyun Çor'un babası Köl Bilgenin Göktürlere bağlı boylarla işbirliği yaptığı ve Göktürlerin yıkılmasına nasıl ortam hazırlandığı üzerinde durulmaktadır. Yazıtta Uygurların 748 deki Atalar mezarında yapılan törenden sonra Türkleri yönetmeye layık oldukları anlatılmaktadır. Buradan şu da anlaşılır ki Türklerin hükümdarlık alametlerinde Atalar mezarlığına sahip olmak da vardır.<sup>127</sup> Dolayısıyla Türklerin devlet hayatı hakkında önemli bilgiler yazıt sayesinde öğrenilmektedir. Kitabede son olayda Selenge Soğdu Çinli ustalara Bay Balık adında bir şehir inşa ettirilmesi anlatılmaktadır. Yazıttan ilk kez 1918 yılında, G.J. Ramstdt "Zwei Uigurische Runeninschriften in der Nord Mongolei" isimli makalesinde bahsetmektedir.<sup>128</sup>

#### 2.2.1.2.4. Terhin yazıtları

Bu yazıt da Uygur kağanı Moyun Çor döneminde diktirilmiştir. 1970 yılında Moğolistan'da bulunmuştur. Yazıtı ilim âlemine S.G. Klyaşorniy 1980 yılında kazandırmıştır.<sup>129</sup> Bu yazıt üzerinde Talat Tekin ve Sadettin Gömeç çalışmıştır.<sup>130</sup> Yazıtta daha önceki Uygur kağanları ve Köktürk kağanlarından da bahsedilmekte, bu

---

<sup>126</sup> Gömeç. a.g.e., ss.150.

<sup>127</sup> Gömeç. a.g.e., ss.150.

<sup>128</sup> Gömeç. a.g.e., ss.151.

<sup>129</sup> Gömeç. a.g.e., ss.151.

<sup>130</sup> Sadettin Gömeç. (1996). Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara

durum Uygurların başlarda kendi soylarını Göktürlere dayandırmaya çalıştığını göstermektedir.

#### **2.2.1.2.5. Tez II yazıtı**

İlk defa 1915 yılında B.Y. Vladimirtsov tarafından bulunmuş, yazıtın o zamanlar neşredilmesine izin verilmemiş; fakat 1976 senesinde ikinci defa Tez nehri kıyısında S.Karcabay ve A.Ochir tarafından keşfedilmiştir. Yazıt, Böğü kağan dönemine aittir. Bu yazıtı ilim dünyasına S.G. Klyaşornıy “the tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan” adlı yazıtında tanıtmıştır. Yazıtın 770–779 yılları arasında dikildiği sanılmaktadır. Böğü kağandan çok babası Moyen Çor ve dedesi Köl Bilge Kağan hakkında bilgi veren bu yazıt daha iyi korunabilseydi, Türk tarihi hakkında çok daha ayrıntılı bilgi verebilirdi; ancak pek fazla üzerinde durulmadığı için maalesef bu imkân sağlanamamıştır. Bu yazıtta Uygur Devletinde görev yapan dokuz bakandan bahsedilmektedir. Bu bakanların üçünün Türk altısının ise dış bakan olduğu vurgulanmıştır.<sup>131</sup> Bu durum Türklerin eski dönemlerde dış politikaya önem verdiğini bizlere göstermektedir.

#### **2.2.1.2.6. Karabalsagun yazıtı**

Bu yazıt Uygur tarihinin 833 yılına kadar geçen siyasi tarihini anlatmaktadır. Üç dilli olması sebebiyle Türk tarihi hakkında kaynak bir eser olan bu yazıt bir evrensel yazıttır. Türkçe, Soğdca ve Çince olan yazıtın Türkçe tarafı maalesef oldukça yıpranmıştır. Yazıt, 1889 yılında Yadrintsev’in Orta Moğolistan ziyareti sırasında büyük Karabalsagun harabelerinde bulunmuştur. Yazıtın ilk neşrini yapan kişi yine Radloff’tur.<sup>132</sup>

#### **2.2.1.2.7. Suci yazıtı**

Ramstedt tarafından bulunan bu yazıt yine aynı kişi tarafından ilim dünyasına tanıtılmıştır. Boyla Kutlug Yargan adındaki bir Kırgız bakanın adına dikilmiştir.<sup>133</sup> On bir satırdan ibaret olup en üstünde bir tamga vardır. Yazıt Kuzey Moğolistan’da bulunmaktadır.<sup>134</sup>

---

<sup>131</sup> Gömeç. a.g.e., ss.152.

<sup>132</sup> Gömeç. a.g.e., ss.152.

<sup>133</sup> Gömeç. a.g.e., ss.153.

<sup>134</sup> Orkun, a.g.e., ss.135.

#### **2.2.1.2.8.A. Çor yazıtı**

VIII. yüzyılın son zamanlarına ait olan bu eser, 1857 yılında Kostroff adlı bir Rus tarafından tespit edilmiştir. Yazıt Uygur vezir ve komutanlarından olan İl Ögesi İnançu adına diktirilmiştir. Bu önemli eseri de ilim dünyasına tanıtan kişi Radloff'tur.<sup>135</sup>

#### **2.2.1.2.9. Şivet-Ulan yazıtı**

Yazıtta tarihçilerin yararlanabileceği bilgi son derece azdır; çünkü yazıtın sadece üç kelimesi okunmuştur. G.J. Ramstedt bir makalesinde bu yazıtı tarif etmiştir.<sup>136</sup>

#### **2.2.1.2.10. Altın köl II yazıtı**

Korçakoff adlı bir köylü tarafından Abaka'nın sağında Altınkö'l'ün bir km uzağında bulunmuştur.<sup>137</sup> Bu yazıtta da devlet adamı Inacu hakkında bilgilere rastlamaktayız. IX. yüzyıla ait olan bu yazıttan ilk kez bahseden kişi Radloff olmuştur.<sup>138</sup>

#### **2.2.1.3. Türgiş yazıtları**

Türgişler daha çok Maveräünnehir bölgesinde yaşayan Türk tarihinde Uygurlardan sonra yerleşik hayata geçen ikinci Türk devletidir. Türgişler zaman zaman İslam orduları ile de mücadele de etmiş, yaşadıkları bölgenin İslamlaşmasını geçici de olsa engellemişlerdir. Tarihi vesikalardan olan kitabelerin Türgişlerde görülmesi Türgişlerin yazılı hayata verdikleri önemi göstermektedir. Bu yazıtlar, Türgişlerin ve çağdaşı bazı devletlerin siyasi, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında bilgiler vermektedir. Bu yazıtlardan önemli olanların bazıları aşağıdadır:

##### **2.2.1.3.1. Uybat I yazıtı**

1886 yılında Uybat Nehri yakınlarında D.A. Klementez tarafından bulunmuştur.<sup>139</sup> Sağlığında elçi olan bir Türk'e ait olan bu yazıtı ilim dünyasına kazandıran kişi yine Radloff'tur. Taşın dar yüzünde insan tasviri karşımıza

---

<sup>135</sup> Gömeç. a.g.e., ss.153.

<sup>136</sup> Gömeç. a.g.e., ss.153.

<sup>137</sup> Orkun, a.g.e., ss.420.

<sup>138</sup> Gömeç. a.g.e., ss.153.

<sup>139</sup> Orkun, a.g.e., ss.551.

çıkılmaktadır. Yazıt Tun Tarkan adlı bir beg adına ikinci bir şahıs tarafından diktirilmiştir. Bu yazıttan Türgiş ülkesinden Uygur ülkesine elçi gittiği anlaşılmaktadır.<sup>140</sup>

#### **2.2.1.3.2. Tuba III yazıtı**

D.G. Messerschmidt tarafından 1721 senesinde Yenisey'in solundaki Tez ve Erba arasında bulunmuştur. Yazıtın üzerinde duran ilk kişi Strahlenberg'dir. Yazıtta tanrının öneminden bahsedilmektedir.<sup>141</sup> Yazıt bir Türgiş beyine aittir. Eseri ilim dünyasına tanıtan kişi Radloff olmuştur.<sup>142</sup>

#### **2.2.1.4. Altı bag bodun yazıtları**

##### **2.2.1.4.1. Bay-bulun II yazıtı**

Dört satır olup Bay-Bulun kurganı harabelerinden çıkarılmıştır. İlk defa yazıtın metnini S.V. Kiselev, "Neizdanniye Nadpisi Yeniseykih Kırgızov" adlı makalesinde 1939 yılında yayımlamıştır. Yazıt, Kart Tak İnal Öge adlı bir beg için dikilmiştir. Kitabenin dördüncü satırında altı Bag Bodun ismi geçer. Batıda On Okların başında bulunan Tardu'nun 603 yılında ortadan kaybolmasından sonra geçen faaliyetler hakkında bilgi verilmektedir.<sup>143</sup>

##### **2.2.1.4.2. Uyük tarlak yazıtı**

1888 tarihinde Apselin tarafından Uyük nehri civarında bulunmuştur.<sup>144</sup> Radloff eser hakkında bilgi veren kişidir. Yazıt altmış yaşında ölen ve bir elçi olan Yazıt El Togan Tutuk isimli Altı Bag Boduna mensup bir bey adına dikilmiştir.<sup>145</sup> Yazıt da kişinin ölümünden ve geride bıraktıklarından bahsedilmektedir.<sup>146</sup>

##### **2.2.1.4.3. Kemçik-kaya başı yazıtı**

1879 yılında Kemçik nehrinin yukarısında Adrianov tarafından bulunmuştur. Yazıtın önemli özelliğinden biri hem sağdan sola hem de soldan sağa

---

<sup>140</sup> Gömeç. a.g.e., ss.153-154.

<sup>141</sup> Orkun, a.g.e., ss.580-581.

<sup>142</sup> Gömeç. a.g.e., ss.154.

<sup>143</sup> Gömeç. a.g.e., ss.154.

<sup>144</sup> Orkun, a.g.e., ss.441.

<sup>145</sup> Gömeç, a.g.e., ss.154.

<sup>146</sup> Orkun, a.g.e., ss.441.

yazılmış olmasıdır. Tograk adlı bir Türk beyinin yazıtıdır. Uygur alfabesinden yazılan yazılar vardır. Bu yazıttan D.A. Klements bir yazısında bahsetmektedir.<sup>147</sup>

#### **2.2.1.5. Oğuz yazıtları**

Oğuz Türkleri, tarihteki en kalabalık Türk ailelerindedir. Anadolu Türklerinin de temeli Oğuz Türklerine dayanmaktadır. Yirmi dört olarak düşünülen Oğuzların Anadolu'nun birçok bölgesine isimlerini vermesi zaten bu bilgiyi kanıtlayan bir belge olmuştur. Oğuz kelimesinin kökeni hakkında birçok görüş bulunmaktadır. Ama bize göre Oğuz kelimesi Ok+uz yani ok (kabile)+ uz(ler) kabileler kelimesinden türemiştir. Oğuz Türklerinin birçok inancı halen Anadolu Türklerinde de devam etmektedir. Belirli dönemlerde yazıtlar da diken Oğuzların bu durum yazılı hayata verdikleri önemi göstermektedir. Bu yazıtlarda Oğuz Türkleri ile birlikte çağdaşı bazı devletlerin siyasi, ekonomik ve sosyal hayatı hakkında da bilgiler edinilmektedir. Bu yazıtlardan önemli olanlarından bazıları şunlardır:

##### **2.2.1.5.1. Hangita-hat yazıtı**

Bu yazıttan ilk bahseden kişi Y.Rintchen'dir. Yazıt, VII. yüzyılın sonlarında Tokuz Oğuz kağanı Baz Kağan'ın oğlu anısına dikilmiştir.<sup>148</sup>

##### **2.2.1.5.2. Barlık I yazıtı**

1891 yılında D.Klementz tarafından Barlık nehri yakınlarında bulunmuştur.<sup>149</sup> Altı oğuz birliğine dâhil olan Uztaz adlı bir beg adına dikilmiştir. Yazıttan ilk bahseden kişi yine Radloff'tur. Yazıtta Oğuz boylarının sayısı hakkında bilgiler verilmektedir. Şunun da bilinmesi gerekir ki Oğuz Boylarının sayısı farklı kaynaklarda farklı olarak geçmektedir.<sup>150</sup> Barlık yazıtlarının sayısı dört tane dir.

##### **2.2.1.5.3. Begre yazıtları**

Yazıt Begre havalisinde bulunmuştur. Okunması oldukça zor olmuştur. Radloff yine yazıtı ilim dünyasına tanıtan kişidir. Kişinin ölümünden bahsedilmektedir. Efsaneler bu yazıtın Oğuzlara ait olduğunu göstermektedir.<sup>151</sup>

---

<sup>147</sup> Gömeç. a.g.e., ss.154-155.

<sup>148</sup> Gömeç. a.g.e., ss.155.

<sup>149</sup> Orkun, a.g.e., ss.471.

<sup>150</sup> Gömeç. a.g.e., ss.155.

<sup>151</sup> Orkun, a.g.e., ss.484.

### **2.2.1.6. Kümül yazıtları**

#### **2.2.1.6.1. Kejilig-hobu yazıtı**

1916 yılında Adrianov tarafından Ejim nehri kıyısında bulunmuştur. S. Malov'un "yeniseykaya pismennosti tyurok" adlı eserinde yazıtla ilgili bilgiler vardır. Bu yazıt bir Türk boyu olan Kümül'lere aittir. Bu yazıt Kümül Öge adına dikilmiştir.<sup>152</sup>

#### **2.2.1.6.2. Kızıl çıra II yazıtı**

1916 yılında Adrianov tarafından Kızıl Çıra mıntığında keşfedilmiştir. Külüg Togan adına dikilen bu yazıtı ilim dünyasına tanıtan kişi Malov'dur.

### **2.2.1.7. Az yazıtları**

Az adına ilk defa Bilge ve Kültegin yazıtlarında rastlamaktayız.710 yılında Türgiş Göktürk mücadelesinde Türgişlerin tarafında bulunmuşlardır. Uygurlar döneminde ise Uygurların hâkimiyetinde kalmışlardır.<sup>153</sup> Azlar hakkında birçok tarihi görüş olmakla beraber bir Türk boyu olmasalar da zamanla Azların Türk kültüründen etkilendiklerini ve Türkleştiklerin söyleyebiliriz.<sup>154</sup>

#### **2.2.1.7.1. Bayan-kol yazıtı**

Bu yazıt 1971 yılında Tuva bölgesinde bulunmuştur. Yazıtta Altızların yaşadıkları tarihi coğrafya hakkında bilgiler verilmektedir. Yazıt hakkındaki bilgiler D.D. Vasilyev'in bir makalesinden edinilmektedir.<sup>155</sup>

#### **2.2.1.7.2. Mugur-sargol yazıtları**

Yazıt muhtemelen 1970–1977 yılları arasında bulunmuştur. Mugur bölgesinde bulunduğu için bu adla anılmıştır.<sup>156</sup>

### **2.2.1.8. Peçenek yazıtları**

Türk milletini bir parçası olan Peçeneklere ait olan yazıtlar, 1799 yılında Torontol vilayetinde bir evin avlusunda bulunmuştur. İlk önceleri Attila'nın defnesi

---

<sup>152</sup> Gömeç. a.g.e., ss.155-156.

<sup>153</sup> Gömeç. a.g.e., ss.156.

<sup>154</sup> Gömeç. a.g.e., ss.156.

<sup>155</sup> Gömeç. a.g.e., ss.156.

<sup>156</sup> Gömeç. a.g.e., ss.156.

sanılan bu yazıtlar çözülememiş, Viyana Akademisine kaldırılmıştır. Daha sonra Thomsen bunun Attila'nın mezarı olmadığını ifade etmiş, G.Nemeth ise bu yazıtların Peçeneklere ait olduğunu ve Göktürkçenin devamı olarak Türkçe olarak yazıldığını "A Nagyszentmiklosi kincs Feliratai" adlı eserde 1932 yılında anlatmıştır. Bu yazıtta Göktürkçe kelimeler olduğu gibi Grek harflerine de rastlanılmaktadır.<sup>157</sup>

#### **2.2.1.9. Bulgar yazıtları**

En eski Türk boylarından olan Bulgarların bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiş ve Türklük özelliklerini kaybetmiştir. Hıristiyanlaşan ve Avrupa'ya giden Bulgarlar eski kültürlerinden daha da fazla uzaklaşmıştır. Bulgaristan'ın bazı yerlerinde Plliska, Preslav, Madara gibi şehirlerde eski Bulgar Türklerine ait doksan kadar kitabe bulunmuştur. Bunlar genellikle Grek alfabesi ile yazılmıştır. Preslavda bulunan bir yazıt Kril alfabesiyle yazılmıştır. Bunlardan Madara yazıtında at üstünde elinde silah olan bir süvari görünür ki bu kişi IX. yüzyılda Kurum han olarak tahmin edilmektedir.<sup>158</sup>

#### **2.2.1.10. Sekel yazıtları**

Tokuz Oğuz boylarından birisi olan Sekeller bugün hala Macaristan'ın doğusunda küçük bir grup olarak yaşamaktadırlar. Sekellere ait ilk yazıt İstanbul'da bulunmuştur. 1552de İstanbul'a gelen bir Sekel elçisi şikâyetlerini kaldığı bir hanın duvarlarına yazmıştır.<sup>159</sup> Büyük âlim Thomsen bu yazının çözümlenmesinde yine ön plana çıkan isim olmuştur. Daha sonra bir kilisede yine yazılar karşımıza çıkmaktadır.<sup>160</sup>

#### **2.2.1.11. Diğer yazıtlar**

##### **2.2.1.11.1. Talas ve yenisey yazıtları**

Talas ve Yenisey yazıtları civarında bulunmuşlardır. Bu yazıtlar V-VII yüzyıllar arasında dikilmiştir. Yazıtları ilk defa alıp inceleyen Finli bilim adamı Heikol olmuştur.<sup>161</sup> Bu yazıtlar İsveçli Strahlenberg tarafından XVIII. yüzyılda tarih

---

<sup>157</sup> Gömeç. a.g.e., ss.157.

<sup>158</sup> Gömeç. a.g.e., ss.157.

<sup>159</sup> Orkun, a.g.e., ss.659.

<sup>160</sup> Gömeç. a.g.e., ss.158.

<sup>161</sup> Orkun, a.g.e., ss.324.

sahnesine çıkarılmıştır.<sup>162</sup> Yenisey yazıtları Baykal gölünün batısında, Yenisey ırmağı çevresinde, Talas vadisinde ve yakın bölgelerde bulunmuştur.<sup>163</sup> Sayıları yüz elli kadar olan bu yazıtların Orhun yazıtlarından daha önceye ait olduğu ve Kırgızlardan kaldığı birçok araştırmacı tarafından ileri sürülmüş ve artık kanıtlanan bir bilgi olmuştur.<sup>164</sup>

Yapılan araştırmalar Orhun yazıtlarından daha önceye ait olduğu anlaşılan Yenisey yazıtlarındaki anlatım ve biçim özelliklerinin Orhun yazıtlarında da sürdüğünü, dolayısıyla Türklerde VIII. yüzyıldan daha eskiye giden anlatım kalıpları ve yolları olduğunu göstermektedir.<sup>165</sup> Yenisey yazıtlarında çoğunlukla adına taş dikilen kişinin azgından ölümün onu ayırdığı şeyler ve kişiler sayılıp dökülmekte, bunlara doyamadan kişinin öldüğü belirtilmekte ve çoğu kez, kişilerin kısaca yaşam öyküleri de anlatılmaktadır.<sup>166</sup>

#### **2.2.1.11.2. Ihi hanın nor yazıtı**

Bu yazıt Hanıngol sahasında, Ihi Hanın Nor adındaki gölün batı tarafında bulunmuştur. Bir mezar yazıtı olup metinden bir mana çıkarmakta oldukça zordur.<sup>167</sup>

#### **2.2.1.11.3. Ihe ashete yazıtı**

Koşo-Çaydam havalisinde bulunan Türk yazıtlarından birisi de Ihe Ashete yazıtıdır. Radloff yazıtı neşreden kişidir.<sup>168</sup>

#### **2.2.1.11.4. Altın köl yazıtı**

Abaka'nın sağ tarafında 1878 senesinde Korçakoff adlı bir köylü tarafından bulunmuştur.<sup>169</sup>

#### **2.2.1.11.5. Çakul yazıtları**

Ulukem nehrine dökülen ırmaklardan birisi olan Çakul'un civarında bulunmuştur. Bu yazıtları neşreden kişi Radloff'dur.<sup>170</sup>

---

<sup>162</sup> Günal, a.g.e., ss.135.

<sup>163</sup> Aksan,, a.g.e., ss.21.

<sup>164</sup> Caferoğlu, a.g.e., ss.127.

<sup>165</sup> Aksan,, a.g.e., ss.27.

<sup>166</sup> Aksan,, a.g.e., ss.27.

<sup>167</sup> Orkun, a.g.e., ss.295.

<sup>168</sup> Orkun, a.g.e., ss.315.

<sup>169</sup> Orkun, a.g.e., ss.511.

<sup>170</sup> Orkun, a.g.e., ss.525.



#### **2.2.1.11.6. Aura yazıtları**

Abakanın sol sahilinde Aura köyü civarında bulunmuştur. Yazıtı bulan kişi Kostroff'dur. Yazıt dört cepheli olup yazılar oldukça bozulmuştur.<sup>171</sup>

#### **2.2.1.11.7. Oya yazıtı**

Yenisey nehrinin sol tarafında Oya nehri yakınlarında Kostroff tarafından bulunmuştur.<sup>172</sup>

#### **2.2.1.11.8. Taşeba yazıtı**

Bu yazıt 1892'de Radloff tarafından tercüme dilmiştir.

#### **2.2.1.11.9. Elegeş yazıtı**

zerinde Thomsen ve Radloff alışma yapmıştır. Yazıtta ölümlerden ve kişilerin geride bıraktıklarından bahsedilmekte ve kişilerin hayatları anlatılmaktadır.<sup>173</sup>

#### **2.2.1.11.10. İki gümüş maşraba yazıtı**

Bu maşrabaların ilim âlemine tanıtılması Melioronski tarafından gerçekleşmiştir. Bir mezarda olduğu dşnlmekte ve mezar muhtemelen Sibirya'dadır.<sup>174</sup>

#### **2.2.1.11.11. Nagy szent miklos definesi ve yazıtları**

1799 senesinde bulunmuştur. Birçok parça olarak bir köylünün evinde ortaya çıkmıştır.<sup>175</sup> Thomsen yazıtın IX. yüzyıla ait olduğunu eserlerinde iddia etmiştir.<sup>176</sup>

#### **2.2.1.11.12. Ak-ys yazıtı**

Proskuriakeff tarafından Ak-ysn sağ sahilinde bulunmuştur.<sup>177</sup> Radloff yazıtı ilim âlemine tanıtan kişidir.<sup>178</sup>

---

<sup>171</sup> Orkun, a.g.e., ss.543.

<sup>172</sup> Orkun, a.g.e., ss.567.

<sup>173</sup> Orkun, a.g.e., ss.591.

<sup>174</sup> Orkun, a.g.e., ss.337.

<sup>175</sup> Orkun, a.g.e., ss.379.

<sup>176</sup> Orkun, a.g.e., ss.381.

<sup>177</sup> Orkun, a.g.e., ss.599.

### 2.2.1.11.13. Kara yüs yazıtı

Sulek köyü yakınında dağılmış bir şekilde bulunmuştur. Yazıtlar büyük derecede harap olmuştur. Radloff y ilim âlemine tanıtan kişidir.<sup>179</sup>

### 2.2.1.11.14. Ulu kom-karasu yazıtı

Karasu ırmağı civarındadır. Klemente yine ilim âlemine tanıtan kişi olmuştur.<sup>180</sup>

Genel olarak bu yazıtlar karşımıza çıkmakla birlikte anlatmadığımız onlarca yazıt daha bulunmaktadır. Yenisey, Altay, Kırgız, Kazak, Fergana, Moğolistan ve Avrupa yazıtları anlatmadığımız yazıtlara birkaç örnektir.

## 2.2.2. Batı Kaynakları

İslamiyet öncesi Türkler hakkında bilgi veren kaynaklar arasında Latin ve Bizans kaynakları önemli bir yere sahiptir. Bu kaynaklar Türkler hakkında bilgi veren Çin yıllıklarına göre tarihi kaynak açısından daha değerlidir. Çünkü bu kaynaklarda Türklerin siyasi ve sosyal hayatlarındaki özel isimlerden de bahsedilmektedir. Ayrıca bu kaynakların Çin yıllıklarına göre daha tarafsız olduğu da söylenebilir. Özel isimler sayesinde eski Türklerin hayatındaki birçok siyasi unsurun ve Türklerin sosyal hayatlarının daha kolay açıklanabildiği görülmektedir. Marcellinos'un IV. yüzyıla ait eseri(353–378), Olimpiodoros'un V. yüzyıldaki kitabı (407-425), Zosimos'un 410 yılına kadar geçen olayları anlattığı eseri, 433-468 yıllarını anlatan Priskosun eseri, resmi saray tarihçisi Prokopios'u ve adı geçen kişinin eserlerini eski Türkler hakkında bilgi veren kaynaklardan sayabiliriz. Bizans Devletinin Türklerle ilgilenmesinin sebebini çeşitli dönemlerdeki siyasi mücadelelerine ve zaman zaman ipek yolu egemenliği için ittifak yapmalarında bağlayabiliriz.<sup>181</sup> Bizans kaynaklarında ilk defa Türk ismini kullanan ve Avarlardan bahseden Aghathias da Türkler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Theophanes Byzantios, Zemerkhos'un Göktürlere olan elçiliğini ve 566-581 yılları arasındaki olayları anlatmaktadır. Yine VI. Yüzyıl Bizans tarihçilerinden Menandros Orta Asya için Türkiye tabirini kullanmakta ve Türklerin savaş taktikleri hakkında

---

<sup>178</sup> Orkun, a.g.e., ss.600.

<sup>179</sup> Orkun, a.g.e., ss.603.

<sup>180</sup> Orkun, a.g.e., ss.609.

<sup>181</sup> Tuncer Baykara. (2006).*Türk-Türklük ve Türkler*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul ss.106.

bilgiler vermektedir.<sup>182</sup>Bizans kaynakları İskitlerin tarihi ve kökeni üzerinde de durmakta ve İskitlerin Türklüğünden bahsetmektedir.<sup>183</sup> Bizansla Türkler arasında Avrupa Hun Devleti zamanında ilişkiler başlamış hatta Bizans'ı yenilgilere uğratan Avrupa Hun Devleti hükümdarı Atilla Bizans'a antlaşmalar imzalatmış, Bizans'a üstünlük sağlamıştır.

Göktürkler döneminde İpek yolu egemenliği için Bizans ile Türk devleti arasında Sasanilere karşı ittifaklar oluşturulmuştur. Bütün bunlar Bizans'ın Türklerle ilgilenmesine ortam hazırlamıştır.

Türkler hakkında bilgi veren Bizans kaynaklarından bazıları da şunlardır: Menandros'un Protector'u, Simokattes'in coğrafya adlı eseri, Ammianus Marcellenus'un, Rex Gestae'si, Batlamyus'un Atlası, K.Dietrich'in "Byzantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde" adlı 1912 yılında yayınlanan eseri ve G.Moravcsik'in "Byzantino-Turcico" adlı 1958 yılında yayımlanan iki ciltlik eserini gösterebiliriz.<sup>184</sup>

Eski Türkler ve Orta Asya hakkında bilgi veren ülkelerin kaynaklarına bakacak olursak şöyle bir tasnif yapabiliriz. İngiltere'de "Catalogus codicum monuscriptorum orientalium qui in museo Britannica asservantur" vardır. Eser 1846 yılında Londra'da basılmış 452 sayfa olup eski Türkler ve Araplar hakkında önemli bilgiler vermiştir.<sup>185</sup> Fransa'da bulunan "De slane, Catalogue des Manuscrits arabes de la Bibliothegue Nationale" adlı eseri 820 sayfadan oluşmakta Türkler hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eser Paris'te 1898 yılında basılmıştır.<sup>186</sup> Almanya'da yayınlanan "Ahlword'un Verszeichnisse der arabischen Hss der Königlich preussichen staatsbibliothek zu" adlı eser toplam on cilt olup Berlin'de yayınlanan önemli bir eserdir.<sup>187</sup> Avusturya'da "G. Flügel'in Die arabischen persischen und Turkishen Hss der Hofbibliothek" adlı eser Wien'de yazılmış, üç cilt olup 1865 yılında yayınlanmıştır.<sup>188</sup>Hollanda'da Dozy-Yang-De-Goeje-Houtsma tarafından yazılan "Gatologue Codicum orientalium Bibliothlicue academiae Ludino Batavae" adlı eser altı cilt olup 1877 yılından yayınlanan bir eserdir.<sup>189</sup> Rusya'da "B.Dorn'un Catalogue des manuscrits et xyographes orienaux de la Bibliothegue Imperiale

---

<sup>182</sup>Gömeç, a.g.m., ss.79.

<sup>183</sup> Baykara, a.g.e., ss.98.

<sup>184</sup> Togan, a.g.e., ss.183.

<sup>185</sup> Togan, a.g.e., ss.176.

<sup>186</sup> Togan, a.g.e., ss.177.

<sup>187</sup> Togan, a.g.e., ss.177.

<sup>188</sup> Togan, a.g.e., ss.177.

<sup>189</sup> Togan, a.g.e., ss.177.

Publigue” adlı eser 1852 yılında Petersburg’da yazılmıştır.<sup>190</sup> Bunlardan başka Almanya’da Leipzig ve Hamburg, İtalya’da Roma ve Vatikan, İspanya’da Eskoryol kütüphanelerinin de Arabî, Farsi ve Türkî olan son derece önemli olan yazma eserleri bulunmaktadır.<sup>191</sup>

### 2.2.3. Diğer Devletlerin Arşivleri

İslamiyet öncesi Türkler hakkında Türklerle çeşitli dönemlerde ilişkilere giren çevre uygarlıklar da önemli bilgiler vermektedir. İran kaynakları, Tevrat, Ermeni, Süryani kaynaklarını bunlara örnek olarak gösterebiliriz.

Türlere yakın coğrafyada yaşayan İranlılar tarihin birçok döneminde Türklerle ilişkilerde bulunmuş dolayısıyla İran kaynakları Türk tarihini aydınlatan önemli bilgi kaynaklarından olmuştur. Fars kitabeleri ve Zend Avesta İslamiyet öncesi Türklerin hayatları hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Fars kaynakları Türk milleti ile Yafes’in oğulları arasındaki akrabalıktan bahsetmektedir.<sup>192</sup> Zend-Avesta, Eski İran dini olan Zerdüşçülükün mukaddes kitabıdır. Bu dinin kurucusu Zerdüş, Gatalar denen dörtlükler yazmıştı. Bu dörtlükler Avesta’da toplanmıştı. Bu yazılar, Zerdüş’ün neye inandığını ve Zerdüşçülüğün temellerini anlatan tek belgedir. Avesta dilinin "zaray"-sarı manasında Eski Farsça ile ortak kelimeler mevcuttur. Hala da Zerdüşlüğü benimseyen az sayıda Fars bulunmaktadır. Avesta 21 kitaptan oluşmakta iken, İskender’in işgali sırasında yok olan kitaplardan sadece Yasna, Visparad ve Vendidad kalmıştır. İran kaynakları Türk adını coğrafi isim olarak çeşitli bölgeler için kullandığı gibi eski İran kaynaklarının bazılarında Türk adı güzel karşılığı olarak kullanılmaktadır. Türklerle yakın coğrafi bölgede yaşayan İran kaynakları tarihçilerin yararlandığı önemli bir kaynaktandır. İran kaynaklarında İran’ın büyük düşmanı kuzeydeki Turların kahramanı Afrasiyap’tan söz edilmektedir. Bu kişi Türklerin milli kahramanlarından. Bu kişinin adı Divan-ü Lugat’it- Türk’te Alp Er Tunga diye geçmektedir. İran kaynaklarına göre yine İran’ın komşusu Tur’u ve bu ülkede yani turan ülkesinde yaşayanlar ve Turan kelimesinin kökeni hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır.<sup>193</sup>

---

<sup>190</sup> Togan, a.g.e., ss.178.

<sup>191</sup> Togan, a.g.e., ss.178.

<sup>192</sup> Baykara, ag.e., ss.101-104.

<sup>193</sup> Baykara, a.g.e., ss.97.

İslamiyet öncesi Türkler hakkında bilgiler veren önemli unsurlardan biri de Tevrat'tır. Tevrat, Türk isminin kökeni hakkında bilgiler vermekte aynı zamanda Türkler ve Nuh Hazretleri arasındaki yakınlıktan bahsetmektedir.<sup>194</sup>

Türlere yakın coğrafyalarda yaşayan Ermeni ve Süryani kaynakları da eski Türklerin hayatları hakkında bilgiler verir. Bu eserlerden bazıları şunlardır: Urfalı Matheus'un Vekayiname'si, Bar Hebraeus'un Ebu'l Ferec Tarihi, Süryani Mihael'in kroniği.<sup>195</sup>

Avrupa'da ve doğuda basılan Şark eserlerinin Fihristini Zenker'in 1846-1861 yıllarında yazdığı "Bibliotheca Orientalis" ismiyle iki cilt olarak yayınlanan eserinde, ayrıca Halil Serkis'in "al-kutub al-matbu'a al-arabia" adlı iki ciltlik eserinde görebiliriz. Bu eserlere Milli kütüphaneden ulaşılabilir.<sup>196</sup>

## **2.2.4. Sözlükler**

### **2.2.4.1. Codex cumanicus**

Bu sözlük Kıpçak Türkçesi hakkında bilgiler vermektedir. Tek nüshası Venedik'te olan bu sözlüğün G.Kun tarafından 1880 yılında neşredildiği bilinmektedir. Bu sözlüğün XIV. yüzyılda İtalyan misyonerler tarafından Kırım'da tanzim edildiği bilinmektedir. Misyonerlerin Kuman-Kıpçak Türklerine Hıristiyanlığın kabul ettirilmesi için baskılar yaptığını kaynaklar bizlere göstermektedir. İtalyanlar işte bu amaçlarını kolaylaştırmak için bu sözlüğü hazırlamışlardır. Sözlük 2500 kelimedir. Sözlükte Hıristiyanlığın ilahileri, Kuman-Kıpçak Türkçesine ait gramer bilgiler, Türkçe atasözleri bulunmaktadır. Bu sözlük eski Türklerin sosyo-kültürel hayatları hakkında önemli bilgiler vermektedir.<sup>197</sup>

### **2.2.4.2. Kitabü'l-idrak li-lisan'il-etrak**

Türkçe öğrenmek isteyen bir Arap olan Ebu Hayyan bu sözlüğü kaleme almıştır. 1312 yılında tamamlanan bu sözlüğün İstanbul'da bulunduğu bilinmektedir. Sözlük 1931 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından neşredilmiştir. İki bölümden oluşan sözlüğün birinci bölümü lügati, ikinci bölümü grameri oluşturmaktadır. Memlûklular döneminde Mısır'da yetişen sanatkârlardan olan Esirü'd-din Ebu Hayyan'ın Endülüs'ten geldiği, Kahire'de yaşayıp orada öldüğü

<sup>194</sup> Rıza Nur. (1972).*Türk Tarihi*. c.I, Kutluğ Yayınları, İstanbul, ss.71.; Baykara, a.g.e., ss.118.

<sup>195</sup> Salim Cöhe. (1995).*Türk Tarihine Giriş*. Çağ Matbaacılık, Elazığ, ss.xiii.

<sup>196</sup> Togan, a.g.e., ss.178.

<sup>197</sup> Ahmet Bican Ercilasun. (2010).*Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara, ss.382.

bilinmektedir. Bilinen ve elimizde bulunan tek eseri olan “Kitabü’l-l İdrak li Lisanü’l-Etrak”ı Kahire’de yazmıştır. Bu eser Türkçe Arapça bir sözlük ve dilbilgisi kitabı olup, Türkçe bilmeyenlere ve özellikle Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır. Yapıt bir dilbilgisiyle abece sırasına göre düzenlenmiş bir sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Mısır Memlük Türkçesini Oğuz unsurlarına da işaret ederek işlemiştir. İki nüshası vardır. Bunlardan biri İstanbul Veliyüddin Efendi Kütüphanesi’nde 2896 numarada, öbürü üniversite kütüphanesinde Halis Efendi bölümünde 6572 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 1312’de Arapça olarak yazılan bu eser ilk olarak L. Bovat tarafından tanıtılmış ve ardından Selanikli Mustafa Efendi tarafından Veliyüddin Efendi nüshasından faydalanılarak 1895’te yayınlanmıştır. Sözlük 132 sayfadır. 1936 yılında Veled İzbudak yazmanın kıyılarına yapılan eklemeleri “El-İdrak Haşiyeleri” adı ile yayınlamıştır. İkinci örnek ise 1402 yılında 194 sayfadan oluşan Lazkiye’de örneklenmiştir.<sup>198</sup>

#### **2.2.4.3. Kitab-ı mecmu tercüman-ı türki ve acemi ve mugali**

Yazarı bilinmeyen bu eserin kopyasının 1343 yılında Yusuf El Konevi tarafından yayımlandığı bilinmektedir. Sözlükte iki bin kelime bulunmaktadır. Eserin tek nüshası Hollanda’dadır. Eser 1894 yılında Almanca olarak yayımlanmıştır. Eser, Arapların Türkçeye olan ilgisinden dolayı hazırlanmıştır. Eser dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; yalnızca isimler, ikinci bölüm; fillerin mastarları ve emir biçimleri, üçüncü bölüm; kelime ve fiil çekimleri, dördüncü bölüm ise cümle kuralları ve gerekli olan şeyler adıyla adlandırılmaktadır.<sup>199</sup>

#### **2.2.4.4. E’t tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lugati’t Türkiye**

Yazım tarihi tam olarak bilinmese de eserin Mısır’da kaleme alındığı bilinmektedir. Eserin önsözü Kıpçak Türkçesiyle yazılmıştır. Eser gramer ve lügat olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Arapça-Türkçe lügat kısmındaki bölümünde Arapça kelimeler alfabetik sıraya göre tertiplenmiştir. Eserin tek yazma nüshası İstanbul’dadır. Besim Atalay 1945 yılında eseri Türkçeye tercüme ederek, yayımlayan kişidir.<sup>200</sup>

---

<sup>198</sup> Gömeç, a.g.m. ss.77.

<sup>199</sup> Ayrıntılı bilgi için: M.Sadi Çögenli-Nevzat H. Yanık ve Recep Toparlı, (2000).*Kitab-ı Mecmu Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali*. T.D.K. Yayınları, Ankara

<sup>200</sup> Gömeç, a.g.m. ss.77.

#### 2.2.4.5. **Kitabü bulgatü'l-müştak fi lügati't Türk ve'l- kıfçak**

Tek nüshası Paris'te olan bu eser Abdullah E't Türkî tarafından yazılmıştır. Arapça-Türkçe bir lügat mahiyetini arz etmektedir. 1938 yılında isimler kısmı 1954 yılında ise fiiller bölümü Warszawa'da basılmıştır.<sup>201</sup>

#### 2.2.4.6. **Kavaninü'l-külliyeli-zabti'l-lugati't- Türkiye**

Tek nüshası olan bu eser İstanbul'dadır. Kahire'de XV. Yüzyıl başlarında kaleme alınmıştır. Türkçe gramer şeklinde olan bu eseri yayımlayan kişi 1928 yılında Kilisli Rıfat Bilge'dir.<sup>202</sup>

#### 2.2.4.7. **İbn-i muhenna lügati**

1820 kelimededen oluşan bu sözlük XIII. yüzyılda Cemaleddin İbn-i Mühenna tarafından kaleme alınmıştır. Eser İstanbul'da neşredilmiştir. Halk dilinin etkisini taşıyan bu sözlükte eski Türklerin sosyo-kültürel hayatları hakkında önemli bilgiler vardır. Bu eseri Türkçede yayımlayan kişi Kilisli Rıfat Bilge'dir. Eserde Doğu Türkçesi ve Uygur Türkçesinin izleri görülmektedir.<sup>203</sup>

#### 2.2.4.8. **Mukaddimetü'l edeb**

Önemli âlimlerden Zemahşari'nin Harzemşah Atsız'a sunduğu bir Arapça sözlüktür. Eserin XII. yüzyıla ait olduğu bilinmektedir. Bu eser Divan-ı Lügat-it Türk'ten sonra Türkçenin zengin kelime hazinesine sahip bir dil olduğunu söyleyen başka bir önemli eserdir. Eserin Türkçe-Moğolca tercümesi 1938 yılında, Farsça tercümesi ise 1950 yılında yapılmıştır. Eser, Zemahşeri tarafından yazılmış ve Harzemşah Atsız'a ithaf edilmiştir. Yazılış tarihi tam olarak belli değilse de, eserin, 1128-1144 tarihleri arasında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Eser, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış, Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibaret olan pratik bir sözlüktür. Bu bakımdan bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur. Bu eser, Kaşgarlı'nın Divanı'ndan sonra, Türkçemizin tarihi gelişimini göstermesi bakımından büyük bir yer işgal etmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un aksine, Arapça bilmeyenlere, bu arada

<sup>201</sup> Gömeç, a.g.m. ss.77.

<sup>202</sup> Gömeç, a.g.m. ss.77.; Ayrıntılı bilgi için: M.Sadi Çögenli-Nezhat H. Yanık ve Recep Toparlı, (2002). *Kavaninü'l-Külliyeli Li-Zabti'l-Lugati't- Türkiye*. T.D.K. Yayınları, Ankara

<sup>203</sup> Ayrıntılı Bilgi için: Abdullah Battal Taymas.(1997).İbn-i Muhenna Lügati. T.D.K. Yayınları, Ankara

Türklere ve Acemlere Arapça öğretmek maksadıyla bu eseri yazmıştır. Eser bilhassa Oğuz, Kıpçak, Kanklı Türklerinin lehçeleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Böylelikle eser, Divan'ın nispeten eksik bıraktığı, Batı Oğuz diline ait bilgileriyle Kaşgarlı'yı bütünleyen bir kitap değerindedir. Eser, başlıca beş bölümden oluşmaktadır:

1. İsimler, Konularına göre sıralanmış ve çokluk şekilleri gösterilmiştir.
2. Fiiller, Arapça fiil kalıpları olan bablara göre her bab kendi içinde fiilin yapısına göre ve fiil ler yine kendi içinde Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.
3. Harfler, İsim ve fiil dışında kalan gramer unsurları.
4. İsim çekimi
5. Fiil çekimi<sup>204</sup>

#### **2.2.4.9. Muhakemetü'l-lugateyn**

Ali Şir Nevai tarafından İran edebiyatı hayranlarına karşı Türkçenin üstünlüğünü savunmak için yazılmıştır. Yazar eseri ölümünden bir yıl önce 1500 yılında yazmıştır. Eser birçok dile tercüme edilmiş ve birçok dilde yayımlanmıştır.<sup>205</sup> Sözlüğün yazarı Nevai, 1441'de Herat'ta doğmuştur. Babası Timur'un meliklerinden Sultan Ebu Said'in veziri Kıçkine Bahşi idi. Ali Şir Nevai'nin ilk eğitimini babası vermiştir. Daha sonraki eğitimine Horasan ve Semerkant'ta devam etmiş, Timur Devleti sultanlarından Hüseyin Baykara ile okul arkadaşlığı yapmıştır. Hatta okurken aralarında kim devlet idaresine geçerse diğerini unutmamak üzere sözleşmişlerdir. Sultan Hüseyin Baykara, Herat'ta yönetimin başına geçince sözleştikleri gibi Ali Şir Nevai'yi aramıştır. Onun Semerkant'ta olduğunu öğrenmiş ve Maveräünnehir Meliki Ahmet Mirza'ya bir mektup yazarak Ali Şir Nevai'yi kendisine göndermesini istemiştir. Ali Şir Nevai, Ahmet Mirza'nin adamları tarafından Herat'a götürülmüştür. Sultan Baykara onu önce mühürdar yapmış, daha sonra vezirlik görevine tayin etmiştir. Görevi sırasında bol bol kitap okumak, ilim çevreleriyle sohbet etmek ve araştırma yapmak imkânı bulan Ali Şir Nevai, bir süre sonra yaptığı işten sıkılmaya başlamıştır. İstifasını Hüseyin Baykara'ya sunduysa da istifası kabul edilmemiş, aksine Nevai, Esterabad Valiliği'ne tayin edilmiştir. Ali Şir Nevai, valilik görevinde fazla durmamış ve 1490

<sup>204</sup> Ayrıntılı bilgi için: Nuri Yüce. (2003). *Mukaddimetü'l Edeb*. T.D.K. Yayınları, Ankara

<sup>205</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.



yılında ayrılmıştır. Valilik görevinden ayrıldıktan sonra bilim ve sanat konularında yoğunlaşan Ali Şir Nevai, 1501 yılında doğduğu şehir olan Herat'ta vefat etmiştir. Şiirlerini Türkçe ve Farsça yazan Ali Şir Nevai, Arapçayı da çok iyi öğrenmişti. Meşhur ilim adamlarından Molla Cami, onun şiir arkadaşlarındandır. Kaşgarlı Mahmut'tan sonra Türk diline en büyük hizmet eden kişi olarak tanınan Ali Şir Nevai, Muhakemet-ül Lügateyn adlı kitabında Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçenin üstünlüğünü savunmuştur. Nevai, bu kitabını Türkçeyi bırakarak eserlerini Farsça verenlere ithafen yazmıştır. Ali Şir Nevai, Türkçe yazdığı şiirlerinde Nevai, Farsça yazdığı şiirlerinde ise Fani mahlaslarını kullanmıştır. Ali Şir Nevai'nin dördü Türkçe, biri de Farsça olmak üzere beş ayrı divanı vardır. Türkçe divanlarının genel adı Hazain-ül Maani'dir. Türkçe divanlarını, Garaibü's-Sağir, Nevadir-üş Şebab, Bedayi-ül Vasat ve Fevaidü'l-Kiber adları altında yazmıştır. Beş mesnevisinden meydana gelen Hamse'si ile Türk edebiyatında ilk hamse yazan Ali Şir Nevai'nin divanlarından hariç on sekiz ayrı eseri daha vardır.<sup>206</sup> Nevaî, edebî dil olarak Çağatay Uygurcası'nın Farsçaya nazaran üstün olduğuna inanmış ve Aralık 1499 yılında tamamlanmış Muhakemet'ül Lügateyn'de de iddiasını savunmuştur. Özellikle Türk dilinin hayvan isimleri ve fiil zenginliği yönünden Farsçadan daha üstün olduğunu göstermektedir. Ali Şir Nevaî, bu eserde yeryüzündeki başlıca dilleri Arapça, Hintçe, Çağatay Uygurcası ve Farsça olarak saymaktadır. Arapçanın en üstün ve Hintçenin en değersiz dil olduğunun bilinen bir gerçek olduğunu ifade ettikten sonra, geri kalan iki dil arasında hangisinin daha üstün olduğunu çeşitli delillere dayanarak münakaşa etmektedir. Sonuç olarak Çağatayca'nın Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu ispat etmiştir. Nevaî, eserinde birçok defa Türkçe kelime haznesinin Farsçaya nazaran daha zengin, güzel ve esnek olduğunu düşündüğünü dile getirmektedir. Eserin yazılmasının önemli bir sebebi, o dönemde Türk aydınları arasında Farsça kullanımı yönünde yaygın bir özenti olmasıdır. Şiir yazmaya müsait bir dil olması sebebiyle Farsça rağbette idi. Muhakemet'ül Lügateyn bu bakımdan gerçekten etkili olmuş ve Ali Şir Nevaî'den sonra Çağatay Uygurcası'na rağbet artmış, özellikle şiir büyük gelişme göstermiştir.<sup>207</sup>

---

<sup>206</sup> Ali Şir Nevai hakkında ayrıntılı bilgi için: Yusuf Çetindağ.(2011).*Ali Şir Nevai*. Kaynak Kitaplığı, İstanbul

<sup>207</sup>Taneri., a.g.e., ss.62-64.

#### 2.2.4.10. Şeyh süleyman efendi lügati

Eserde Özbek Türkçesi ağırlıklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser XIX. yüzyıla aittir. Şeyh Süleyman bu eseri İstanbul'da Özbek tekkesi şeyhliğinde iken kaleme almıştır.<sup>208</sup>

#### 2.2.5. Çin yıllıkları

Devlet idaresini elinde tutan kişilerin, çevresinde olan tarihi olayları özellikle siyasal ilişkilerin notlarını tutturması çok eski dönemlere kadar uzanan devletlerin uyguladığı bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.<sup>209</sup>Türklerin Orta Asya'da yakın komşusu olan Çin, dünyanın en eski yazılı kaynaklarına sahip olduğundan Çin kaynaklarının incelenmesi Türklerin geçmişini bilmek açısından son derece önemli olmuştur. Türk tarihinin en erken devirleri Çinlilerin yazdıklarının öğrenilmesiyle anlaşılabilir. Çünkü Çinliler çevresindeki topraklarda olup bitenleri dikkatle incelemiş, araştırmış ve tarihlerine kaydetmişlerdir.<sup>210</sup> Türkler, Çin kaynaklarıyla ilgili araştırmalara XX. Yüzyılın ilk yarısında Atatürk'ün isteğiyle kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde yaygın olarak başlanmış, önemli çalışmalar yapılmıştır.<sup>211</sup> Osmanlı Devleti döneminde Çin kaynaklarına gereken önem verilmemiştir. Bunu Osmanlı Devletinin tarih görüşüne de bağlamak mümkündür. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti öncesinde Türk Tarihi sadece İslam tarihinden ibaret görülmektedir.

Yıllıklar tarihçiler için büyük önem taşımaktadır. Her şeyden önce tarihçi bu belgelere bakarak olayların kronolojik akışını kolaylıkla tespit edebilir. İktidar yanlısı yazılmalarına rağmen olayları anlatması bakımından yıllıklar oldukça önemlidir.<sup>212</sup> Yıllıklar daha çok devletlerin siyasi tarihi hakkında bilgi verir, toplumların sosyal hayatları hakkında az da olsa bilgi verseler de ayrıntılı bilgiler verdiklerini söylemek mümkün değildir.

Göçebe bir hayat tarzı yaşayan eski Türklerin bu hayat sonucunda yazılı hayata geç geçtiklerini bilmekteyiz. Türklerin İslamiyet öncesinde en fazla siyasi, sosyal ilişkiye girdiği devlet Çin'dir. Çinlilerin yerleşik hayatta olduklarını, yazılı hayata çok erken yıllarda geçtiklerini ve kendilerinin ya da çevresinde olan

<sup>208</sup> Gömeç, a.g.e., ss.78.;Caferoğlu, a.g.e., ss.218-219.

<sup>209</sup> Memiş, a.g.e., ss.82.

<sup>210</sup> Baykara, a.g.e., ss.88.

<sup>211</sup> Baykara, a.g.e., ss.89.

<sup>212</sup> Memiş, a.g.e., ss.83.

faaliyetleri yıllıklarda anlattıklarını hesaba katarsak Çin yıllıkları eski Türklerin hayatında son derece önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin yıllık tutma faaliyetini resmi devlet politikası olarak uygulamaktadır. Çin yıllıkları eski Türklerin sosyo-kültürel ve siyasi hayatları hakkında bilgi veren son derece önemli kaynaklardır. Çin kaynakları Türk devletleri arasındaki yakın akrabalığı bizlere açık bir şekilde bildirmektedir. Mesela Hunlar ve Göktürkler arasındaki akrabalık açık bir şekilde Çin kaynaklarında belirtilmektedir.<sup>213</sup> Yalnız tarihçilerin Çin yıllıklarını değerlendirirken Türkler ve Çinlilerin tarihin çeşitli dönemlerinde mücadele ettiğini, arada gerginliklerin olduğunu bilmesi gerekir. Nitekim Çin kendi devlet politikaları doğrultusunda olayları farklı anlatabilmektedir.<sup>214</sup> Çin yıllıklarının büyük bir kısmının hala tercümesi yapılmamıştır. Bu yıllıkların büyük bir çoğunluğu Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır. Türkiye'deki kütüphanelerde de bu yıllıklardan bir kısmının kopyası olmasına rağmen bu yıllıkların büyük bir çoğunluğunun henüz Türkçeye çevrilmemesi Türk tarihinin eski dönemlerinin incelenmesini zorlaştırmaktadır.<sup>215</sup> J.De Guignes'in Çin kaynaklarından yararlanarak yazdığı eserleri göz önünde bulundurarak Süleyman Paşa Tarih-i Âlem eserinde ilk defa bizi Çin kaynaklarına götürür. Bu eserleri sonraki yıllarda Julien, Leon Chaten, Chavvannes, Rıza Nur'un yaptığı tercüme ve eserler takip etmiştir. Fakat Çin kaynaklarından en geniş derecede yararlanmamız W.Eberhard'ın Ankara Üniversitesindeki hocalığı sırasında talebesi olan ve sonraki yıllarda Türk tarihine damgasını vuran Baheddin Ögel ile mümkün olacaktır.<sup>216</sup>

#### **2.2.5.1. Shih-chih ( M.Ö. 255-M.Ö.207)**

Tarihi hatıralar olan bu yıllıklar Çin Devletinin en eski tarihini bizlere bildirmektedir. Bu yılda M.Ö. I.asra kadar geçen olaylar anlatılmaktadır. Yıllıkta Çin ve çevresi hakkında sosyo-kültürel hayatın, devletlerin siyasi hayatlarının bilgisi mevcuttur. Bu yıllık Sse-ma Chien tarafından M.Ö. 80 yılında hazırlanmıştır.<sup>217</sup> Eser 130 cilttir. Eserin ismi tarih hatıraları manasına gelmekte ise de eser bir çeşit eski çağ umumi Çin tarihi niteliğindedir. Yıllıkta eski Çin imparatoru Huang-ti devrinden Han sülalesi imparatorlarından Wu-ti dönemine

---

<sup>213</sup> Baykara, a.g.e., ss.96.

<sup>214</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.

<sup>215</sup> Togan, a.g.e., ss.182.

<sup>216</sup> Cöhçe, a.g.e., ,ss.1x-x.

<sup>217</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.

kadar geçen yaklaşık üç bin yıllık süreç yıllıklara dayanarak anlatılırken Hunlara esir düşen ünlü Cang-Çien'in hatıra ve raporları da kullanılmıştır. Yıllıkta Çin ve çevresi kavimlerin müzik, kanun, vergi, din, örf ve adetleri üzerinde durulduğu gibi soylu ailelerden de bahsedilmektedir.<sup>218</sup> Söz konusu eserin 110. bölümü Hunlar tezkeresidir. Hunlarla ilgili bölümlerde Asya Hun Devletinin kuruluşundan başlayarak, gelişme devri, gerileme çağları ve Hunların kez kuzey güney diye ikiye ayrılmalarından da bahsedilmektedir.<sup>219</sup> Söz konusu eserin batı dillerine tam bir tercümesi yoktur.<sup>220</sup>

#### 2.2.5.2. Chien han-shu ( M.Ö. 206-M.S.24)

Han kitabı olan bu eser Pan-chu tarafından yazılmıştır. Yıllığı yazmaya başlayan ilk kişi köklü bir aileden gelen Ban-biao'dur. Sonra yazma işine belgeleri toplayan oğlu Ban-gu devam etmiştir. Yalnız yıllığı tamamlayan kişi Ban-gu'nun kız kardeşi Pan- chu olmuştur. Yıllığa sonraki yıllarda eklemelerde de bulunulmuştur.<sup>221</sup> Eser 120 cilttir. Yıllığın ismi bazı kaynaklarda Ts'ien-Han şu diye de geçmektedir. Eserin İngilizcesi H.H. Dubs tarafından "The History of the formere Han Dynasiy" adıyla 1938 yılında yapılmıştır.<sup>222</sup> Han sülalesinin tarihi olan bu eserde Kao-Çu'dan Wank-Manga dönemine kadar olaylar anlatılmakta ve bir önceki yıllık olan Shih- Chip'ten alıntılar görülmektedir. Batı dillerine tam bir tercümesi bulunmayan bu eserin 94.üncü bölümü tamamen Siung-nu'lara ayrılmış olup ayrıca imparator ve önemli şahsiyet biyografilerinde Hunlara ait epeyce malumat vardır.<sup>223</sup> Türkiye'de Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili kayıtlar üzerindeki çalışmalar Türk Tarih Kurumunun organize etmesiyle 1990lı yıllardan sonra başlamıştır. Türk Tarih Kurumu yürüttüğü bir proje çerçevesi içinde Han-shu'daki Hunlarla ilgili kayıtlar, Ayşe Onat ve asistanları Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun tarafından Türkiye Türkçesine tercüme edilmiştir.<sup>224</sup>

---

<sup>218</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x.

<sup>219</sup> Çakan, a.g.e., ss.131.

<sup>220</sup> Çakan, a.g.e., ss.132.

<sup>221</sup> Ayşe Onat. (1978).*Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar*. San Matbaası, Ankara, ss.7.

<sup>222</sup> Togan, a.g.e., ss.180.

<sup>223</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x.

<sup>224</sup> Çakan, a.g.e., ss.133.

### 2.2.5.3. Hou han-shu (M.S.25-M.S.219)

Sonraki Han kitabı olan bu yıllık Fan-ge tarafından tertiplenmiştir.<sup>225</sup> Bu yıllık ikinci yıllık olarak bilinmekte ve kaynaklarda Heou-Han şu adıyla da anılmaktadır. Chavannes yıllığın bazı parçalarının neşrini yapmıştır.<sup>226</sup> Yıllık 120 cilttir. Yıllık, Ho-han sülalesi devrine ait 196 senelik tarihi olayları aktarmaktadır.<sup>227</sup> Hou Han-shu yazılmadan önce Doğu Han Hanedanlığı ile ilgili birçok kitap yazılmış olup bunların içinde en iyisi Liu-chen başkanlığındaki bir komisyon tarafından yazılmış olan Tung-Kuang Han-chi ismindeki bir kitaptı. Fen-yeh Hou Han-shu'yu yazarken adı geçen kitaptan ve bunun dışında Doğu Han Hanedanlığı ile ilgili olarak yazılan yedi tarih kitabından yararlanmıştır.<sup>228</sup> Söz konusu kaynakta yer alan Orta Asya tarihi ile ilgili tüm bilgileri, Çinli araştırmacılardan Feng Hsi-shih ve Chia Ying-yi'ler çağdaş Çinceye aktarmıştır. Bu bilgileri Kasım Arış, Yasin Eysa, Abdullah Talip Bahtiyar gibi Uygur Türk tarih araştırmacıları Uygur Türkçesine tercüme etmiştir.<sup>229</sup>

### 2.2.5.4. San kuo-chih (220-264)

Bu yıllık üç sülalenin yıllığı olup Chen-Shov tarafından yazılmıştır.<sup>230</sup> Eser 65 cilttir. Wei, Şu, Wu sülalelerinin olayları anlatılmaktadır.<sup>231</sup> Bu eserin her krallık döneminin sonuna eklenen yabancılar monografisinde Hunların son dönemleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Söz konusu eserin Türk tarihi ile ilgili bilgi veren kısımlarını Uygur Türk tarihçisi Abdülkerim Haşım ile Çinli tarihçi Ch'Yü-kui Uygur Türkçesine tercüme etmiştir. Eserin Türkçe tercümesi 2001 yılında Urumçi'de neşredilmiştir.<sup>232</sup>

### 2.2.5.5. Wei-shu (300-550)

Wei-Chou tarafından 551-554 yılları arasında düzenlenmiştir. Tabgaç tarihi olarak da bilinen bu yıllık Tabgaçların siyasi, sosyal, kültürel hayatların hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir.<sup>233</sup> Yıllık 130 cilttir. Ancak günümüze

<sup>225</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.

<sup>226</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>227</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x1.

<sup>228</sup> Onat, a.g.m., ss.7.

<sup>229</sup> Çakan, a.g.e., ss.134.

<sup>230</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.; Togan, ag.e., ss.180.

<sup>231</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x1.

<sup>232</sup> Çakan, a.g.e., ss.134.

<sup>233</sup> Gömeç, a.g.m., ss.78.

114 cildi gelmiştir. Bu eser To-ba ailesinin kuzey Çin’de kurduğu Wei Devletinin resmi tarihidir. Bu yılda Hunlar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.<sup>234</sup>Eserin 101.bölümünde Türkistan ve hatta Ortadoğu ve Ön Asya’da bulunan topluluklar hakkında bilgiler bulunmaktadır.<sup>235</sup>

#### **2.2.5.6. Chou-shu (550-557)**

629 yılında Ling-hu Te-feng adlı birisi tarafından yazılmıştır. Yıllık 50 cilttir. Göktürk devleti hakkında bilgi veren önemli eserlerdendir. 557-580 yılları arasında hüküm süren Chou Hanedanının yıllığıdır.<sup>236</sup> Yıllığın 50. cildinde müstakil bir Göktürk bölümü vardır.<sup>237</sup> 50.cildindeki yabancılar bölümünün ilk unsurunu Göktürkler teşkil etmektedir. Yıllık, Göktürklerin 557 yılı öncesindeki dönemleri hakkında kayda değer bilgileri içinde bulundurmaktadır. Yıllığın ilk sekiz cildinde de yine Göktürkler hakkında bilgileri görmekteyiz. Göktürk hükümdarları hakkında da yılda bilgiler verilmektedir.<sup>238</sup>

#### **2.2.5.7. Pei Ch’i-shu (550-576)**

Li Te-lin tarafından yazılan bu eser onun oğlu Li-po yüe tarafından tamamlanmıştır. 50 cilt olan bu yıllığın tamamlanma yılı 636 yılıdır.<sup>239</sup>Bu yılda müstakil bir Göktürk bölümü yoktur. İmparatorlar bölümlerinde ve şahıs biyografilerinde kısa da olsa Göktürklerle ilgili vesikalar karşımıza çıkmaktadır.<sup>240</sup>

#### **2.2.5.8. Sui-shu (589-618)**

Wei Cheng tarafından hazırlanan bu yıllık 636 yılına aittir. Sui hanedanının yıllığı olup 85 ciltten ibarettir.<sup>241</sup>Bazı bölümleri Chavannes tarafından neşredilmiştir.<sup>242</sup>Yıllığın seksen dördüncü cildi Göktürkler hakkında bilgileri içinde barındırmaktadır. İmparatorlar ve biyografiler bölümlerinde Göktürkler hakkında önemli bilgiler yıllığın içinde bulunmaktadır.<sup>243</sup>

---

<sup>234</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.xii.

<sup>235</sup> Çakan, a.g.e., ss.136-137.

<sup>236</sup> Çakan, a.g.e., ss.137.

<sup>237</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.

<sup>238</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.2.

<sup>239</sup> Gömeç, a.g.m., s.79.; Togan, ag.e., ss.181.

<sup>240</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.3.

<sup>241</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.

<sup>242</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>243</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.3.

### 2.2.5.9. Chiv t'ang-shu (618-916)

Eski Tang sülalesinin dönemini anlatan bir yıllıktır. Yıllık, 945 yılında tarihçi Liu Hsü tarafından yazılmıştır. 821 yılından önceki olayların anlatıldığı bu yıllık toplam 200 cilttir.<sup>244</sup>Yıllığın 194'ncü cildinde II. Göktürk Devleti hakkında bilgiler bulunmaktadır. Biyografiler ve şahıslar bölümlerinde Türk beyleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Yalnız bu yıllık Göktürklerin kökeninden bahsetmemektedir.<sup>245</sup> Uygurlar ve Uygur egemenliğine giren boylardan da bahsedilmekte söz konusu kaynak Türk tarihi araştırmalarında büyük önem taşımaktadır. Fakat T'ang vakayinameleri daima belgeleri kesmek ve yapıştırmak suretiyle yazıldıklarından olaylar sık sık birbirine karışmıştır. Söz konusu kaynaktaki bulunan 617-630 yılları arasındaki Türklerle ilgili kronolojik bilgiler, Türk bilim adamı Ahmet Taşağıl tarafından incelenerek değerlendirilmiştir.<sup>246</sup>

### 2.2.5.10. Hsin t'ang-shu (618-916)

Yeni T'ang sülalesi kitabıdır. 1060 yılında Wo-Yang-Hsin ve Sung-Chi tarafından hazırlanmıştır. Yıllık 225 cilttir. Esere ilerleyen dönemlerde yeni hanedanlar yetersizlik gördüğü için eklemelerde bulunmuştur. Yıllıkta On-Oklar hakkında önemli bilgiler vardır.<sup>247</sup> Yıllığın bazı bölümleri Chavannes, Parker, Hycinth-Buçurin gibi âlimlerce neşredilmiştir.<sup>248</sup> Söz konusu kaynak Türklerle ilgili pek çok belgeyi içerisinde barındırmaktadır. Yıllığın 215. cildinin birinci kısmında Göktürkler, ikinci kısmında ise Batı Göktürkleri hakkında bilgiler bulunmaktadır.<sup>249</sup>

Eserde Hunlar da dâhil olmak üzere tüm yabancı kavimlerin tarihinin bir özeti yapıldıktan sonra onların siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetlerinden, yaşadıkları yöreden, nüfusundan, askerinden ve sahip olduğu hayvanlardan bahsedilmektedir. Söz konusu kaynağın Göktürkler bölümündeki 617-630 yıllarına ait bilgiler yine Türk bilim adamı Ahmet Taşağıl tarafından incelenmiş ve değerlendirilmesi yapılmıştır.<sup>250</sup>

<sup>244</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.; Togan, ag.e., ss.181.

<sup>245</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.3-4.

<sup>246</sup> Çakan, a.g.e., ss.138.

<sup>247</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.

<sup>248</sup> Togan, ag.e., ss.181.

<sup>249</sup> Taşağıl, a.g.e., ss.3.

<sup>250</sup> Çakan, a.g.e., ss.139.

#### 2.2.5.11. Wu-tai-shih (907-960)

Çinde hüküm süren beş sülalenin tarihidir. 1072’de Negu Yang-Chien tarafından yayımlanmıştır.<sup>251</sup> Çindeki eski ve yeni beş hanedan tarihi hakkında bilgileri içinde barındırmaktadır. Eski beş hanedan yıllığı Chiv Wu-Tai Shih, yeni beş hanedan tarihi Hsin Wu-Tai Shih adını almaktadır. Chiv Wu-Tai Shih’te, 138. bölümünde Uygur boylarının 911 yılından başlayarak 954 yılına kadar olan siyasi tarihine yer verilmektedir. Özellikle Uygurların T’ang dönemindeki Çinlilerle olan ilişkileri ve Kırgızların Uygurlarla olan mücadeleleri hakkındaki belgeler dikkat çekicidir. Yalnız bu bölümü değerlendirirken eser, efsanevi bir üslupla hazırlandığı için bazı unsurları ayıklamak yerinde olacaktır.<sup>252</sup> Hsin Wu-Tai Shih’te ise Hitaylar ve diğer ulusların tarihi hakkında bilgiler verilmektedir. Türkler ile ilgili kavim biyografileri bulunmasa da metin içlerinde Türklerle ilgili bilgiler geçmektedir.<sup>253</sup>

#### 2.2.5.12. Tsin çu

Tsin sülalesi tarihi olup miladi III-IV. asra aittir. Fang Hiuan-Ling tarafından 488 yılında yayınlanmış; ancak tercümesi yapılmamıştır.<sup>254</sup>

#### 2.2.5.13. Song şu(420-478)

İlk Song sülalesi olup yıllık Şen-Yao tarafından 488 yılında hazırlanmıştır.<sup>255</sup> Yıllık 100 cilttir.<sup>256</sup>

#### 2.2.5.14. Nan-ts’i şu ( 475-502)

Orta Ts’i sülalesi tarihi olup Siao Tseu-Hien tarafından hazırlanmıştır.<sup>257</sup> Yıllık 59 cilttir. Bu yıllık diğer kitaplardan toplanan bilgiler ile birlikte Şan-cao ve Ciang-yenin, Çin tarihinin çeşitli dönemlerini bizlere aktarmaktadır.<sup>258</sup> Eserin 57. bölümünde Hunların soyundan gelen; fakat zamanla Türk kültüründen uzaklaşıp Çinleşen Tabgaçlar hakkında bilgiler vardır. Eserde Tabgaçların Hunlar ile alakasından açık bir şekilde bahsedilmektedir.<sup>259</sup>

---

<sup>251</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.; Togan, ag.e., ss.181.

<sup>252</sup> Çakan, a.g.e., ss.139.

<sup>253</sup> Çakan, a.g.e., ss.140.

<sup>254</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>255</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>256</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x1.

<sup>257</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>258</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.x1.

<sup>259</sup> Çakan, a.g.e., ss.136.



#### 2.2.5.15. Leang şu (512-556)

Leang sülalesi tarihi olup Yao Kien tarafından 633 yılında hazırlanmış ve yayımlanmıştır.<sup>260</sup>Yıllık 36 cilttir.<sup>261</sup>Eserin yabancılar tezkeresi bölümünde Türkistan'daki birçok Türk topluluğu hakkında bilgi verilmektedir.<sup>262</sup>

#### 2.2.5.16. Ç'en şu (557-588)

Ç'en Sülalesi tarihi olup tercümesi olmayan bir yıllıktır.<sup>263</sup>36 cilt olan bu eser Tang İmparatorunun emriyle Yiao-si-lien tarafından hazırlanmıştır.<sup>264</sup> Eserin yabancılar tezkeresi bölümünde Türklerle ilgili bilgilere rastlanmaktadır.<sup>265</sup>

#### 2.2.5.17. Çe-lieou kuo kiang yu çe

Çinde Türkler tarafından kurulan altı sülalenin tarihidir. Hong Leang Şe tarafından hazırlanmıştır. Yıllığı çeşitli dillere çevirileri vardır.<sup>266</sup>

#### 2.2.5.18. T'ang huey yao

Tang sülalesinin idari işleri hakkında yıllıkta bilgiler vardır. Yıllık 950 yılında Wang P'u tarafından hazırlanmıştır.<sup>267</sup>Söz konusu eser 100 bölümden oluşmakta olup T'ang İmparatorluğu dönemindeki bütün Türk toplumu hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Yazar, T'ang İmparatorluğu döneminde yaşadığı ve bu devrin tarihini yazdığı için o dönemle ilgili olarak yazılan resmi tarihlere bulunmayan önemli bilgilere adı geçen eserinde yer vermiştir.<sup>268</sup>

#### 2.2.5.19. Sin wurtay şe

Çindeki beş sülalenin yeni tarihidir. Yıllık 1072 yılında Negu Yang Siue tarafından hazırlanmıştır. Chavannes yıllığın bazı bölümlerinden yayınlar yapan kişidir.<sup>269</sup>

---

<sup>260</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>261</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.xi.

<sup>262</sup> Çakan, a.g.e., ss.136.

<sup>263</sup> Togan, ag.e., ss.180.

<sup>264</sup> Cöhçe, a.g.e., ss.xii.

<sup>265</sup> Çakan, a.g.e., ss.136.

<sup>266</sup> Togan, ag.e., ss.180-181.

<sup>267</sup> Togan, ag.e., ss.181.

<sup>268</sup> Çakan, a.g.e., ss.139.

<sup>269</sup> Togan, ag.e., ss.180.

#### 2.2.5.20. Ts'eu-çe t'ong-kien

Çin ve Orta Asya Türk Tarihi bakımından önemli bir kronolojik kaynak niteliğinde olan bir eserdir. Bu yıllık Çin'deki eski sülalelerin genel tarihidir. Yıllıkta çeşitli yıllarda bazı âlimlerin katkıları olsa da yıllığı derleyip toplayan kişi Fransız âlim Mailla'dır. Genel Çin tarihi adındaki eseri yedi ciltten oluşur.<sup>270</sup> Çin kaynakları arasında çok önemli bir yer tutan ve olayları yıl sırasına göre sıralayan daha çok kronolojik bir kaynak önemini taşıyan söz konusu kaynak, diğer kaynaklardaki bilgilerin doğru olup olmadığını kontrol etmemizde çok mühim bir rol oynamaktadır. Söz konusu eserin Göktürklerle ilgili olan belgelerin bir kısmı yine Ahmet Taşağıl tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır.<sup>271</sup>

#### 2.2.5.21. Song şe

Yıllık Song sülalesi tarihidir. Moğol prenslerinden Toto idaresinde 1343-1345 yılları arasında hazırlanmıştır.<sup>272</sup> Eserin müellifi 1340 yılında yönetime karşı darbe yaparak başbakan olmuştur. Daha sonra bir suikast sonucu öldürülmüştür. Kaynağın 490. bölümü özellikle Koçu, udun ve Küsen Uygurları ile ilgili bilgilerle doludur. Koçu seyahatnamesi Wang Yen-Te'nin seyahatnamesine göre hazırlanmıştır. Yine kaynakta Hitaylar hakkında da bilgilere rastlanılmaktadır.<sup>273</sup>

#### 2.2.5.22. K'i-an kuo çe ( 916-1115)

Kıtay sülalesi tarihi olup yıllık 1250 yılında Ye Long-Li tarafından hazırlanmıştır.<sup>274</sup>

#### 2.2.5.23. Leao şe

Kıtay sülalesinin tarihidir. Yıllık Moğol prenslerinden Toto idaresinde hazırlanmıştır.<sup>275</sup> 116 bölümden oluşan eserin imparatorlar tezkeresinde Türklerle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu imparatorluğun hanedan üyeleri Hitay ve Uygurlar tarafından oluşturulduğu için kaynağın hemen hemen her bölümünde Orta Asya Türk tarihi ile ilgili özellikle Uygurlarla ilgili bilgiler yer almaktadır.<sup>276</sup>

---

<sup>270</sup> Togan, ag.e., ss.181.

<sup>271</sup> Çakan, a.g.e., ss.144.

<sup>272</sup> Togan, ag.e., ss.181.

<sup>273</sup> Çakan, a.g.e., ss.141.

<sup>274</sup> Togan, ag.e., ss.181.

<sup>275</sup> Togan, ag.e., ss.182.

<sup>276</sup> Çakan, a.g.e., ss.142.

#### 2.2.5.24. Kin Şe( 115-1234)

Kin sülalesi tarihi olup yine bu eser de Toto tarafından hazırlanmıştır.<sup>277</sup>

#### 2.2.5.25. Yunan Şe (1234-1369)

Cengiz Hanın oğullarının Çin’de hüküm sürdükleri dönem içinde gerçekleşen olaylar bu yıllıkta anlatılmaktadır. Song Lien yıllığı, hazırlayan kişidir. Çeşitli dillere tercümelemi vardır.<sup>278</sup> Çin’de Moğollar tarafından kurulan Yüan İmparatorluğunun resmi tarihi olan söz konusu kaynak 210 bölümden oluşmakta olup eserin son bölümlerinde Orta Asya, Orta Doğu, Ön Asya ve Doğu Avrupa’daki Türk ve Moğol kavimlerinin XIII. ve XIV. yüzyıllardaki siyasi ve kültürel tarihi hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır.<sup>279</sup>

#### 2.2.6. Seyahatnameler

Türk tarihinin ve tarihçilerinin önemli kaynaklarından birisi de seyahat notlarıdır. Seyyahların gezip gördükleri yerlerden edindikleri izlenimleri ve bilgileri aktardıkları eserlerin ortak adı olarak bilinen seyahatnameler; dönemlerinin tarihi, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına ait önemli tarihi bilgileri içermektedirler.<sup>280</sup> Bu bakımdan seyahatnameler, bir taraftan tarihi kaynak, diğer yandan da edebi eser niteliğindedir.<sup>281</sup>

Seyahatnameler bizim edebiyatımızda genellikle ayrı bir tür olarak kabul görmemiş, anı (hatırat) veya günlük tür içinde sayılmıştır. Oysa seyahatnameler kendilerine ait özellikleri olan, pek çok yönden anı veya günlükten ayrı tutulması gereken bir yazı türüdür.<sup>282</sup> Her Şeyden önce seyahatnamelerde merkeze alınanlar, anı veya günlüklerdekinden farklıdır. Seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası “baştan geçenler” değil, “coğrafya”dır. Buna bağlı olarak, o coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, eski-yeni yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren ayrıntıları vs. seyahatnamelerin konusunu oluşturmaktadır. Seyahatnameleri, içerikleri bakımından, çok güvenilir olmamakla birlikte tarih,

<sup>277</sup> Togan, ag.e., ss.182.

<sup>278</sup> Togan, ag.e., ss.182.

<sup>279</sup> Çakan, a.g.e., ss.142.

<sup>280</sup> İbn Havkal, İstahri, Kudame b. Cafer, İbn Fakih, İbn Rusteh, El-Yakubi, İbn Hurdazbih. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*. Yörükân, Yusuf Ziya (Çev) Gelenek Yayınları, İstanbul, ss.39.

<sup>281</sup> Özçelik, a.g.e., ss.105.

<sup>282</sup> Baki Asiltürk. (2000). “Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s.II, İstanbul, ss.209-240.

coğrafya ve sosyoloji bilimlerini destekleyen belgeler olarak değerlendirmek de mümkündür. Seyahatnameler bu kültür alanlarına ilişkin yardımcı kaynak olmalarının yanı sıra, edebiyata da katkı sağlayan, edebiyat tarihine yardımcı olan kaynaklardır. En genel ve yerleşik tanımıyla “seyahatname”, dar veya geniş bir coğrafyada seyyahın gezip gördüğü yerler hakkındaki izlenimlerini anlattığı eserdir. Son zamanlarda seyahat ve seyahat eseri karşılığı olarak “gezi, gezi yazısı” kavramları kullanılmaktadır.

Gezi eserleri (seyahatnameler) içerikleri bakımından kendi zamanlarına olduğu kadar sonraki zamanlara, sonraki çağlara da seslenebilme özelliğine sahiptir. Gezinlerin (seyyah) bıraktıkları eserler sayesinde yabancı olduğu coğrafyalara ilişkin bilgiler edinebildiğimiz gibi, içinde yaşasak bile özelliklerinin farkında olmadığımız yurt köşelerini tanıma şansını da bulmaktayız.<sup>283</sup> Gezi eserlerinde ülkelerin ve toplumların ilgi çekici özelliklerini, yaşama biçimlerini, geleneklerini, kültürlerini ilgi çekici yönleriyle bulmak mümkündür. Buradaki ilginçliğin nedeni, gezi yazarlarının daha çok, kendi ülkelerinde bulunmayan yönleri odaklanmalarındadır. Seyahat yazılarının en ilginç yanlarından biri de bu tip yazıların öteki edebiyat türlerine katkı sağlamasıdır. Seyahat bir kavram olarak da aksiyon olarak da çeşitli eserlerde kendine yer bulmuştur. Temelde bir yer değiştirme söz konusu olduğu için, buradaki “hareket” masalların, hikâye ve romanların kurgusunda rol oynar. Başta Priskos, Zamarkhos, Marco Polo, Busbeck, Lady Montagu, Vambery, Grelot, Nerval, Lamartine, Chateaubriand, Thevenot, Torunefort, Goran, G. Thomas, Richter, Sarre vd. olmak üzere önemli seyyahların eserlerine sahip olan Batı edebiyatında gezi etkinliği başka eserlere de konu olmuştur.<sup>284</sup>

Çeşitli çağlarda Türk ülkelerine gitmiş olan yabancılar, daha sonraları ülkelerine döndükleri vakit bu seyahatlerini kaleme alarak yayımlamışlardır. Gittikleri yerlerin etnik yapısı da dâhil olmak üzere, kültürel, siyasi, ekonomik ve askeri yönlerinin anlatıldığı bu seyahat notları tarihimizin aydınlatılması hususunda bizlere yol göstermektedir.<sup>285</sup>

---

<sup>283</sup> Memiş, a.g.e., ss.86. ;Togan, a.g.e., ss.59.

<sup>284</sup>Baki Asiltürk.(2009). “Edebiyatın Kaynağı olarak Seyahatnameler”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter*, ss.912-913.

<sup>285</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79.

### 2.2.6.1. Hsüan tsang seyahatnamesi

Bir casus olan bu kişi, Çinli Budist bir rahiptir. VII. asırda (629-645) Çin başkentinden kalkıp, hacı olmak amacıyla Hindistan'a gitmek için Orta Asya'dan geçmiş ve Kök Türklerin batı taraflarında bulunmuş, gördüğü izlenimlerini eserinde anlatmıştır. Kişi, Issık-Köl'ün kuzey-batı sahilini takip ederek Tokmak (Suyab) ile Talas nehri arasındaki bir yerde T'ong Yabgu ile karşılaşmıştır. Turfan'dan İndus nehri kıyısına kadar Tong Yabgu'nun himayesinde seyahat etmiştir. T'ong Yabgu onun refakatine Tamgacı unvanlı bir kişiyi memur kılmış, T'ong Yabgu'ya Budizm hakkında bilgiler vermiş ve onu etkilemeye çalışmıştır. Notlarında yabgunun ve otağının kendisini çok etkilediğini, yabgunun yanında iki yüz kadar subayın olduğunu söylemektedir. T'ong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare edilen Kunduz havalisini de gezmiştir. Seyahatnameyi S.Julien, Memoires sur les Countries Occidentales par Hiouen-thang, Paris 1857, adlı kitabında tanıtmaktadır.<sup>286</sup>

### 2.2.6.2. Wang yen-te seyahatnamesi

Bu eser 981-983 yılları arasında Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin başkenti Koçu'ya elçi olarak gelen Wang Yen-te tarafından yazılmıştır. Wang Yen-te (938-1006) Çin'in Kuzey Sung Sülalesi'nin meşhur diplomatı ve maliye mütehasısı olup, sülalenin "Ch'ung-i Fu-shih" (İbadetler Bürosunun Başkan Yardımcısı), "Tien-ch'ien Ch'eng chih" (Buyruklar Duyurucusu), "Kung-feng Kuan" (İmparatorun Özel Hadimi), "Yü-ch'u" (Saray Mutfağı Yöneticisi) gibi görevlerde bulunmuştur.<sup>287</sup> Bu şahıs Uygur ülkesine gelen Çinli casus bir rahiptir. X. yüzyılda Turfan ve Beş-Balık bölgesindeki Uygurların arasında bulunmuş; duyduklarını ve gördüklerini teferruatlı bir rapor halinde sunmuştur. Kuzeydeki Sung imparatoru tarafından 981 'de Kara-Koço'ya elçi olarak gönderilen Wang Yen-te'nin seyahatini, S.Julien, Melanges de Geographie Asiatique et de Philologie cinico-indienne, Paris 1864, eserinde neşretmiştir. Wang Yen-te seyahatnamesi özetle Uygur Türklerinin tarımsal faaliyetlerini, hayvancılık faaliyetlerini, yaylak ve kışlak hayatlarını, dinsel

---

<sup>286</sup> Gömeç, a.g.m., ss.79-80.

<sup>287</sup> Çakan, a.g.e., ss.258.

faaliyetlerini, gündelik hayatlarını, sanatsal faaliyetlerini, madencilikle uğraşmaları hakkında bilgileri içinde bulundurmaktadır.<sup>288</sup>

Wang Yen-te ve arkadaşları seyahatini tamamlayarak 984 tarihinde Çin'e dönmüşlerdir. Wang Yen-te başkente dönüşünden sonra gezisi hakkında hazırladığı raporu imparatoruna takdim etmiştir. Bu seyahatnamede pek çok yer, şahıs ve kabile adı geçmekle beraber, halkın gelenek ve görenekleriyle, gündelik hayatı hakkında da bilgiler vardır. Sung İmparatoru T'ai-Tsung, 22 Haziran 981 tarihinde Kao-ch'ang Uygurlarına bir elçilik heyeti göndermiştir. İmparator T'ai-Tsung, bu heyet başkanlık etmesi için, gençliğinden beri sarayda çeşitli görevlerde bulunmuş olan Wang Yen-te'yi seçmiştir. Bu elçilik heyeti 979 yılında Kao-ch'ang'dan gelip saraya çeşitli hediyeler sunan karşılık olarak gönderilmiştir. Wang Yen-te ve beraberindeki heyet Sarı Nehir'i geçerek Sha-chi Çölü'ne ulaşmışlardır. Bundan sonra hamı şehrine en son olarak da Beş Balık şehrine varmışlardır. Bu seyahati 985 yılında tamamlayarak Çin'e geri dönmüşlerdir. Daha sonra Wang Yen-te His-chou'ya seyahatinin hikâyesini kaleme almıştır. Bunu da imparatora sunmuştur. Bunun üzerine de kendisine İbadetler Bürosu Başkan Yardımcısı görevi verilerek Yü-ch'u'ya atanmıştır.

Bu eser üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Fakat biz burada Özkan İzgi'nin yapmış olduğu çalışmayı kullandık. Seyahatnamede geçen mitolojik unsurları tespit edip bunları inceledik. Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi'ne Göre Uygurlarda Görülen Mitolojik Unsurlar şu şekilde özetlenebilir:

#### **2.2.6.2.1. Gök ile irtibat**

“Biz sonra, T'o-pien şehrine vasıl olduk. Bu şehir aynı zamanda Li P'u-yeh şehri olarak bilinir. Şehrin başkanının unvanı T'ung-t'ien Wang (Gökyüzü ile irtibatta bulunan kral)'dır. Bu Gök ile irtibat konusu daha önce Orhun Abideleri'nde de işaret edildiği üzere Türkler arasında yaygın bir inanıştır. Orhun Kitabeleri'nde: “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı” sözlerine sıkça rastlanmaktadır. Yani yöneticilere, iktidar Tanrı (Tengri) tarafından verilmiştir. Bu da bize Uygurlar arasında da bu inanın devam ettiğini göstermektedir. Çoruhlu da, büyük Türk topluluklarında, Gök Tanrı inancının çok baskın bir inanış olduğunu söylemektedir.

---

<sup>288</sup> Bahaeddin Ögel. (2002). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, ss.202-214.

#### **2.2.6.2.2. Kötü ruh için ferman**

“ Tam üç gün sonra, biz Kuei-ku (Şeytanın/Kötü Ruhun Vadisi)’ya vardık. Burası aynı zamanda Pi-feng-i (Rüzgârdan korunma istasyonu) olarak bilinir. Onların adetlerine göre, onlar bir ferman çıkartarak yü rüzgârını tutarlar. Böylece yü rüzgârı sonra hafifler.” Eski Türkler doğada bir takım gizli kuvvetlerin olduğuna inanırlardı. Dağ, vadi, ırmak gibi yerlerin ruhları olduğuna da inanılırdı. Burada rüzgâr ile ilgili bir ruhun varlığından söz edilmektedir. Bu ruhlar Gök ve Yer-Su unsurlarının ikisi ile de ilgilidir. Eski Türkler ruhları iyilik ve kötülük getiren diye ikiye ayırmışlardı. Wang Yen-te’ye göre de rüzgârın kötü ruhun işi olduğu ve bu rüzgârı engellemek için bir ferman çıkarılmıştır. Bu ferman büyük ihtimal ile dinsel içerikli idi. Bu ruhun kötü olması nedeniyle, ona karşı duyulan korku onları bu fermanı çıkarmaya itmiş olmalıdır.

#### **2.2.6.2.3. Bayram ve festivaller**

“... üçüncü ayın dokuzuncu günü Han-shih festivalini kutlarlar. Diğer iki She ve Tung-chih için aynı şeyi yaparlar.” Han-shih gününün temel özelliği; o günde ateşin kullanılmaması idi. Ateş Türkler arasında çok kutsal sayılırdı ve içinde bir ruh olduğuna inanılmaktaydı. Ayrıca burada yemek pişirilmemesi gibi özelliklerinde bulunması Ocak kültürünü çağrıştırmaktadır. Han-shih günü boyunca ateşin kesinlikle kullanılmaması dikkat çekicidir. Belki de buradaki amaç ateşin ruhunun dinlenmesini sağlayarak ona bir tür adak sunmaktır. She, toprağa ve ruhuna kurban vermedir ve bu olay yaz öncesinde gerçekleştirilir. Bu da açıkça görüleceği gibi Yer-su ruhları ile ilişkilendirilecek bir törendir. Yer Türk inanışlarında önemli bir yere sahiptir. Orhun abidelerinde de bu önem üzerimde durulmaktadır. Toprak daha çok karşımıza Yağız Yer olarak çıkmaktadır: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta ikisi arasında insanoğlu kılınmış. ”Burada toprağa ve ruhuna kurban verilemesi bu inanışların yanında Uygurlar’ın artık yerleşik hayata geçerek tarım ile uğraşmalarından kaynaklanıyor olabilir. Toprağın daha bereketli olması için sunulan bir adak da kabul edilebilir. Tung-Chih ise kış döneminde yani 21 Aralık tarihinde yapılan bir kutlamadır.

#### **2.2.6.2.4. Göğe kurban sunma**

“Burada oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler. Toplanmış gruplar halinde seyahat ederken, kendi aralarında müzik çalmaktan hoşlanırlar. Seyahat

edenler, at üstünde giderken, çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok atarlar. Buna aynı zamanda Jang-tsai (Gökten gelecek kötülöklere karşı kurban etme) denir.” Bu da Gök inançları çerçevesinde ele alınabilir. Türklerde Tanrıların en büyüğü olarak Gök karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle ona kurban sunulması normaldir. Burada daha rahat seyahat edebilmek için Gökten yardım amacıyla kurban sunuluyor gibi gözükmektedir. Fakat şu da var ki burada ki Gök, İslamiyet İnanıcı içindeki Allah’a benzemektedir. Yani iyilik ve kötölük ondan gelmektedir. Bu yüzden de kötölüklerden sakınmak için ona kurban sunulmaktadır. Uygurlar da bu karşımıza ‘Yarlıkama’ olarak çıkmaktadır. Gelecek kötölükler için Gök’ten merhamet ve bağışlanma dilemekteydiler.

#### **2.2.6.2.5. Su ve yağmur tanrısı İçin dikilen kitabeler**

“... Chin-ling dağına tırmadık. Ling’i geçtik. Ling üzerinde yağın şiddetli yağmurlar ile karşılaştık. Ling üzerinde Lung-Wang (Su ve Yağmur Tanrısı) için dikilmiş taş üzerinde bir kitabe vardı. Bu kitabede şöyle diyordu: “Bu Hsia-hsüeh shan (Küçük kar dağı)’dır. Dağın tepesinde toplanmış kar vardır. Seyahat edenler Mao-chi giyerler.”Biz dağı bir günde geçtik.” Bu bize Türkler ile ilgili olarak anlatılan efsanelerde karşımıza çıkan Ya da taşını anımsatan bir olaydır. Türkler bu taşı istedikleri zaman yağmur yağdırmak ve rüzgâr estirmek için kullanmaktaydılar. Yine taşın bir dağa dikilmesi dağ kültü ile de ilişkili olabilir.

#### **2.2.6.2.6. Arslan han tarafından yedinci günde kabul edilişleri**

“ Onların kralı Arslan Han bir mesaj yollayarak dedi ki: “ Biz elçiyi kabul etmek için bir gün seçeceğiz. Biz öyle ümit ederiz ki bu gün ertelenmez.” Arslan Han bizi daha sonra yedinci günde kabul etti.” Türk kozmonojisinde sayıların önemli bir yeri vardır. Yedi sayısı karşımıza daha çok: Gök-Tanrı’nın oğul sayısı, yeraltının katlarının sayısı ve Şaman’ın tırmadığı Gök Ağacı’nın engel sayısı olarak çıkar. Bu nedenle burada Arslan Han’ın onları yedinci günde kabul etmesinin Türk Kozmonojisi ile ilgisi olabilir. Ayrıca burada ertelenebileceğinin söylenmesi, belki de herhangi bir yol ile (fal veya Şaman’ın Tanrı ile irtibatı) belirlenebilmiş olacağını akıllara getirmektedir.



#### 2.2.6.2.7. Kabul sırasında uygurlar'ın yüzlerini doğuya dönmeleri

“Onların Kralı Arslan Han ve oğulları, hizmetkârları hepsi birden yüzlerini doğuya çevirdiler ve Çin İmparatoru tarafından yollanan hediyeleri kabul ettiler.” Wang Yen-te'nin kabul töreni sırasında yapılan uygulamalar bize ilginç detayları göstermektedir. Bu kabul sırasında Uygurlar'ın kralı, oğulları ve hizmetkârların hepsinin yüzlerini doğuya çevirdiklerini söyler. Eski Türkler yeryüzünü dört yöne bölmüşlerdi. Bu yönler arasında ise en kutsal olarak karşımıza Doğu çıkmaktadır. Doğu'nun daha kutsal sayılması Güneş'in doğduğu yön olmasından kaynaklanmaktadır.<sup>289</sup>

#### 2.2.6.3. Tamim ibn bahr seyahatnamesi

Bu kişi muhtemelen 821 yılında Uygur sarayına giden bir Arap seyyahıdır. Ona göre kağanın kendi çadırıyla 12.000 kişilik ordusu ve her birinin 13.000 kişiye sahip olduğu 17 kumandanı vardı. Çadırların ihtişamı ve nizamı mükemmeldi.<sup>290</sup> Ona göre Barsgan ile Turfan arasındaki yolun ova kısmında devamlı köy ve kasabalar içinden gidiliyordu. Buranın henüz Gayri-Müslim olan ahalisinin çoğunluğunun Türklerden olduğu öğrenilmektedir. Bu seyahatnameyi V.Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs, Bruxelles 1948, adlı eserinde tanıtmaktadır.<sup>291</sup>

#### 2.2.6.4. İbn fazlan seyahatnamesi

920-921 tarihlerinde Bulgar hükümdarı İlteber Almış'ın talebi üzerine, Abbasi halifesi Muktedir Billah, İslamiyeti öğretmek maksadıyla adamlar ve Hazarlara karşı kullanılacak bir kalenin inşası için para göndermişti. Bu elçilik heyetindeki Ahmed bin Fazlan adındaki kâtibin Türk ülkelerinde gördüklerini, duyduklarını döndükten sonra kaleme almasıyla bu seyahatname ortaya çıkmıştır. Bu eserde eski Türklere ve kuzey ülkelerine dair verilen bilgilerin doğruluğu diğer ortaçağ müelliflerinin ve yakın zamandaki seyyahların yazdıklarıyla da doğrulanmaktadır. Seyahatnamede pek çok Türk boyunu, onların örf ve adetleriyle, yaşayışlarını görmekteyiz. Seyahatnamenin tek nüshası İran'ın Meşhed şehri kütüphanesindedir. Eser, Z.V.Togan tarafından 1923 senesinde keşfedildi ve onun

<sup>289</sup> Ayrıntılı bilgi için: Özkan İzgi. (1989).*Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. T.T.K. Yayınları, Ankara

<sup>290</sup> Çakan, a.g.e., ss.261.

<sup>291</sup> Gömeç, a.g.m., ss.80.

tarafından Ibn Faldan Reisebericht, Leipzig 1939, adıyla basılmıştır. Seyyah, Ahmed bin Fadlan el-Abbas olarak da tanınmıştır. Doğumu, memleketi, ailesi hakkında yeterli bilgi yoktur. Hicri 308 (miladi 920-921) yılında o sıralar İslamiyet'i henüz kabul etmiş olan Volga Bulgarları hükümdarı İlteber Almuş, Abbasi halifesine bir elçi göndermiştir. Elçinin yanında götürdüğü mektupta halifeden hükümdarlığın tanınması ve Hazar saldırılarına karşı bir kale yapımı için para yardımı istenmektedir. Ayrıca İslamiyet'in bölgede daha iyi öğrenilmesi amacıyla İslamiyet konusunda bilgili öğretmenler gönderilmesi talep edilmektedir. Abbasi halifesi el Muktedir'in 921 yılında cevaben gönderdiği elçi heyetinde divan kâtibi olarak İbn Fazlan da bulunmaktaydı. Elçilik heyeti, Bulgar hükümdarının İdil'deki karargâhına Bağdat, Rey, Nişabur ve Merv üzerinde ulaşır. Bu seyahat sırasında gördüklerini ve yaşadığı olayları not alan İbn Fazlan, Bağdat'a döndükten sonra gördüğü ülkelerin yönetim biçimlerini, dinsel inançlarını, yaşam biçimlerini ve kültürlerini anlatan eserini yazmıştır. "El Rih-le" adını taşıyan bu kitap, İbn Fazlan'ın merak ettiği Türklere ilişkin sağlam gözlemlerini içermektedir. Seyyah tarafından verilen bilgiler, bölgeyi X. yüzyılda veya daha sonra gezen seyyahların yazdıkları ile doğrulanır niteliktedir. Bazı Arap kaynaklarında, İbn Fazlan'ın önceleri bir köle olduğu, İslamiyet'i daha sonra kabul ettiği kaynaklarda anlatılmaktadır. İbn Fazlan'ın seyahatnamesi dışında yaşamı hakkında bilgi verecek fazlaca kaynak yoktur. Ama yazdıkları, onun Arap edebiyatı için önemli bir köşe taşı olduğunu doğrulamaktadır. Seyahatnamede verdiği bilgiler, o döneme ait yerleşim merkezlerinin ve yaşam biçimlerinin anlaşılması açısından çok değerlidir.

292

#### **2.2.6.5. Plano carpini seyahatnamesi**

Papa'nın 1245-1246'da Karakurum'u ziyaret eden elçisinin hatıratıdır. Eser, XIII. yüzyıl Orta Asya'sı hakkında bizlere bilgi vermektedir. Eser, özellikle Uygurların inançlarından bahsetmektedir. O, Cuci ulusu hakkında da çok değerli malumatlar vermektedir. Eser, Cuci'nin mezarının nerede olduğunu bile söylemektedir. Seyahatname Almanca olarak F.Risch tarafından, Geshichte der Mougolen und Reiseberichte, Leipzig 1930, adıyla basılmıştır. Carpini, seyahatnamesinde sadece Moğolların yaşam tarzları, kültürleri, onlar üzerine

---

<sup>292</sup>Ayrıntılı bilgi için: İbn Fazlan. (1995). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. Şeşen, Ramazan.(Çev), Bedir Yayınevi, İstanbul

yaptığı gözlemleri değil neredeyse tüm Orta Asya halkları üzerine kısa da olsa bilgi sunmaktadır.<sup>293</sup>

#### **2.2.6.6. William rubruquis seyahatnamesi**

Fransız kralının 1253'te Karakurum'da bulunan elçisinin raporudur. 1900 tarihinde W.Rockhill tarafından neşredilmiştir. Eser, Uygur Budistleri hakkında bilgi vermektedir. Onların dini törenlerinden, inançlarından ve bazı dualarından bahsetmektedir. Seyahatnameyi yazan kişi Türkistan'ın pek çok yerini gezip görmüştür. Mesela Yedi-su bölgesinin tarım ve otlak arazilerini anlatmaktadır. Mengü Han'ı ziyaret eden Rubruquis, onun pek çok özelliğini nakletmiştir. İdil ile Don nehirleri arasında karargâhı olan Batu'nun oğlu Sartag'ı da görmüştür. Berke'nin İslamiyeti kabul etmesinden, ülkesinde domuz eti yenmesinin yasaklanmasından bile söz etmektedir. O, Kıpçakların defin merasimlerinden, mezarlarından ve eski Türk dininden bahsetmektedir.<sup>294</sup>

#### **2.2.6.7. Marco polo seyahatnamesi**

Eserin sahibi, 1271-1291 yılları arasında Venedik'ten, Pekin'e seyahatler yapmıştır. Tüccarlık yapan babası ve amcası ile birlikte 1271 yılında yola çıkmış, İran ve İç Asya'yı geçtikten üç yıl sonra Çin'e ulaşmışlardır. Han-Balık'ta (Pekin) Kubilay'ın sarayına gitmişlerdir (1275). Hanın hizmetine girmiş, çeşitli görevlerle ülkenin birçok yerini gezip dolaşmıştır. Gördüğü yerler hakkında notlar tutmuş, işittiği hikâyeleri yazmıştır. Kısaca Kubilay'ın sarayında uzun müddet alan Marco Polo, görüp ve duyduğu pek çok değerli bilgiyi hatıratında zikretmektedir. 1291 yılında ondan izin alarak, deniz yoluyla Hürmüz Körfezi'ne ulaşmış, oradan kara yoluyla Trabzon'a ve yine gemiyle İstanbul'a ve nihayet Venedik'e gelmişlerdir. İki cilt halinde H.Yule, The Book of Marco polo, London 1875, adıyla bu seyahatnameyi neşretmiştir. Marco Polo, döneminin insanların önünde yeni bir ufuk açmıştır. Biyografi ve araştırmalarıyla tanınan Milton Rugoff, 700 yıl önce yazılmış "Marco Polo'nun Seyahatleri" adlı eserden yola çıkıp sürükleyici bir tarihi gezi belgeseli yaratan ve Marco polo'nun eseri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayan kişidir. İlk sahnede Marco, savaş esiri olarak bulunduğu Cenova

<sup>293</sup> Ayrıntılı bilgi için: Johann de Plano Carpini. (2001). Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247, Ayan, Ergin. (Çev), Derya Kitabevi, Trabzon

<sup>294</sup> Gömeç, a.g.m., ss.81.

hapisanesindeki, mahkûm arkadaşlarına; yaklaşık yirmi beş yıl boyunca, binlerce mil doğuda, tuhaf yerlerde ve duyulmamış insanların arasında yaşadığı maceralarını anlatmaktadır. Burma'daki göz kamaştırıcı altın ve gümüş pagodalar, Kaşmir'in kara büyücüleri, Seylan'daki inci avcılarını köpek balıklarından koruyan üfürükçüler, Marco'yu dinleyenlerin hayatlarında duydukları en ilginç hikâyeler... Cristof Colomb'un, yaklaşık iki yüz yıl sonra "tesadüfen" Amerika'yı keşfettiği seyahatine ilham veren "Marco'nun Kitabı", işte bu hapisane sohbetlerinde doğmuştur. Venedikli bir tüccar olan Marco'nun nasıl olup da Asya kıtasını köşe bucak gezdiğinin öyküsü, o dönemin "bir çocuğa yüzlerce düş kurduracak kadar heyecan verici" Venedik şehrinde başlamaktadır. Batı'ya olduğu kadar Doğu'ya da benzeyen Venedik, Marco Polo'nun Çin'deki Kubilay Han'ın muhteşem sarayına uzanan seyahatinin ilk ayağı olmuştur. "Marco'nun Kitabı", XIII. yüzyıl Avrupa'sının altın ve baharat peşindeki halkına ümit vermiş, rüyalarını beslemiştir. Ancak Marco, Asya'dan altın ve baharattan çok daha değerli şeyler getirmiştir. Anlattıkları, modern eğitimin ve Rönesans dediğimiz, dünyaya ve insanlığa olan ilginin yeniden doğuşunun yolunu aydınlatan ışıklardan biri olmuştur.<sup>295</sup>

#### **2.2.6.8. İbn batuta seyahatnamesi**

XIV. yüzyıl Türk ve İslam dünyasının tarihi ve kültürü açısından değerli bir seyahatname de Tancalı İbn Batuta'ya aittir. O; Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, Karadeniz'in kuzeyindeki Türk illeri, Türkistan, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri dolaşmış, ünlü seyahatnamesini 1356 yılında yazmıştır. Eserinde gittiği yerler ve bu yerlerin yöneticileri, adet ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler vardır. Eser, 1854 senesinde C.Defremery-B.Sanguinitti tarafından yayımlanmıştır. Yazarın tam adı Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah El-Levati Et-Tanci İbn Batuta'dır. Orta çağın en ünlü gezginidir. Birçok kadı yetiştirmiş bir ailenin çocuğuydu. Doğduğu yerde aynı zamanda fıkıh ve edebiyat öğrenimi görmüştür. 21 yaşında ilk olarak Mekke'ye gitmiştir. Başlangıçta amacı hac görevini yerine getirmektir. Yalnız içinde bir gezi isteği uyandı ve "hiçbir yoldan iki kez geçmeme" kuralını benimseyerek dünyanın olabildiğince çok yerini gezmeye karar verdi. Genellikle ticaret, hac ve öğrenim

---

<sup>295</sup> Ayrıntılı bilgi için: Milton Rugoft.(2003).*Marko Polo Seyahatnamesi*. Loddó, Hande. (Çev), Kaknüs Yayınları, İstanbul

gibi amaçlarla dolaşan çağdaşlarının tersine, yeni ülkeleri ve halkları tanıma güdüsüyle yola çıktı. Önceleri bir bilgin olduğundan, zamanla da gezgin olarak elde ettiği ünden yararlanarak, gezginliği aynı zamanda bir geçim kaynağı yaptı. Birçok hükümdar, vali ve yüksek görevliden aldığı cömert yardımlarla gezilerini aksatmadan sürdürme olağanı buldu. Türk illerindeki ilk ziyareti Alanya olmuştur. Burada Kadı Celalettin ile birlikte Alanya beyinin yanına gittiler. Bir süre görüşükten sonra Antalya'ya gitti. Antalya Sultanı Yunus Bey'in oğlu Hızır Bey'in hastalığını öğrenince onu ziyarete gitti. Antalya'dan sonra Burdur'a geçti. Burada belde hatibinin evinde kaldıktan sonra Isparta'ya doğru yola çıktılar. Belde kadısının evinde misafir oldu. Daha sonra Eğirdir'e gitti. Dünder Bey'in oğlu Ebu İshak Bey'in yanında konakladılar. Burada kaldıkları süre içerisinde beyin bir çocuğu ölmüş ve ölünün ardından yapılan feryatların fazla olmadığı dikkatini çekmiştir. Eğirdir'den sonra Gölhisar'a gitmişlerdir. Burada ahilerden olan Ahi Sinan'ın yanında kalmış, sonra Denizli'ye geçmişlerdir. Denizli hükümdarı Yenenc Bey'in oğlu Murat Bey'in misafiri olmuşlardır. Bir kervanla zamanın kuvvetli kalesi olan Tavas'a gitmiş ve orada Milas'a yol almak maksadıyla kalmışlardır. Milas'ta Ahi Ali'nin dergâhında kalmış ve Konya'ya gitmişlerdir. Burada Şeyh Celalettin (Mevlâna)'nın türbesini de ziyaret ettiler. Buradan çok memnun olduklarını anlatmaktadır. Ayrıca Konya'da Mevlâna'nın hocası olduğu söylenen Ahmet Fakih'in kabri bulunmaktadır. Daha sonra Karaman'a geçmişlerdir. Karaman beyi Sultan Bedrettin ile tanışmış ve daha sonra Aksaray'a oradan da Niğde'ye geçmişlerdir. Niğde'de bir ahi olan Emir Ali'nin yanında kalmışlardır. Buradan Sivas'a geçmiş, sonra Amasya'ya oradan da Erzurum'a gitmişlerdir. Burada, gelen misafirleri üç gün ağırlamak o yöre halkı için bir gelenek haline gelmişti ve onlarda bu süre kadar Erzurum'da kalmışlardır. Daha sonra Birgi'ye gittiklerini görmekteyiz. Mehmet Bey, kadı ve hafızlarla bir toplantı yaparken İbn Batuta da bu toplantıya katılmıştır. Yalnız bir olay vardı ki bu olay onu çok sınırlandırmıştı. Bir Yahudi hekim bu toplantıya katılmış, bey'in önündeki sedire oturarak hafızları arkasına almıştı. Bunun üzerine hekime bağırarak hekim de oradan ayrılmıştı. Oradan Aydınolu'na bağlı bir şehir olan Tire'ye daha sonra da Ayaslug (Selçuk)'a geçmişlerdir. Buradaki Ulu Cami'den bahsetmiş, bu eşsiz eserin dünyada bir örneğinin olmadığını anlatmıştır. Buranın hâkimi Aydınolu Sultan Mehmet'in oğlu Hızır Bey'dir. Buradan İzmir'e geçmiş, İzmir'de Şeyh Yakup'un yanında kalmışlardır. İzmir'in beyi olan Ömer Bey'in kurduğu donanma ile yaptığı akınları

ve bu akınlar sonucunda topladığı ganimetleri büyük bir cömertlikle halkına dağıttığını anlatmıştır. Böyle davranması Rumları çileden çıkarmış ve bunun üzerine Rumlar Ömer Bey'e savaş açmışlardır. Ömer Bey ve askerleri şehit olmuştur. Şehrin ele geçirilmesine rağmen kale dayanmış ve düşmemiştir. Daha sonra Manisa'ya giden seyyah buranın hâkimi Saruhan Beyle tanışmıştır. Buradan Bergama'ya Balıkesir'e Bursa'ya gitmişlerdir. Gittikleri yerlerin yöneticileri ile tanışmaktadır. Bursa'daki kaplıcaların hastalara iyi geldiğini anlatmaktadır. O zamanın Bursa hükümdarı Sultan Orhan Bey'dir. Bursa'dan Mudanya'ya gitmek üzere ayrılmıştır. Yanlarında bir de rehber bulunmaktadır. Ancak rehber, para istediği halde verilmemesi üzerine onları karın ortasında terk etmiştir. İbn Batuta arkadaşlarını rehberin terk ettiği yerde bırakarak yardım bulmaya gitmiştir. Bir tekke bulmuş ve oradaki insanlardan yardım alarak karın ortasından arkadaşlarını kurtarmıştır. Tekkede bir hacı ile tanışmış, hacı bunların dilini (Arapça) bildiğinden iyi anlaşmışlardır. Bu sebeple hacının kendileriyle Mudanya'ya kadar gelmesi için hacıyı ikna etmişlerdir. Yolculuk sırasında hacının ne kadar bencil olduğunu öğrenmiş, ancak ona itibar ettiklerinden bir şey yapamamışlardır. Nihayet Bolu'ya varmış, burada bir gece kaldıktan sonra Gerede'ye gitmişlerdir. Şehrin hâkimi Şah Bey'dir. Bu şehirden Kastamonu'ya geçmişlerdir. Buranın hükümdarı Süleyman Padişah'tır. Kastamonu'dan sonra Sinop'a gitmiş, burada namaz kılarken Hanefi mezhebine bağlı kişiler tarafından dikkat çekilmişlerdir. Çünkü Hanefiler onların namazı nasıl kıldıklarını bilmiyorlardı ve onları Şii'lerden zannediyorlardı. Bir test uyguladılar ve onların Maliki mezhebine bağlı olduklarına inandılar. Bu test tavşan yeme ile ilgiliydi. Onlar tavşanı pişirip yiyerek Maliki mezhebinden olduklarını kanıtlamış oldular. Çünkü Şii'ler tavşan yemiyordu. Anadolu'dan sonra Kuzey Türk illerine geçtiler. Önce Kırım'a gittiler. Halk Hıristiyan idi. Onlar Müslüman olan halkın yanında kaldılar. Kırım'ın hâkimi Özbek Han'dır. Burada dolaşırken dört bir yandan gelen çan sesleri İbn Batuta'yı ürkütmüştür. Bunun üzerine ezan ve Kur'anı kerim okutmuştur. Kırım'daki hatunlardan bahsetmiştir. Hatunlara ait ayrı arabalar ve cariyelerin olduğunu anlatmıştır. Bu ülkede Büyük Hatun adı altında bir kadın, hükümdarın en çok sevdiği ve halkın da saygı duyduğu bir bayandır. Özbek Han'ın kızının ne kadar keremli ve ahlâklı olduğunu anlatmıştır. İki oğlundan büyüğünün ülkeyi iyi yönetemediği için öldürüldüğünü, onun yerine küçük oğlunun geçtiğini ve daha iyi yönettiğini anlatmıştır. Kırım'dan sonra İstanbul'a geçmiştir. İstanbul'a Özbek'in bir Bizans prensesi olan karısının maiyetiyle birlikte gitmişlerdir. Haliç'in

üzerinde o zamanlarda bir köprü olduğunu ancak kötü durumda olduğundan karşıdan karşıya geçerken kayıkların kullanıldığını anlatmıştır. Büyük Kilise olarak adlandırılan Ayasofya'nın Hıristiyanlık âleminin en büyük ve gösterişli kilisesi olduğundan bahsetmektedir. İmparatorun Papa'nın bu kilisede bulunduğu müddetçe her sabah ve akşam huzuruna gidip selâmladığını anlatmıştır. İstanbul'dan ayrıldıktan sonra Özbek Han'ın bulunduğu şehre dönmüşlerdir. Hükümdarın iyi dileklerini almış ve ülkeden ayrılmışlardır. Kuzey Türk illerini de gezdikten sonra Güneydoğu Anadolu'ya geçmişlerdir. Burada önce Musul'a gitmiş, burada bulunan ve Hedba olarak anılan kalenin sağlamlığıyla tanınmış büyük bir kale olduğunu anlatmıştır. Musul'un hâkiminin Haydar lâkabı ile tanınan Şemsettin Muhammet oğlu Alâattin Ali'dir. Hükümdar, Musul halkı gibi tatlı dilli, olgun ve yabancıları seven insandır. Musul'dan sonra Cizre, Nusaybin, Sincar, Dara'yı da dolaşarak Mardin'e gelmişlerdir. Buradaki kalenin diğer tanınmış kalelerden biridir ve dağın tepesinde kurulmuştur. Şehrin hâkimi Melik el-Mansur'dur. Bu hükümdarında diğerleri gibi cömert ve yabancılarla karşı misafirperverliğinden bahsetmiştir. İbn Batuta Güneydoğu Anadolu'yu da gezerek Anadolu seyahatini tamamlamıştır.<sup>296</sup> İbn Batuta'nın seyahatnamesi İslami ve İslamiyet öncesi Türk tarihçilerinin yararlanmak için başvurdukları en önemli kaynaklardandır. Bu eserde Türk devletlerinin siyasi hayatı, toplum yapısı üzerinde önemli bilgiler okuyucuların hizmetine sunulmaktadır.

#### **2.2.6.9. Ruy gonzales de claviyo seyahatnamesi**

İspanyol Claviyo, Kastilya kralının elçisi olarak Semerkant'ta bulunan Temür'ü ziyaret etmiştir (1403-1406). Önce İstanbul'a, oradan Trabzon ve Erzincan'a, Hoy'dan Tebriz'e, Elburuz dağlarından geçerek Meşhed'e ve Temür'ün doğduğu Keş'ten Semerkant'a gitmiştir. Buraya gelirken geçtiği yerleri anlatmakla kalmayıp, Temür'ü ve Temür'ün sarayını da teferruatlı bir şekilde tanıtmıştır. Eserine "Büyük Temürleng" adını veren Claviyo'nun seyahatnamesinin, Drevnik Putişestviya kodvoru Timura, Petersburg 1881, adıyla Rusça olarak neşri yapılmıştır.<sup>297</sup>

<sup>296</sup> Ayrıntılı bilgi için: İbn Batuta. (1989). *İbn Batuta Seyahatnamesi*. Parmaksızoğlu, İsmet. (Çev), M.E.B. Yayınları, Ankara

<sup>297</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

#### **2.2.6.10. Gıyaseddin nakkaş seyahatnamesi**

Orijinali Sefaretname-i Çin adını taşıyıp, 1419'da Gıyaseddin Nakkaş, Şahruh tarafından Çin imparatoruna elçi olarak gönderilmiştir. Eserde müellifin 1419-1421 yılları arasındaki sefer izlenimleri anlatılmaktadır. Aslı Farsça olan seyahatname, M.Quatremere tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.<sup>298</sup>Söz konusu eseri, Damat İbrahim Paşa zamanında Kara Çelebi Asım Efendi Osmanlı Türkçesine çevirmiştir. Asım Efendi'nin bu çevirisi daha sonra Acaibül-letaif adıyla Ali Emiri tarafından neşredilmiştir. Bu eser günümüz Türkçesine İsmail Asım tarafından 2007 yılında aktarılarak eser neşredilmiştir.<sup>299</sup>

#### **2.2.6.11. Yüan-cang seyahatnamesi**

VII. asırda Batı Göktürk memleketi üzerinden Hindistan'a seyahat yapan büyük Çin seyyah rahibinin eseridir. Eserin Fransızca ve İngilizce çevirileri de vardır. Eser iki cilttir. Eserin Göktürk ve Türkistan'a ait kısımları Zeki Velidi Togan tarafından yayımlanmıştır.<sup>300</sup>

#### **2.2.6.12. Abu-dulaf mis'ar ibn muhalhil seyahatnamesi**

Eski Türklerin sosyal iktisadi hayatı hakkında bilgi veren bu eserin tam metni Meşhed Ravza kütüphanesinde bulunmaktadır.<sup>301</sup>

#### **2.2.6.13. Binyamin al- tatili seyahatnamesi**

Selçuklular döneminde İslam memleketlerine ziyaret eden Endülüslü bir Yahudi'nin seyahatnamesidir.<sup>302</sup> Eserde Müslümanların hayatları hakkında önemli bilgiler olduğu gibi henüz Müslüman olmayan Türklerin hayatları hakkında da bilgiler vardır.

---

<sup>298</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

<sup>299</sup> Çakan, a.g.e., ss.268.

<sup>300</sup> Togan, a.g.e., ss.246-247.

<sup>301</sup> Togan, a.g.e., ss.247.

<sup>302</sup> Togan, a.g.e., ss.247.



#### **2.2.6.14. Ciao-gon ve pun-daga seyahatnameleri**

Moğol ülkesine elçi sıfatıyla gelen bu iki Çinlinin hatıratı Türklerin hayatları hakkında da bilgiler verir. Eser Türkiyat Enstitü Kütüphanesinde bulunmaktadır.<sup>303</sup>

#### **2.2.6.15. H.Yule seyahatnamesi**

Bu eserde eski Yunan, Arap ve Moğollar devrindeki Avrupalı seyahatçıların verdiği bilgiler toplanmış ve bilgiler yeniden gözden geçirilerek yayımlanmıştır.<sup>304</sup>

#### **2.2.7.16. Ludovico varthemo seyahatnamesi**

1502-1508 yıllarında Timur devletinde ve Herat'ta bulunan Venedikli bir seyahatçının hatıralarıdır.<sup>305</sup>

#### **2.2.6.17. Jongs honway seyahatnamesi**

Dört cilt olan bu eser, Rusya yoluyla Nadirşah zamanında İran'a giden bir İngiliz'in Hazar Denizi çevresindeki insanlar ve buradaki ticari hayat hakkında bilgi verdiği seyahat notudur.<sup>306</sup>

#### **2.2.6.18. J.R. fraser'in seyahatnamesi**

Bu seyahatnamede İran Türkleri ve Horasan Türkmenleri hakkında önemli bilgiler vardır. Hiyve, Buhara Hanlıkları da anlatılmaktadır. Bu kişinin seyahatnamelerinde Türkmenler hakkında da bilgiler vardır.<sup>307</sup>

#### **2.2.6.19. Fa-hsien (darma patra) ve onun buda ellerine seyahat notları (fo guo-chi)**

Fa-hsien (M.S.337-422)Çin'in Doğu Chin Hanedanlığı döneminde yaşayan meşhur Budist rahiplerden biridir. O Buda dininin üç büyük desturlarından biri olan "Vinaya Pitaka" nın Çin'de olmadığını öğrendikten sonra onu getirmek için 399 yılında birkaç müritleri ile birlikte Çin'in başkenti, aynı zamanda İpek Yolu'nun başlangıç noktası olan Ch'ang-an'dan batı istikametine doğru yola

---

<sup>303</sup> Togan, a.g.e., ss.247.

<sup>304</sup> Togan, a.g.e., ss.248.

<sup>305</sup> Togan, a.g.e., ss.249.

<sup>306</sup> Togan, a.g.e., ss.254.

<sup>307</sup> Togan, a.g.e., ss.258.

çıkıştır. O Ch'ing-hai, Ch'i Lian-shan ve Chang-yı bölgelerini geçtikten sonra Orta Asya'daki Teklemakan çölünün etrafındaki şehirlerden geçip Pamir eteklerine geçmiş, oradan bugünkü Pakistan üzerinden Hindistan'a gelmiştir. Hindistan'da birkaç sene Buda eğitimi aldıktan sonra Sri Lanka'ya geçmiştir. Sri Lanka'dan gemiyle Endonezya'ya gelmiş, sonra Güney Deniz üzerinden pek çok Sanskritçe Buda eserleri ile 413 yılında Çin'in Nan-ching şehrine dönmüştür. Kaynaklardan anlaşıldığına göre Fa-hsien bu 14 yıllık seyahati esnasında 30 ülkeyi gezmiş ve gezdiği ülkelerin coğrafı, siyasi ve kültürü hakkında önemli notlar almış bu notlarını Buda Ellere Seyahat Notlar adlı eserine koymuştur. Söz konusu seyahat notları Orta Asya, Güney ve Güney Doğu Asya ülkelerinin tarihi, coğrafyası ve kültürü bakımından son derece aydınlatıcıdır. Bundan dolayı eser ilim çevresinde çok itibar görmüş, eserin müellifi Fa-hsien de çağının meşhur şahıslarından biri olarak kabul edilmiştir. XIX. yüzyıldan sonra söz konusu eser Almanya, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde değer görmüş başta Almanca ve Fransızca olmak üzere çeşitli Avrupa dillerine tercüme edilmiştir.<sup>308</sup> Kaynaklardan anlaşıldığına göre, Buda nomlarını almaya gelen rahiplerin içinde yol üstünde Fergana Beyliğine uğrayan ve orası hakkında not tutan rahiplerin ilki Fa-hsien'dir. Dolayısıyla onun Fergana hakkındaki notları son derece önemlidir. O, Buda Ellere Seyahat adlı eserinde Fergana Beyliği hakkında şu bilgileri vermektedir: "Kırpana Begliği Pamir Dağlarının eteklerinde iken bu yer yüksek ve soğuk olduğundan, buğdaydan başka ziraat yetişmiyormuş. Çiftçiler takvimine göre 7. ayın 15'i rahipler munahlığı kabul ettikten sonra bu yerde Suphi şebnemi düşmeye başlıyormuş", Fergana Beyliğinde çeşitli putlar, put minareleri olmanın yanı sıra burada 1000 den fazla rahip varmış. Onların hepsi Buda dininin Hinayana mezhebinden imiş. Biz Fergana'ya geldiğimizde Fergana Beyliğinin Bey'i beş yılda bir düzenlenecek olan Buda merasimine başkanlık etmiştir. Merasimde çeşitli mezhebin rahipleri bir yere toplanıp, Buda ustalarından ders almakta iken böyle büyük merasim her zaman Bahar mevsiminde yapılmıyormuş". Fa-hien söz konusu seyahatnamesinde yine bölgelerin coğrafyası ve iklimi hakkında da önemli bilgileri vermektedir. Toplam 250.000 bin Çince kelimededen oluşmakta olan söz konusu seyahat notlar name bir ciltten ibaret olup, eser 1955 yılında Doğu Chin Hanedanlığı Rahibi Fa-hsien 'in Seyahati ismiyle neşredilmiştir.<sup>309</sup>

---

<sup>308</sup> Çakan, a.g.e., ss.254.

<sup>309</sup> Çakan, a.g.e., ss.255.

### 2.2.6.20. Song-yün'ün seyahat hatıraları (song yün hsing-chi)

Song-yün aslen Tun-huanglı olup, Kuzey Wei Hanedanlığı döneminde (386-534) yaşamıştır. O, 518 yılında Kuzey Wei imparatoriçesinin emriyle Buda nomlarını getirmek için rahip Hui-sheng ile birlikte Batı seferine çıktı. Onlar Luo-yang'dan yola çıkıp, Çin sınırlarını geçtikten sonra Orta Asya'nın Güney Batı istikametine doğru ilerleyip Buda şehri Udun'a (Bugünkü Doğu Türkistan'ın Hotan şehri) ulaşmıştır. Udunda bir müddet kaldıktan sonra yine bir Buda memleketi olan Kargalık'a oradan da Fergana'ya gelmiştir. Fergana'da bir müddet misafir edildikten sonra bugünkü Afganistan üzerinden Kuzey Hindistan'a geçmiştir. 522 yılında 170 bölümün Buda nomu ile Luo-yang'a dönmüştür. Song-yün ve Hui-sheng batı seferinden döndükten sonra seyahat esnasında aldıkları notlara göre Batı seyahat hatıralarını kaleme almışlardır. Song-yün, Song-yün Hatıraları adında, Hui-sheng da Seyahat Hatıraları adında bir eser yazmıştır. Bundan başka yine onlar ile birlikte Batı seferine katılan Tao-jung adında biri kendi seyahat hatıralarını kaleme almıştır. Fakat onun seyahat hatıralarını hepsi çok dağınık olarak bulunmuştur. Song-yün ile çağdaş olan Yang-hsuan bütün bu seyahat notlarını bir araya getirerek Luo-yang'daki Sangramların Seyahat Hotları adında bir eser hazırlamıştır. Bu eserde Song-yün ve diğer seyyahların hepsinin seyahat notları çok iyi bir şekilde beyan edildiği için günümüzde bu isimle de anılmaktadır. Song -yün ve diğer seyyahların mevzu bahis seyahat notları Pei-shih (Kuzey Sülaleler Tarihi) adlı Çin yıllığının Batı Memleketleri Tezkeresinde (97.Bölüm) bulunmaktadır. Ch'ing İmparatorluğunun son dönemlerinde yaşayan Ting-ch'ian, Luo-yang'daki Sangramların seyahat notları adlı beş bölümlü bu eserin içinden Song-yün'ün Batı Seyahat notları kısmındaki coğrafya ve seyahat güzergâhı hakkındaki bilgilerden yararlanarak, Song-yün "ün Batı Memleketleri seyahat Notlarının Coğrafi Delilleri adlı bir eser hazırlayıp neşretmiştir. Bundan başka söz konusu seyahat notlarının Song-yun'ün seyahat notları kısmına Avrupalı Sinologlarda çok önem vererek XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında eserin bir kısmını tercüme etmişlerdir. XIX. yüzyılın sonunda meşhur Sinolog Chavannes, Luo-yang'daki Sangramların Seyahat notları adlı eserin içinden bir parçanın açıklamasını yapmıştır. Son olarak 1978 yılında araştırmacı Fan Hsiangyong Song-yün'ün Seyahat Hatıralarını esas alarak Luo-yangdaki Sangramların Seyahat Notlarının İzahı adlı eseri neşretmiştir.<sup>310</sup>

---

<sup>310</sup> Çakan, a.g.e., ss.255-256.

### 2.2.6.21. Hsi yü-chi (batı memleketlerine seyahat notları)

Çinli Rahip Hsüan Tsang tarafından kaleme alınmıştır. T'ang imparatoru T'ai-tsung, imparatorluk sarayındaki din görevlisi Hsüan-tsang'a bir elçi sıfatını vererek 629'da büyük devlet töreniyle Budizm'in meşhur kitabı Buda Nomu'nu getirmesi için Hindistan'a göndermiştir. Rahip Hsüan-tsang Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan hareket ederek 629-645 yılları arasında Türkistan ve Maveraünnehir üzerinden geçip Hindistan'a gelip; oradan tekrar geldiği istikametle Çin'e geri dönmüştü. O, memleketine döndükten sonra seyahat esnasında gördüklerine ve not ettiklerine göre toplam 12 bölümden oluşan bir seyahat hatıratı yazarak imparator T'ai-tsung'a sunmuştu. Onun bu eseri Hsi Yü-ehi (Batı Memleketlerine Seyahat Notları) adıyla bilinmekte ve muhafaza edilmektedir. Orta Asya ve Güney Asya'daki devletler ve milletlerin VII, yüzyıldaki tarihini araştırmak açısından önemli olan söz konusu eserde Çin'in batısındaki 138 padişahlık, oralarındaki şehir bölgelerinin durumu hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu bölgeler ise bugünkü Doğu ve Batı Türkistan, Afganistan, İran, Pakistan Hindistan, Serilanka, Nepal ve Bangladeş'ten ibarettir. Eserin I. ve XII. bölümünde bugünkü Doğu Türkistan'ın tarihine ait pek çok önemli bilgiler yer almaktadır. Bu bilgiler bizim Göktürklerin 620-650 yılları arasındaki tarihini araştırmamız açısından da çok önemlidir. Hüan-tsang'ın seyahat notundan anlaşıldığına göre, Çinli rahip Hsüan-tsang, Çin hudutlarından çıktıktan sonra Göktürk ülkesine girmiştir. O ülkenin batı istikametine doğru yürüyüp, Issık Göl'ün kuzey-batı sahilini takip ederek bugün Kırgızistan hudutları içinde kalan Tokmak (Suyab) ile Talas Nehirleri arasındaki bir yerde Batı Göktürk hükümdarlarından T'ong Yabgu tarafından kabul edilmiştir. Hüan-tsang, o zamanlar Batı Göktürk toprakları olan bugünkü Turfan'dan İndus Nehri kıyılarına kadar T'ong Yabgu'nun yüksek himayesinde yoluna devam etmiştir. T'ong Yabgu'nun Hsüan-tsang adlı bu Çinli Buda rahibinden, Buda dini bilgileri öğrendiğini ve bunun hatırası için bu rahibe Tamgacı unvanlı bir Türkü ona yardım etmesi için görevlendirdiğini yine onun kendi seyahat notlarından öğrenebilmekteyiz. Rahip Hsüan-tsang yine eserinde T'ong Yabgu'un ve onun otağının kendisini çok etkilediğini, T'ong Yabgu'nun yanında sürekli 200 kadar subayın bulunduğunu kaydetmektedir. Ayrıca T'ong Yabgu'nun oğlu Tardu Şad tarafından idare edilen Kunduz havalisini de gezdiğini işaret etmektedir. Bu seyahat notları 1857'de S. Julien tarafından Fransızcaya, daha sonra S. Beal tarafından

İngilizceye tercüme edilmiştir. Daha sonra Alman Türkolog A. V. Gabain söz konusu eseri teferruatlı bir şekilde ilim âlemine tanıtmıştır.<sup>311</sup>

#### **2.2.6.22. Evliya ch'ü ch'u-chi ve onun batı seyahatnamesi (ch'ang-ch'ün chin-jen hsi-you-chi)**

Evliya Ch'ü Chu-chi, "Ch'ang Ch'un-tsi" olarak da tanınmaktadır. O, 1148 yılında Çin'in Shan-tung eyaletinde dünyaya gelmiştir. 1175'te 27 yaşındayken ilk defa Orta Asya'yı ziyaret etmiştir. 1219 yılında Meşhur Cengiz han'ın daveti ile 12 talebesiyle birlikte üç yıllık yolculuktan sonra 1221 'de ikinci defa Orta Asya'ya gelmiş ve bugünkü Afganistan sınırları içindeki Hindi kuş Dağlarının kuzey-batısındaki Parvan şehrinde Cengiz Han ile görüşmüştür. Ch'ü Ch'u-chi bu defaki batı seferinde Altay Dağlarından geçip Bugünkü Doğu Türkistan'daki Cungar Havzası ve Sayram Gölünün doğu kıyıları üzerinden Parvan şehrine gelmişti. Dönüşünde ise Almalık üzerinden Tanrı Dağlarının kuzeydoğu eteğindeki Canbalık ve Beşbalık şehirlerine gelip oradan da Ulungu Deryası kıyısındaki Chin Hai-ch'eng'a ve nihayet 1223 yılında talebeleriyle birlikte Yan-ching'e gelmiştir. Ülkesine döndükten dört yıl sonra 1227'de ölmüştür. O öldükten sonra onun talebelerinden Li Chi-ch'ang onun seyahat notlarına göre Evliya Ch'ü Ch'u-chi ve onun Batı Seyahatnamesi adlı iki ciltlik eseri ortaya çıkarmıştır. Bu esere Yüan-shih adlı ÇinYıllığı'nın 202.Bölümünde yer verilmiştir. Söz konusu eser daha sonra başta Çinli siyasetçiler olmak üzere Orta Asya tarihi ve coğrafyası ile ilgilenen tarih ve coğrafyacıların da başvurduğu önemli kaynak olmuştur. Günümüzde söz konusu seyahatname ile ilgili olarak meşhur Çinli tarihçi Wang Guo-wei tarafından kaleme alınan, Evliya Ch'ü Ch'u-chi ve onun Batı Seyahatnamesine izah, Ding-jian tarafından kaleme alınan, Evliya Ch'ü Ch'u-chi ve onun Batı Seyahatnamesinin Coğrafi Esasi gibi eserler bulunmaktadır.<sup>312</sup>

#### **2.2.6.23. Hive seyahatnamesi ve tarihi**

Bu eser, New York Herais Gazetesi'nin muhabiri olan A.Mac Gahan tarafından kaleme alınmıştır. Müellif 1865 -1873 yılları arasında Türkistan'ı işgal etmek için harekete geçen Rus ordusuyla birlikte Hive'ye gelmiş ve orada gördüklerini tarafsız bir şekilde anlatmakla kalmayıp, Rus ordusunun Türkistan'ı

<sup>311</sup> Çakan, a.g.e., ss.256-257.

<sup>312</sup> Çakan, a.g.e., ss.260-261.

istila ederken bölgede yaptığı vahşetlerini de canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Söz konusu eserde bu vesile ile Rus istilası esnasındaki Türkistan'ın durumu, halkın yaşamı ve örf-adetleri hakkında da çok önemli bilgiler aktarılmaktadır. Ayrıca bu sırada Türkistan'daki camilerde okunan hutbelerde Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in adının geçtiğini de kaydetmektedir. Bu bakımdan söz konusu eser, Yakın dönem Türkistan tarihinin araştırılmasında başvurulması gereken bir kaynak niteliğindedir. Söz konusu eser ilk başta "Compaining on the Oxus and the fall of Khiva" adı ile 1874'te New York'ta, ertesi yıl 1875'te Londra'da basılmıştır. Mekteb-i Bahriye-yi Şahane Okulu'nun İngilizce öğretmeni Kolağası Ahmet Efendi bu eseri özetleyerek Türkçeye çevirip, önce Basiret Gazetesi'nde tefrika etmiş, ardından 1876'da İstanbul'da yayınlamıştır. Daha sonra eser Muhittin Nalbantoğlu tarafından, "Türlere Karşı Rus Vahşeti-Türkmenlerin Destanı" adı ile sadeleştirilerek 1970'de İstanbul'da neşredilmiştir.<sup>313</sup> Nihayet bu eser, Kolağası Ahmed Efendi'nin tercümesi esas alınarak Prof. Dr. İsmail Aka ve Dr. Mehmet Ersan tarafından, Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver adıyla 1995'te İzmir'de yeniden neşredilmiştir.<sup>314</sup>

#### **2.2.6.24. Abdülkerim buhari seyahatnamesi**

Bu eser, Buharalı seyyah ve tarihçi Abdülkerim Buhari tarafından kaleme alınmıştır. Müellif, 1789-1799 ve 1830 yıllarında aralıklarla gezdiği, Kaşgar, Yarkent, Tibet, Keşmir, Buhara (1799), Rusya (1804) Hive (1805) ve İstanbul (1807) hakkındaki izlenimlerini kaleme alarak söz konusu eseri vücuda getirmiştir. Eser, Orta Asya Türk Tarihi'nin önemli kaynaklarından biri olup, Farsça olarak İstanbul'da kaleme alınmış ve Arif Bey'e ithaf edilmiştir. Söz konusu eserde, özellikle Orta Asya'nın Kaşgar, Buhara, Hive, Hokand, Afganistan ve Keşmir gibi bölgelerinin coğrafi durumları ve tarihi hakkındaki bilgiler dikkate değerdir. Bu bilgiler doğrudan doğruya müellifin kendisinin şahsi gözlemlerine dayandığı için esere orijinal bir nitelik kazandırmıştır. Eserde Buhara ve çevresindeki hadiselerle ağırlık verilmiş, ayrıca Orta Asya Hanlıklarının baş düşmanlarının Rusya olduğu hususu delillerle anlatılmıştır. Abdülkerim Buhari Seyahatnamesi'nin Arif Bey'in

---

<sup>313</sup> Ayrıntılı bilgi için: I.A.Mac Gahan. (1995).*Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. Aka, İsmail ve Ersan, Mehmet. (Çev), İzmir

<sup>314</sup> Çakan, a.g.e., ss.268-269.

terekesinden çıkan tek nüshası ilk defa Batıda Fransızca tercümesi ile birlikte Paris'te neşredilmiştir.<sup>315</sup>

#### **2.2.6.25. Muhammed zahir bigi seyahatnamesi**

Bugün Maverâünnehir'de seyahat olarak da bilinen söz konusu eser, Rusya'nın batısında yaşayan bir Tatar Mollası'nın eseridir. Eser, Türkistan'daki Rus ve Batı tarzı hayatla henüz yeni tanışmış soydaşları ve dindaşları hakkındaki gözlemlerini içermektedir. Türkistan'ın XIX. yüzyılın sonlarındaki toplumsal ve kültürel durumunu, eğitim sistemini örf-adetlerini araştırmak için yararlı olan mukayeseli ve tenkitli bilgileri eserde anlatılmaktadır. Müellifin 1893'te Türkistan'a yapmış olduğu gezi sırasında tuttuğu notlara dayanmakta olan söz konusu eser Ahmet Kanlıdere tarafından Türkçeye aktarılarak 2005 yılında neşredilmiştir.<sup>316</sup>

#### **2.2.7. Coğrafya ve Genel Tarih Eserleri**

Coğrafya kitapları dönemin tarihçilerinin ihmal edemeyecekleri sosyal ve iktisadi hayatla ilgili son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserler, ülkeler ve şehirlerarasındaki yolların durumu ve mesafeleri, bölgelerin iklimi ve fiziki yapıları gibi coğrafi bilgilerin dışında o bölgenin mimari yapısı, bölgede konuşulan diller, yetiştirilen ürünler, ürünlerin fiyatları bölge insanının sosyal, ekonomik kültürel hayatları hakkında önemli bilgileri bizlere bildirmektedir. Eski Türklerin sosyo-kültürel ve siyasi hayatlarını öğrenebilmek için bu eserler tarihçiler için çok büyük önem taşımaktadır.<sup>317</sup> Coğrafya kitaplarında aynı zamanda bölge insanların etnik yapısından da bahsedilmektedir.<sup>318</sup> Eski dönemlerden itibaren insanları ticari faaliyetleri sonucunda ülkelerini terk etmeleri, yeni ülkeler ile tanışmaları yeni ülkeler tanımaları, gördükleri yerleri kaleme almaları coğrafya eserlerinin ortaya çıkmasına ortam hazırlamıştır. Siyasi hâkimiyetin genişlemesine bağlı olarak büyüyen ticaret hacmi ve farklı kültürlerle kurulan temas sonucu fikri

---

<sup>315</sup> Çakan, a.g.e., ss.269-270.

<sup>316</sup> Çakan, a.g.e., ss.270.

<sup>317</sup> Havkal vd. , a.g.e., ss.15.

<sup>318</sup> Baykara, a.g.e., ss.104.

planda sağlanan gelişmeler de coğrafi bilgilenme sürecine olumlu katkılarda bulunmuştur.<sup>319</sup>

Türkler hakkında bilgi veren coğrafya ve tarih eserlerini şu şekilde maddeler halinde değerlendirmek uygun olacaktır:

#### **2.2.7.1. Yahya el-belazuri, fütuhu'l-büldan**

Bu eserde, H.Z. Muhammed zamanından itibaren üç asır boyunca yapılan İslam fetihleri anlatılmaktadır IX. asır tarihçilerinden olan Belazuri; Arap yarımadası, Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Azerbaycan, Horasan ve Sind bölgelerinin fetihlerini ele almaktadır. Aynı zamanda adı geçen bölgelerdeki milletlerin siyasi-sosyal hayatları da eserde anlatılmaktadır. Müellifin günümüze intikal eden iki eserinden biridir. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle başlayan Fütûhu'l-büldân 'da, bölge ve şehir esasına göre başta Medine olmak üzere yahudilerle meskûn yerlerin, Mekke, Tâif, Tebâle ve Cüreş, Tebük ve çevresi, Necran, Yemen, Uman, Bahreyn ve Yemâme'nin fetihleri anlatılmaktadır. Hz. Ebû Bekir zamanında ortaya çıkan irtidad hareketleri belirtildikten sonra Suriye başkumandanlığına bağlı olarak Dımaşk ve çevresinin, el-Cezîre ve Malatya'nın, Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs ile Akdeniz'deki adaların; Irak başkumandanlığına bağlı olarak da Sevâd, İran, Azerbaycan, Orta Asya, Horasan, Mekrân ve Sind bölgelerinin fethi üzerinde durulmaktadır. Eserde ayrıca mahallî divanlardaki kayıtların Rumca ve Pehlevîce yerine Arapça tutulması, kâğıdın İslâm dünyasında kullanılması, yeni kurulan Küfe, Basra ve Bağdat şehirleri, haraç topraklarının durumu. Hz. Ömer'in divan teşkilâtı, mühür, para ve yazı gibi siyasî ve askerî gelişmeler dışındaki devlet teşkilâtı, ekonomik, sosyal ve kültürel konular müstakil başlıklar halinde ele alınmaktadır. Belazuri bu eserinde, savaşlara yer vermeksizin bir yerin kimin tarafından ve hangi tarihte fethedildiğine, barış veya savaş yoluyla ele geçirildiğine dair haberleri ve buna bağlı olarak muahedelerle belirlenen toprak vergilerini, bu arada İslâm devleti hâkimiyetine giren gayri Müslimlerin ödedikleri cizye miktarlarını zikretmeye bilhassa dikkat etmiştir. Eser ayrıca fetihlerden sonraki İmar ve İskân faaliyetlerine, yapılan camilere, çarşılara, açılan kuyulara ve kanallara, inşa edilen köşk ve saraylara, ıktâ edilen veya mera haline getirilen topraklara ait haber ve rivayetlere yer vermesiyle de dikkati çekmektedir. Müellif

---

<sup>319</sup> Murat Ağarı. (2002).*İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri*. Kitabevi Yayınları, İstanbul, ss. 63-67.



Fütûhu'l-büldân'i yazarken daha önceki tarihçilerin çoğu zamanımıza ulaşmamış kitaplarından, özellikle Vâkıdî, Yahya b. Âdem, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, Medâinî, İbn Sa'd ve İbn Hîşâm'ın eserlerinden, çeşitli yerleri ziyareti sırasında edindiği ve Abbasî sarayındaki yakın dostlarından aldığı bilgilerden faydalanmıştır. Belazuri bu haber ve bilgileri rivayet ederken yaygın sened usulüne göre râvilerin isimlerini zikretmekle beraber zaman zaman adlarını vermeden "râvilerin dediklerine göre" ifadesiyle olayları bir bütünlük içerisinde vermeyi tercih etmiştir. Müellif ayrıca hadis ve siyer âlimlerinin rivayetlerini, bunun yanında ülkelerin fetihlerine dair çeşitli sözleri bazen aynen naklettiğini, bazan da diğer rivayetlerle karşılaştırıp doğruyu bulmaya çalıştığını söyleyerek takip ettiği metodu da belirtmiştir. İslâm fetihleri alanında yazılmış olup günümüze kadar gelebilen eserlerin en eskilerinden biri olan Fütûhu'l-büldân meşhur tarihçi Mes'ûdî'nin takdirini kazanmış, Yâkût el-Hamevî de Mu'cemü'l-büldân'ı yazarken bu eserden geniş ölçüde faydalanmıştır. Belazuri bu eseriyle tarih alanında olduğu kadar coğrafya alanında da çok mühim malzeme bırakmıştır. Basra, Küfe, Fustat Kayrevan gibi yeni şehirlerin kurulması ve bunların planları, ayrıca Arap kabilelerinin çeşitli bölgelere yerleşmesiyle ilgili olarak medeniyet tarihi ve ülkelerin İslâmlaşması açısından çok önemli bilgiler vermiştir. Söz konusu bölgelerde Türkler de yaşadığı için eser, Türklerin hakkında da bizlere bilgiler vermektedir. M.Goeje, 1863'te bu kitabı yayımlamıştır.<sup>320</sup>

#### **2.2.7.2. Yazılı el- yakubi, kitab'ül-büldan**

891 yılında yazılan bu eserde de İslam fetihlerinden bahsedilmektedir. Kitabın yazarı Yakubi, Halife Al-Mansur zamanında kölelikten özgür bırakılmış olan Wadih'in torunudur. 873 yılına kadar Ermenistan ve Horasan'da yaşamıştır. İran'da Tahiri Hanedanı emri altında hizmet etmiş ve onlar için çalışmıştır. Bu sırada Hindistan, Mısır ve Magribi gezmiştir. Tahiriler Horasan'ı ele geçirerek kendi topraklarına katan Seferiler tarafından devrilince, Mısıra yerleşmiş, 889-890 yıllarında Tolunoğulları sarayında Kitab al-Buldan isimindeki kitabını yazmıştır. Al-Yakubi'nin 897 yılı içinde hayatını kaybettiği düşünülmektedir. Fetih edilen bölgelerdeki Türklerden bahsetmesi eserin bizi

---

<sup>320</sup> Ayrıntılı Bilgi için bakınız: El-Belazuri. (1987). Futh'ul Büldan(Ülkelerin Fetihleri). Mustafa Fayda (Çev), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara

konumuz açısıyla ilgilendiren tarafıdır. Eseri M.De Goeje, 1892 yılında neşretmiştir.<sup>321</sup>

#### **2.2.7.3. Cerir el-taberi, tarihü'r-resul ve'l-mulük**

X. yüzyıla kadar olan tarihi hadiseleri ihtiva edip, eser, Türklere ait pek çok malumat vermektedir. Eserin isminin Türkçe karşılığı Peygamberler ve Padişahlar Tarihi'dir. Taberi, ilk büyük İslam tarihçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser de M.De Goeje tarafından 1879-1901 yılları arasında Hollanda' da yayımlanmıştır.<sup>322</sup>

#### **2.2.7.4. Hüseyin el-mesudi, muruc'ül-zeheb ve maadinü'l-cevahir**

Bu eser, Arabistan, İran, Horasan, Mısır ve Hindistan'a ait bilgiler vermektedir. Eserin isminin Türkçe anlamı Altın Çayırıları ve değerli taşların madenleridir. Eser P.Courteille ve B.Meynard tarafından 1861-1877 yılları arasında dokuz cilt olarak neşredilip, ilim aleminin hizmetine sunulmuştur.<sup>323</sup>Bu eserlerde Dokuz oğuzlar ve Uygurların aynı halk olduğu ortaya konulmaktadır. Ayrıca Peçenek ve diğer Türk kavimlerinin Bizanslılar ile savaşlarından bahsedilmektedir.<sup>324</sup>

#### **2.2.7.5. Mücmelü'l-tevarih**

897-898 yıllarında yazılan bu eserin yazarı belli değildir. Eser, Türklerin nesebi ve Türk kabileleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.<sup>325</sup>

#### **2.2.7.6. Tahir el-mukaddisi, kitabü'l-bad'i ve'l-tarih**

Bu eser, 966 yılında Büst şehrinde, Samaniler zamanında yazılmıştır. Eserde Türklerin gelenek ve göreneklerine dair Malumatlar vardır. C.Huart tarafından eser 1899-1916 arasında beş cilt olarak neşredilmiştir.<sup>326</sup> Eser toplam 22 bölümden oluşmaktadır. İslam dünyasının siyasi ve bilimsel faaliyetleri hakkında eser bilgiler vermektedir. Eserin 12. bölümünde yeryüzünde yaşayan milletlerin

---

<sup>321</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>322</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

<sup>323</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

<sup>324</sup> Çakan, a.g.e.,ss.204.

<sup>325</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

<sup>326</sup> Gömeç, a.g.m., ss.82.

etnik kökenleri, mezhepleri, dinleri hakkında bilgiler verilmektedir.<sup>327</sup> Yazar kitabının başlangıcında kitabı yazarken amacını şu şekilde izah etmektedir: “İçindekilerin bana ve okuyuculara yararlı olmasını ve bizi gaflet uykusundan uyandırmasını Allah’tan dilerim.”<sup>328</sup>

#### **2.2.7.7. İbn hurdadbih, kitab el-mesalik ve'l-memalik**

Söz konusu eser, 840 yılında yazılmıştır. Eserin isminin Türkçe karşılığı Yollar ve ülkeler kitabıdır. Eserde Doğu Türkleri hakkında bilgiler mevcut olup, M.Goeje 1889 yılında bu eseri neşreden kişidir.<sup>329</sup> Bu eser Türk tarihini aydınlatan en önemli eserlerden biridir. Yazarın Tataristan ve Türkistan yöresindeki ülkeler hakkındaki verdiği bilgiler birçok karanlıkta karan bilgiyi gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu kaynak vesilesiyle tokuz oğuz denilen boyun Oğuzlardan olduğu anlaşılmaktadır.<sup>330</sup> Kitabın yazarı eseri yazarken Abbasi devletinin devlet arşivlerinden de yararlanmışır.<sup>331</sup>

#### **2.2.7.8. Ebu ishak istahri, kitab el-mesalik ve'l-memalik**

Bu eser 951 yılında kaydedilmiştir ve Hazar Bulgar, Peçenek, Horasan, Maveräünnehir, Harezmi Türkleri hakkında malumatlar vermektedir. Eserin isminin Türkçe karşılığı Yollar ve ülkeler kitabıdır. M.De Goeje, 1870 yılında bu eseri yayımlamıştır.<sup>332</sup>

#### **2.2.7.9. Muhammed ibn havkal kitab el-mesalik ve'l-memalik**

Bu eser, 943-977 yılları arasında çeşitli yerleri ve bilhassa Horasan ve Hazar Denizi etrafını, Sicilya'yı ve sayısız ülkeyi dolaşan Muhammed İbn Havkal tarafından yazılmıştır. Eserinin adı Kitab el-mesalik vel-memalik'tir. Kitap 976'da yazılmıştır. Eserinde İstahri gibi Hazar Denizi ve Maveräünnehir civarındaki Türkler hakkında tafsilatlı bilgiler vermektedir. M.De Goeje, 1873 yılında kitabı yayınlayan kişidir.<sup>333</sup> İbn-i Havkal, İstahrî'nin eserini genişleterek hem tarih hem de

---

<sup>327</sup> Çakan, a.g.e.,ss.210.

<sup>328</sup> Mehmet Şemsettin Günaltay.(1991).*İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*. Kitapevleri Yayınları, İstanbul

<sup>329</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

<sup>330</sup> Çakan, a.g.e.,ss.201.

<sup>331</sup> Ramazan Şeşen. (2004). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. T.T.K. Yayınları, Ankara, ss.12.

<sup>332</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>333</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

coğrafya sahasında El-Mesâlik vel-Memalik adlı ilmî değeri son derece yüksek eserini yazmıştır. İbn-i Havkal, eserinde İslâm âlemi hudutları dâhilindeki memleketler hakkında iklim itibariyle tafsilâtlı bilgiler vermiştir. El-Mesâlik vel-Memâlik'in Türk tarihî bakımından çok önemli bir yeri vardır. Eserde o asırdaki Oğuzların, Karlukların, Kimeklerin, Kırgızların, Uygurların, Peçeneklerin, Bulgarların oturdukları yerlere dair önemli bilgiler olduğu gibi Maverâünnehir ve Batı Türkistan hakkında çok geniş bilgiler eserde verilmiştir. İbn-i Havkal eserinde; "Dünyayı enine-boyuna tarif ettim ve Müslüman eyaletleri tanıttım. Her kısma durumunu belirten bir harita ekledim. Her bölgenin hudutlarını, şehirlerini, nahiyelerini, nehirlerini, bu nehirler üzerindeki toprak birikintilerini, gelir kaynaklarını, ödedikleri her çeşit vergileri, üzerlerinden geçen yolları, civar kıta'lardan uzaklıklarını, en çok kâr getiren ticaretlerini gösterdim. Bir kelime ile coğrafyayı hükümdarların ve her sınıf halkın alâkalandığını bir bilgi hâline getiren bütün malûmatı topladım" demektedir.

#### **2.2.7.10. Ahmed el-mukaddisi, ahseñü'l-takasimfi marifet-i ekalim**

Hazar ve Maverâünnehir'e komşu Türklerden bahsetmiştir. M.De Goeje 1877 yılında bu coğrafya kitabını neşreden kişidir.<sup>334</sup> Mukaddisi söz konusu eseri yazarken kendinden önce yaşamış yazarların eserlerinden yararlanmıştır. Gidemediği ülkeler hakkında kullandığı bilgileri ciddi bir eleştiri ve süzgeçten geçirdikten sonra eserinde kullanmıştır. Toplam 14 bölümden oluşan söz konusu eserde Türk kavimlerinin yaşadığı Horasan, Maverâünnehir, Harezmi ve sistân ülkelerinin coğrafi mevki, iklimi, nüfusu, örf-adetleri, din ve mezheplerine dair geniş bilgiler yanında yine aynı bölgelerdeki üretilen gıda maddeleri, kullanılan ağırlık ölçüleri ve paralar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir.<sup>335</sup>

#### **2.2.7.11. Ebu'l reyhan biruni**

973 yılında Harezmi'de doğan ve 1051 yılında Gazne'de ölen Biruni, İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerden biridir. Çeşitli eserlerinde Türkler ve Türk ülkeleriyle ilgili dağınık halde, fakat sağlam notlar bulunmaktadır.<sup>336</sup>

---

<sup>334</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

<sup>335</sup> Çakan, a.g.e., ss.205.

<sup>336</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

#### **2.2.7.12. Rustah el-hemedani kitab el-alik el-nefise**

Yazar, IX. asırda yaşayan İran menşeli İslam coğrafyacılarından. 903 yılında tamamladığı Kitab el-alik el-nefise adlı eserinin Türklere ait bölümünün ilk yarısının Peçeneklerin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazarlar bahsinden sonraki kısım mevcuttur. Verdiği bilgiler tertipli ve kıymetlidir. Gerdizi'nin eserinde verilen Malumat, bu eserde sunulan bilgilerle büyük bir benzerlik göstermektedir. 1892 yılında M.De Goeje yayınlamıştır.<sup>337</sup>

#### **2.2.7.13. Yakut el-hamavi, mucem'ül-büldall**

Yazar, eserini XIII. yüzyılın başlarında tamamlamıştır. Yazarın Anadolu bir Türk olduğu düşünülmektedir. Yazar, ticaretiyle uğraşmış, uzun müddet Harezmi ve Maveraünnehir'de oturmuştur. Bu kitap 1866- 1873 tarihleri arasında 7 cilt halinde F.Wüstenfeld tarafından Leipzig'de basılmıştır.<sup>338</sup>Yazar anlattığı bölgelerin tarihi, sosyal adetleri ve bölgede yetişen bilim adamları hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Türk egemenliğinde yaşayan Maveraünnehir, Horasan, Toharistan ve Harezmi bölgeleri hakkında ayrıntılı gözlemler eserde karşımıza çıkmaktadır.<sup>339</sup> Eserde Emevi Devletinin Türk devletlerine gönderdiği elçiler ve bu elçilerin Türk devletleri tarafından karşılanmasından da bahsedilmektedir.<sup>340</sup>

#### **2.2.7.14. Sıbt ibn'il-cezvi, mirat üz-zemall fi tarih'i-ayan**

Bu eser, Türk tarihine ait pek kıymetli bilgiler zikretmektedir. XIII. yüzyıla ait bu eser, J. R.Jewett tarafından 1907 yılında yayımlanmıştır.<sup>341</sup>

#### **2.2.7.15. Ebu'l ferec, chronicon syriacum**

Yazar eserinde Türklerden de bahsetmiştir. Aslen Yahudi iken sonradan Hıristiyan olmuş ve Hülagu'nun yanında Meraga'da bulunmuştur. P.Bedjan eseri 1890 yılında Paris'te yayımlamıştır.<sup>342</sup>

---

<sup>337</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

<sup>338</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>339</sup> Çakan, a.g.e., ss.206.

<sup>340</sup> Şeşen, a.g.e., ss.134-135.

<sup>341</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

<sup>342</sup> Gömeç, a.g.m., ss.83.

#### **2.2.7.16. Ebu'l ferec, tarih u muhtasar'il-düvel**

Bu eserde Türklere ait pek çok bilgi vardır. Türklerden bahseden kısmı, Ş.Yaltkaya tarafından 1941 yılında Tarih Kurumu'nda neşredilmiştir.<sup>343</sup>

#### **2.2.7.17. İsmail ebu'l fida, kitab'ül-muhtasar fi ahbari'l-beşer**

XIV. yüzyıla aittir. Kitabı 1789-1794 yılları arasında beş cilt olarak, J.Reiske ve I. Adler neşretmişlerdir.<sup>344</sup> Kitabın yazarı Türk-İslam tarihine damgasını vuran Selahaddin Eyyübi'nin akrabasıdır. Söz konusu eser ilk insanda yazıldığı döneme kadar geçen olaylar hakkında özet bilgiler vermektedir. Eser, Karahanlı, Samaniler, Harzemşahlar, Selçuklu tarihleri için önemli bir kaynaktır.<sup>345</sup>

#### **2.2.7.18. Hudud'ül-Alem**

X. yüzyılda kaleme alınan bu kitabın yazarı belli olmayıp, eser Türkler ve Türk ülkelerine ait son derece kıymetli bilgilerle doludur. 1937 yılında V.Minorsky, Londra'da bu eseri yayımladı. Eserin çeşitli dillere çevirileri vardır.<sup>346</sup> Eser dünyadaki coğrafi bölgelerden ve kıtalardan bahsettiği gibi buralarda yaşayan milletlerden de bahsetmektedir. Orta Asya'da yaşayan Türklerden bahsetmesi eserin Türk tarihini ilgilendiren tarafıdır. Yazar, eserini yazarken kendinden önce yazılmış kitaplardan yararlanmış, onları ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirmiş ve kendi kitabında yanlışa düşmemeye çalışmıştır. Bu eser hakkında birçok bilim adamı çalışmalar yapmış ve günümüzde de yapmaktadır.<sup>347</sup>

#### **2.2.7.19. İbn rustah, el-a'lak el-nefise**

Eserin yazıldığı tarih bilinmemektedir. M.Goeje 1892 yılında bu kitabı yayımlamıştır. Eserde Hazar ve Bulgar gibi Türk boylarından bahisler vardır.<sup>348</sup>

#### **2.2.7.20. Ebu said gerdizi, zeyn 'ül-ahbar**

Eser, XI. Yüzyılın sonlarında yazılmıştır. Özellikle Horasan tarihi için mühim olan bu eser, Barthold tarafından 1897 yılında neşredilmiştir.<sup>349</sup> Eser

---

<sup>343</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>344</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>345</sup> Çakan, a.g.e., ss.221.

<sup>346</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

<sup>347</sup> Çakan, a.g.e., ss.224.

<sup>348</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>349</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

Gazneliler ve Karahanlı Devletleri hakkında bilgiler vermektedir. Kitapta Karahanlı, Gazneli ve Samanoğulları Türk devletlerinin birbirleriyle mücadeleleri anlatılmaktadır. Ayrıca bu eserde Dokuz Oğuzlar, Çiğiller, Türgişler, Yağmalar, Kimekler, Kırgızlar gibi Türk boylarının da siyasi ve sosyal hayatları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Eserde Türklerin kadına verdiği değerden, Türklerin fiziki özelliklerinden ve Türk ülkelerinin coğrafi özelliklerinden bahsedilmektedir.<sup>350</sup>

#### **2.2.7.21. Ata melik alaaddin cüveyni, tarih-i cihangüşa**

Bu eser XIII. yüzyıla aittir. Eserin yazarı Günümüzde İran'ın kuzeydoğusunda tarihi büyük Horasan'ın Juvain şehrinde 1226 yılında doğmuştur. Cüveynî'nin dedesi ve babası, sırasıyla Celaleddin Harezmsah ve Ögeday Han'a sahip divan veya maliye veziri olarak görev yapmışlardır. Emir Argun Agha'nun yardımcısı olarak tahminen 1246 yılında Gürcistan ve Ermenistan'ı içine alan büyük bir alanı yönetmekle görevlendirilmiştir. Cüveynî İmparatorluğun çok önemli bir memuru olur. Moğol başkenti Karakurumu iki defa ziyaret eder, böyle bir ziyaret onun Moğol fetihleri ilgili yazılarına başlangıç olmuştur. 1256 yılı Kasım ayında sarp dağların tepesinde bulunan Alamut'tun fethinde Hülagû Han'ın yanında bulunmuş, ünlü kütüphanesini kurtarmıştır. 1258 yılında Bağdat istilasında Hülagû Han'a eşlik etmiş, ertesi yıl onun tarafından Bağdat, aşağı Mezopotamya ve Huzistan valisi görevi verilmiştir. 1282 yılı civarında Cüveynî Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Ala-Tağ otağında bir Kurultay'a veya toplantıya katılmıştır. Alaaddin Ata Melik Cüveynî 1283 yılında Azerbaycan'da Muğan Ovası'nda veya Arrân'da ölmüştür. Bağdat'ta vezirlik de yapan Cüveynî'nin eseri Türk tarihi ve kültürü bakımından kıymetlidir. Eser ilk defa Mirza Muhammed Kazvini tarafından 1912 yılında yayımlanmıştır.<sup>351</sup> Söz konusu eser üç cilttir. Eserin giriş kısmında Uygur Türklerinin dinleri, örf-adetleri, efsaneleri ve ülkelerinin Moğollar tarafından istilâ edilmişinden bahsedilmektedir. Eserin ikinci cildi Harzemşahlar hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Hükümdarların hayatları ve devletin siyasi tarihi bu bölümde anlatılmaktadır. Eser Mürsel Öztürk tarafından Kültür Bakanlığı Yayınları arasında Türkiye'de 1999 yılında yayımlanmıştır.<sup>352</sup>

---

<sup>350</sup> Çakan, a.g.e., ss.225.

<sup>351</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>352</sup> Çakan, a.g.e., ss.226-227.

#### 2.2.7.22. Minhac cuzcani, tabakat-ı nasırı

Cengiz'in ve oğullarının fetihlerini anlatan bir eserdir. 1260 yılında yazılan eserde Harezmsahlar ve Hindistandaki Türk sülalelerinin tarihinden de bilgiler vardır. W.Lees 1864 yılında bu eseri Calcutta da eseri yayımlamıştır<sup>353</sup>

#### 2.2.7.23. Reşidüddin fazlullah, cami'üt-tevarih

Eser, iki cilt halinde olup, Türk ve Moğol tarihi için son derece önemlidir. Bu eseri, İ.Berezin, 1855-1888 yıllarında yayımlamıştır.<sup>354</sup> Reşideddin Fazlullah, 1247 yılında Hanedan'da bir Musevi ailede dünyaya gözlerini açmıştır. Reşidüddin Fazlullah'ın büyükbabası bir nedim olarak İlhanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Hülagû Han'a hizmet etmiştir. Babası ise saray eczacısıdır. Bir eczacı oğlu olan Reşidüddin Fazlullah, hekimlik öğrenimini yapmış ve bir eğitilmiş hekim olarak Hülagû Han'ın oğlu Abaka Han'a hizmet vermeye başlamıştır. Otuz yaşında iken İslam dinine geçmiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın siyasi itibarı çabuk yükselmiştir. Kazvin yakınındaki Sultaniye'de İlhanlı büyük vezir sarayında görev almıştır. Reşidüddin bir vezir ve hekim olarak İlhanlı hanları Mahmud Gazan ve Muhammed Hüdabende'ye (Olcaytu) hizmet etmiştir. Reşidüddin, Mahmud Gazan'ın kardeşi Olcaytu'nun 1304 yılında İlhanlı tahtına geçmesinden sonra vezir olarak kalmıştır. 1312'de işler kötüye gitmeye başlamıştır. Onun meslektaşı Sa'd al-Dawla yetkisinden düşürülmüş, yerine Ali Şah geçmiş ve çok geçmeden Reşideddin Fazlullah itibarını kaybetmeye başlamıştır. Olcaytu Sunilik yerine Şiiliği benimseyince 1316 yılında öldürülmüş, yerine oğlu Abu Said Bahadır geçmiştir. Bu dönemde sarayda oluşan Moğol-Şii hüküm savaşı sırasında 1316 yılında Reşidüddin Fazlullah Olcaytu'yu öldürdüğü gerekçesiyle tutuklanmış, iki yıl sonra oğlu ile birlikte asılmıştır. 1407 yılında Timur'un oğlu Miranşah tarafından cesedi mezardan çıkartılmış ve Tebriz'de bir Yahudi mezarlığına tekrar gömdürülmüştür. Reşideddin Fazlullah, bu eserinde Uygurca Oğuz Kağan destanından istifade etmemiştir. Reşideddin kendisine yazılı olarak verilen Tarih-i Oğuzan'ı değiştirmemiş, yalnızca Kur'an'dan ayetler, bazı tarihi kayıtlar, İran edebiyatından ve Şehname'den şiirlerle süslemiştir. Kendisince bilinen bazı isimlere ekler yapmaktan hoşlanmıştır. Destanın eski zamanlara ait kısımlarında Orta Asya'nın Çin ile münasebetleri derin bir bilgiye dayandırılmıştır.

<sup>353</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>354</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.



Bu bir kitaptan alınmamış, halkın hatırında yaşayan rivayetlerden çıkarılmış olabilir. İnal Yabgu zamanından önceki hanlara ait kısmının ravilerin hafızasından ziyade, rivayetlere dayandığını gösteren izler vardır. Oğuz Kağan'ın seferleri arasında en dikkat çeken Önasya seferidir.<sup>355</sup>

#### **2.2.7.24. Lütfullah hafız ebru, zeyl'i-cami'üt-tevarih**

Bu eser, Reşidüddin'in eserinin devamıdır. Yazar, Temürlüler devrinde yaşamış olup, Şahruh'un tarihçisidir. Eser, H.Beyani tarafından, Tahran'da 1938 yılında neşredilmiştir.<sup>356</sup> Bu eser Olcaytu Han ile Ebu Said Bahadır dönemlerinin tarihlerini içermektedir. Eserin yazarının kim olduğu noktasında bazı dönemlerde tartışmalar da yaşanmıştır.<sup>357</sup>

#### **2.2.7.25. Hamidullah kazvini, tarih-i güzide**

Bu eser, XIV. asır İslam ve Türk tarihidir. E.Browne, 1910 yılında Hamidullah Kazvini bu eseri yayımlayan kişidir.<sup>358</sup> 1329-1330 yıllarında Hamdullah Müstevfi-i Kazvini tarafından kaleme alınan Târîh-i Güzide, altı bâbdan oluşmaktadır. Eserin dördüncü babının altıncı faslı Selçuklulara ayrılmıştır. Selçuklu tarihini üç şubeye taksim eden yazar, birinci şubede Selçukluların zuhurundan başlayıp günümüzde Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları olarak isimlendirilen dönemi, ikinci şubede Kirman Selçukluları ve üçüncü şubede de Rum'daki Selçuklular yani Anadolu Selçukluları hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışmada Tarih-i Güzide'nin "Selçuklu Devletinin kuruluşu" ve "Tuğrul Beg dönemi" hakkındaki bölümleri tercüme edilmiştir.<sup>359</sup>

#### **2.2.7.26. Şerafeddin yezdi, zafer-name**

XV. yüzyılda yazılmış olup, Temür'ün tarihidir. Çağatay hanları ve Türk tarihine ait değerli bilgileri ihtiva etmiştir. M. İlahdat, 1887-1888 yıllarında bu eseri iki cilt olarak neşretmiştir.<sup>360</sup> Şerafeddin Ali Yezdi, XV. yüzyılda İran'da yaşamış, Farşlı ünlü Timur Devleti tarih yazarıdır. 1443 yılı içinde Irak yöneticisi

---

<sup>355</sup> Çakan, a.g.e., ss.236-238.

<sup>356</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>357</sup> Çakan, a.g.e., ss.238.

<sup>358</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

<sup>359</sup> Erkan Göksu.(2011). Tarih-i Güzide'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi. *History Studies*, ss.289.

<sup>360</sup> Gömeç, a.g.m., ss.84.

Mirza Sultan Muhammet'in danışmanı olarak Kum şehrinde yaşamıştır. Zeki Velidi Togan'ın eser üzerinde çalışmaları vardır.<sup>361</sup>

#### **2.2.7.27. Şibani-name**

Yazarı belli değildir. Eser, Özbek Türklerinin tarihi hakkında bilgi vermektedir. Eser, XVI. asrın başında 1503 yılında yazılmış olup, 1849 yılında İ.Berezin bu eseri yayımlayan kişi olmuştur.<sup>362</sup> Eser, Türk destanlarına dayanarak Türklerin hayatları hakkında bilgiler vermektedir. Yakup Karasoy ve Mustafa Toker eseri günümüz Türkçesine 2005 yılında Konya'da neşretmiştir.<sup>363</sup>

#### **2.2.7.28. Babur-name**

Temür'ün soyundan Fergana begi Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Zahirüddin Babür tarafından, Türkçe "Vekayit" adıyla, bir hatırat kaleme alınmıştır. XVI. yüzyılda Afganistan ve Hindistan bölgesine hâkim olan bu Türk begi, kendisinin ve askerlerinin Türk olmasından övünç duymaktadır. Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan nüsha 1857 yılında N.İlminsky tarafından Kazan' da basılmıştır.<sup>364</sup> Türk tarihinde hatıralarını kaleme alan çok az sayıda hükümdarlardan biri olan Babürşah, aynı zamanda coğrafya ve tıp gibi değişik sahalarda da pek çok şey kaydettiği için eseri farklı alanlarda kullanılabilir değerli bir kaynaktır. Askeri, siyasi ve edebi bakımdan yaşadığı olayları, çevresini, gördüklerini genellikle gerçek bir tarihçi gibi anlatmaktadır. Söz konusu eser Reşit Rahmeti Arat tarafından Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş, 1943 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından neşredilmiştir.<sup>365</sup>

#### **2.2.7.29. Haydar mirza duglat, tarih-i raşidi**

Çağatay hanlarının 1546 senesine kadar ki tarihidir. Eser, 1864 yılında Z.Velyaminov tarafından neşredilmiştir.<sup>366</sup> Çağatay hanlığı hakkında bilgi veren önemli eserlerdendir. Eserde Doğu Çağataylıların hükümdarı Tuğluk Timur döneminden başlanarak 1560 yılına kadar geçen Türkistan tarihi anlatılmaktadır.<sup>367</sup> Uygur Tarihçisi Mehmet Emin Buğra, 1938-39 yıllarında Şarki Türkistan Tarihi

---

<sup>361</sup> Çakan, a.g.e., ss.239.

<sup>362</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>363</sup> Çakan, a.g.e., ss.240.

<sup>364</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>365</sup> Çakan, a.g.e., ss.240-241.

<sup>366</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>367</sup> Çakan, a.g.e., ss.242.

adlı eseri üzerinde çalışırken, Tarihi Reşidi'in orijinal baskısından yararlanarak eserini oluşturmuştur.<sup>368</sup>

### 2.2.7.30. Ebu'l-gazi bahadır han, Şecere-i Türk

XVII. yüzyılda kaleme alınmış olup, Moğolların ve kendi çağına kadar Harezmi Özbeklerinin tarihidir. Eseri, B.Desmaison 1861 yılında yayımlamıştır.<sup>369</sup> 1603 yılında Urgenç'te doğan Ebu'l Gazi Bahadır, 1619 yılında babası I. Arap Muhammet Han tarafından Kat'a vali olarak atanmıştır. Kardeşleri İlbars ile Hubeş'in ayaklanmaları sırasında babasının tarafını tutan Ebu'l Gazi Bahadır, babası kardeşleri tarafından öldürülünce, 1620 yılında Buhara Hanlığı'na sığınmıştır. Ağabeyi İsfendiyar Han'ın hükümdarlık mücadelesine yardım etmiş ve 1623 yılında tahta çıkan İsfendiyar Han, ona Urgenç'i vererek onu ödüllendirmiştir. İsfendiyar Han'dan memnun olmayan Özbekleri çevresinde toplayarak ağabeyine isyan etse de, ağabeyi bu hareketi bastırınca Kazakistan'a kaçmıştır. Ağabeyinin yokluğundan yararlanarak 1628 yılında Hive Kalesi'ni ele geçirmiş, ancak İsfendiyar Han dönünce, yakalanarak 1629'da Safevilerin hâkimiyetindeki bölgelere sürülmüştür. Safevi hükümdarı Şah Safi'den yakın ilgi görmüş ve İsfahan'a yerleştirdi. Burada kaldığı süre içerisinde Farsça öğrenmiş ve Türk tarihi hakkında çeşitli araştırmalar yapmıştır. İsfahan'dan kaçtıktan sonra, bir süre Kalmukların yanında kalan ve Moğol dilini ve geleneklerini öğrenen Ebu'l Gazi Bahadır, 1642 yılında Urgenç'te Han ilan edilmiştir. İsfendiyar Han'ın ölümü ve hanlığını tanımayan Buhara Özbeklerinin çekilmeleri üzerine Hive'ye gelerek 1645 yılında tahta çıkan Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türkmenlerin başkaldırılarıyla uğraşmıştır. Yerini oğlu Enüş'e bıraktıktan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Söz konusu eserde Harzem bölgesinde hüküm süren Özbek Hanedanlıkları ve Orta Asya Türk Tarihini ve tarihin akışı içindeki tarihi olayları ayrıntısıyla anlatılmaktadır. Söz konusu eserde Oğuz Kağan Destanı hakkında da önemli bilgiler vardır. Eserin çeşitli dillere çevirileri vardır.<sup>370</sup>

<sup>368</sup> Mehmet Emin Buğra. (1987).*Şarki Türkistan Tarihi*. Ofset Matbaacılık, Ankara, ss.259-383.

<sup>369</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>370</sup> Çakan, a.g.e., ss.241.

### **2.2.7.31. Ubayd-ullah bn xurdadbeh, kitab al masalik va'l-mamalik**

840 yılında yazılan bu eser M.De Goeje tarafından 1889 yılında Leyden'de yayımlanmıştır.<sup>371</sup>

### **2.2.7.32. Quadama bn cafar, kitab'ül-xarac**

Bu eserin bir yazması Köprülü kütüphanesinde mevcuttur.<sup>372</sup> Eser, kâtiplik sanatı, kamu maliyesi ve coğrafya bakımından önemlidir. Kaynakta Dokuz Oğuzlar, Kimekler ve Karluklara dair bilgiler vardır.<sup>373</sup>

### **2.2.7.33. Umar ibn rusta, al-alagu'l-nafisa**

Bu eser, 920 yılında yazılmış, M.De Goeje tarafından Leyden'de 1892 yılında yayımlanmıştır.<sup>374</sup>

### **2.2.7.34. İbn al-fagih al-hamadani, axbar-ül buldan**

Bu eser 930 yılında yazılmış, M.De Goeje tarafından 1888 yılında Leyden'de yayımlanmıştır.<sup>375</sup>

### **2.2.7.35. İbn havgal, kitab-u'l masalik va'l mamalik**

Bu eser 976 yılında yazılmıştır. M.De Goeje bu eseri 1873 yılında Leyden'de yayımlamıştır. Eserin en eski nüshası Topkapı Sarayındadır.<sup>376</sup>

### **2.2.7.36. Muhammad bn ahmad al-mugaddasi, ahsan-u'l-tagasim fi marifat-il agalim**

985 yılında yazılan bu eser, M.De Goeje tarafından 1877 yılında Leyden'de yayımlanmıştır.<sup>377</sup>

### **2.2.7.37. Ali İbn al-husayn al- masudi, kitab al-tanbih va'l-ısrif**

Bu eser, M.De Goeje 1894 yılında Leyden'de yayımlanmıştır.<sup>378</sup>

---

<sup>371</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>372</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>373</sup> Çakan, a.g.e., ss.203.

<sup>374</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>375</sup> Togan, a.g.e., ss.243.

<sup>376</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

<sup>377</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

<sup>378</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

**2.2.7.38. Abu hamid al-andalusi al gıranti, tuhfat-u'l-albab va muhbat-u'l-acab**

1162 yılında yazılan Türklerin siyasi ve sosyal hayatları hakkında da bilgi veren önemli bir eserdir.<sup>379</sup>

**2.2.7.39. Abdullah bin ab-il-aziz al- bakri, kitab-u'l masalik val-mamalik**

V.Rosen tarafından 1878 yılında Petersburg'da yayımlanmıştır.<sup>380</sup>

**2.2.7.40. Abdullah bin ab-il-aziz al- bakri, mucam-u ma stacam**

F.Wüstenfeld tarafından Paris'te 1876 yılında yayımlanmıştır.<sup>381</sup>

**2.2.7.41. Abü abd-illah muhammad bn muhammad al-şarif al-idrisi, nuzhat-u'l mustag va ixtirag-ul vafag**

Bu eser, çeşitli dillere çevrilen, İstanbul'da da örneği olan önemli bir eserdir.<sup>382</sup>

**2.2.7.42. Abü abd-illah muhammad bn muhammad al-şarif al-idrisi, rauz-ul furac va nuzhat-ul mihac**

Eser, önemli bir eser olmakla beraber küçük idrisi diye de bilinmektedir.<sup>383</sup>

**2.2.7.43. Abd-u'l-karim samani, kitab-u'l-ansab**

Eser Londra'da 1912 yılında yayımlanmıştır. Eserin bir örneği de İstanbul'da Köprülü kütüphanesindedir.<sup>384</sup>Söz konusu eser İslam bilginlerinden bahseden ansiklopedik özelliğe sahip bir biyografi kitabıdır. Eserde Karahanlı Devletinin âlimleri, şeyhleri, hocaları ve diğer ünlüleri hakkında bilgiler vardır.<sup>385</sup> Eserin yazarı hakkında Ramazan Şeşen çalışmalar yapmıştır.<sup>386</sup>

---

<sup>379</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

<sup>380</sup> Togan, a.g.e.,ss.244.

<sup>381</sup> Togan, a.g.e., ss.244.

<sup>382</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>383</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>384</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>385</sup> Çakan, a.g.e., ss.223.

<sup>386</sup> Şeşen, a.g.e., ss.114-115.

**2.2.7.44. İbn Said, al-magribi kitab-u cugrafiya fi'l agalim-il saba**

Paris'te bulunan Türk tarihi aydınlatan önemli kaynaklardandır.<sup>387</sup>

**2.2.7.45. Zakariya al- Qazvini, Acaib-u'l-maxlugat ve Aşar-u'l- bilad**

Eser F.Wustefeld tarafından 1848 yılında Gottingen'de yayımlanmıştır.<sup>388</sup>

**2.2.7.46. Şams-u'l-din muhamadal-dimaşgi, nuxbat-u'l dahr fi acaib-il barr-i va'l bahr**

Eser A.F. Mehren tarafından 1866 yılında Petersburg'da yayımlanmıştır. Eserin yazmalarından biri de İstanbul'dadır.<sup>389</sup>

**2.2.7.47. Ab'ül-fida, tagvim-u'l buldan**

Eser, De Slane, tarafından 1883 yılında yayımlanmıştır.<sup>390</sup> Bu eser bir coğrafya kitabıdır. Yazar eserini kendinden önceki yazarların eserlerinden yararlanarak kendi kitabını oluşturmuştur. Yazar eserinde bölgelerin iklimlerinden, aynı zamanda enlem ve boylam derecelerinden bahsetmektedir. Eser, Çin, Türkistan, Taberistan, Horasan, Gur bölgeleri hakkında bilgiler vermektedir.<sup>391</sup>

**2.2.7.48. İbn fazlillah l-umari, masalik-ul-abşar fi mamalik-il-amşar**

Eser önemli bir diğer eser olmakla beraber eserin çeşitli ülkelerde yazmaları görülmektedir.<sup>392</sup>

**2.2.7.49. Hamdullah mustavfi qazvini, nuzhat-ul gulub**

Eser G.le Strange tarafından Londra'da 1919 yılında yayımlanmıştır.<sup>393</sup>

**2.2.7.50. Hafız abru, şuvar-ul-agalim**

Eser iki ciltten oluşan hükümdar Şahrüh adına yazılan eserlerden biridir.<sup>394</sup>

---

<sup>387</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>388</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>389</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>390</sup> Togan, a.g.e., ss.245.

<sup>391</sup> Çakan, a.g.e., ss.222.

<sup>392</sup> Togan, a.g.e., ss.245-246.

<sup>393</sup> Togan, a.g.e., ss.246.

<sup>394</sup> Togan, a.g.e., ss.246.

### 2.2.7.51. Mahmud bin vali, bahr-u'l asrar fi managib-il axyar

Eser Türk tarihi hakkında bilgi veren yine önemli eserlerden biridir.<sup>395</sup>

### 2.2.8. Fal Kitapları, Öğüt Kitapları, Mektuplar, Yarlıklar

#### 2.2.8.1. Irk bitig

Tun-huang civarındaki tapınaklarda bulunan ve Kök Türk harfleriyle yazılan bir kitaptır. Tamamı 104 sayfa ve 65 paragraftan ibarettir. Her paragrafın başında birden dörde kadar içleri kırmızı mürekkeple dolu siyah daireler vardır. Talihini denemek isteyenler, zarlar atıp numarasına göre bu paragraflardaki yazıları okumaktadırlar.<sup>396</sup> Kitap tahminen X. yüzyıldan kalma olup, V.Thomsen, "Dr.M.A.Stein's Manuscripts in Turkish Runic Script from Miran and Tun-Huang", Journal of the Royal Asiatic Society, London 1912, adlı makalesinde eser hakkında bilgi vermektedir. Bin Buda civarındaki mabetlerde bulunan Göktürk yazılarıyla yazılmış bu tam ve mükemmel el yazması, şimdiye kadar elde edilen yazmaların en dikkat çekici olanıdır. Bulunan diğer yazmalar ise Altun Yaruk ve Sekiz Yükme'tir. Yazma, küçük bir kitap halindedir. Sarı renkli, kuvvetli, kalın ve iyi bir Çin kâğıdı üzerine yazılmıştır. Sayfalarının uzunluğu 13.6 cm, genişliği 8 cm, tabakalarının her biri birbirine dikilmemiş, ama tutkal ile yapıştırılmıştır. Bu tutkal o kadar sağlamdır ki, aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen, hâlâ gevşememiştir. Kitap ciltli değildir. Çok fazla okuduğu için sayfa köşeleri ve dış yaprakları oldukça yıpranmış ve kırışmıştır. Kâğıdın çok kaliteli bir cinsten olması kitabın son zamanlara kadar muhafaza edilebilmesini sağlamıştır. Kitabın adı 101. sayfada açıkça Irk Bitig olarak kaydedilmiştir. Kitabın adı "Fal Kitabı" anlamına gelmektedir. Bu fal kitabı Doğu Türkistan'da Uygurlar'ın hâkim olduğu ve Uygur Edebiyatı'nın parlak devirlerini geçirdiği çağa aittir. Bu bölgede ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde bu şekilde birçok yazma bulunmuştur. Bunların çoğu Budizm'e giren Türklere ait olup çoğunluğu Orhun ile yazılmıştır.<sup>397</sup>

<sup>395</sup> Togan, a.g.e., ss.246.

<sup>396</sup> Çakan, a.g.e., ss.273.

<sup>397</sup> Ayrıntılı bilgi için: Talat Tekin. (2004).*Irk Bitig-Eski Uygurca Fal Kitabı*. Öncü Kitap, Ankara

#### 2.2.8.2. Toyok yazıtları

İdi-Kut şehrinin 15 km. doğusunda, Toyok vadisinde bulunmuştur. Metinlerin tarihini yuvarlak olarak 600-800 seneleri olarak gösterilmektedir. Bu üç metinde kâğıtlar üzerine yazılmış olup, öğüt kitabı mahiyetindedir. Toyok yazıtlarını ilim âlemine A.Von Le Coq, Köktürkisches aus Turfan, Sonderbruck 1909, adlı eserinde tanıtmıştır.<sup>398</sup>

#### 2.2.8.3. Miran metinleri

Kâğıtlar üzerine Kök Türk harfleriyle yazılmış olan bu belgeleri, A.Stein 1907 yılında Tun-huang bölgesinde Miran kalesi harabeleri içinde bulmuştur. Üç kısımdan meydana gelmektedirler. IX-X. asırlara ait bu belgede, muhtemelen bir savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin ve malzemelerin kimlere verildiğine dair tutulmuş bir kayıtlar vardır. Metin hakkında Thomsen yukarıdaki makalesinde malumat sunmaktadır. En son bu metinlerin tarihi değerlendirmesini Sadettin Gömeç "Miras Metinleri Üzerine Bir Çalışma", Türk Kültürü, 34/394, Ankara 1996 yılında yapmıştır.<sup>399</sup>

#### 2.2.8.4. Maitrisimiti

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış, dini bir drama piyesi şeklinde tertip edilmiştir.<sup>400</sup> Manası "Geleceğin Burkan'ı olan Maitreya ile Buluşma" biçiminde açıklanabilir. Bu eserde Burkan'ın halefi olan ve binlerce yıl sonra dünyaya ineceğine inanılan Maitreya'nın hayatı dini bir destan şeklinde anlatılmaktadır. Eserin Hintçeden Toharcaya, oradan da Türkçeye çevrildiği sanılmaktadır. Başında "görülecek şey, seyredilecek şey" diye tarif edilmektedir. Önsözden sonra "ülüş" denilen yirmi yedi bölüm gelmektedir. Her bölümün başında "aşağıdaki dini hadiseyi, filan ve falan yerde düşünmek gerekir" diye bir kayıt vardır. Türkçe nüshada bazen devam eden hadise kesilerek, bu olayla ilgili nazari düşüncelerin ispatına çalışılmaktadır. Bu metin dini bir masaldır; fakat kendinden de anlaşılacağı üzere bu gibi masallardaki unsurlar o devrin adet ve geleneklerini aksettirmektedir. Buna göre Orta Asya'da şu veya bu münasebetle çeşitli halk eğlenceleri düzenleniyor ve genellikle dolunay vakitlerinde sahneleniyordu. Netice olarak eski

---

<sup>398</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>399</sup> Gömeç, a.g.m., ss.85.

<sup>400</sup> Çakan, a.g.e., ss.279.



Türkçedeki birçok masalların zaman zaman sesli okuma sınırını aşarak, bunların basit bir şekilde dramlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu eser ilk defa A.von Gabain tarafından Wiesbaden 1957 ve Berlin 1961 yıllarında iki cilt halinde basılmıştır.<sup>401</sup>

#### 2.2.8.5. Sekiz yükmek yaruki

Bu eser Ko-çu Uygur Devleti döneminde yaşayan Singku Seli Tutung tarafından tercüme edilmiştir. Bu eserde Buda dininin bazı prensipleri karşımıza çıkmaktadır.<sup>402</sup> En aşağı halk tabakalarının bile anlayabileceği basit bir dille yazılan bu eserin yüzden fazla nüshası vardır, fakat maalesef bunların çoğu tam değildir. Burkan'ın vermiş olduğu vaazların toplandığı bir kitap şeklindedir. Bu eserde basit halk inançları, iyi amel işlemenin faziletleri ön planda gelir. Sekiz türlü şuurun ve buna dayanan maddi alemin teşekkülü ile bunların çarpışması esere basit cümlelerle serpiştirilmiştir. L.Ligeti 1971 yılında Sekiz Yükrnek Yaruk'u yayımlamıştır.<sup>403</sup>

#### 2.2.8.6. Altun yaruki

X. asrın başlarında veya bundan biraz önce Sıngu Seli Tutung adında bir Türk'ün Çince'den Uygur Türkçesine aktardığı bir eser olarak kabul edilmektedir.<sup>404</sup> Türkçe anlamı Altın ışıktır. Burkancılığın talimatlarının en yüksek maddelerini içine almaktadır. Eser kopuk kopuk parçalar halinde günümüze kadar geldiğinden, üzerinde fazla bir değerlendirme yapılmamıştır. Beş-Balıklı bir Uygur Türkü olan Sıngu Seli Tutung'un eserinde Türkçe şiirler de yer almaktadır. Bilinen dört nüshası olan eserin, Uygur Türkçesindeki nüshasını F.W.K.Müller 1908 yılında neşretmiştir. Kelime anlamıyla, nur, ışık, aydınlık; rahatlık anlamındadır. Altun Yaruk, içinde "Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi" gibi catikler ile yer yer lirik bir eda taşıyan ve ağıtları andıran şiirleri içerir. Catik içinde açlıktan ölmek üzere olan bir parsı kurtarmak isteyen, özverili şehzade anlatılmaktadır. Parsın ölmemesi için şehzade kendisini ona yem etmiştir. Catığın sonunda Buda, şehzadenin, kendisi olduğunu söylemiştir. Bu hikâye de çok canlı ve akıcı bir biçime sahiptir. Şehzadenin ölümü üzerine söylenen şiirlerde ise tam bir ağıt havası vardır. Birkaç benzeri bulunan ve oldukça oylumlu olan Altun Yaruk, burkancılığın (budizmin) esaslarını, felsefesini ve Buda'nın yaşamını anlatan bir eserdir. 1990 yılında, aslen

<sup>401</sup> Gömeç, a.g.m., ss.86. ; Çakan, a.g.e., ss.279-280.

<sup>402</sup> Çakan, a.g.e., ss.279.

<sup>403</sup> Gömeç, a.g.m., ss.86.

<sup>404</sup> Çakan, a.g.e., ss.278.

Doğu Türkistanlı olan Kahar Balad adlı Uygur araştırmacısı, "Şingqo Şali Tutung" ve çevirileri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Altun Yaruk'un Uygurca ve Çince'ye yapılan çevirileri dışında Tibetçe ve Moğolca gibi çevirileri de bulunmaktadır.<sup>405</sup>

#### 2.2.8.7. Ahmed Yesevi hikmetleri

XI. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelen ve 1166 yılında vefat eden Ahmed Yesevi, Türk milletinin manevi hayatında asırlarca nüfuz etmiş bir şahsiyettir. Ahmed Yesevi ile kurulan tarikat bütün Türk illerine tesir ederek, Türk İslamiyetinin yayılmasına aracılık etmiştir. En önemli eseri şübhesiz ki Divan-ı hikmettir. Divan-ı Hikmet'in en eski yazmaları XVI. asra aittir. İlk baskılarından biri Kazan 1896 tarihli dir.<sup>406</sup> Divan-ı hikmette bu dünyadan şikâyetten cennet ve cehennem tasvirlerinden, peygamberin hayatından ve mucizelerinden bahsedilmektedir. Dini ve ahlaki öğütler veren şiirlere de yer vermiştir. Hoca Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet adlı yapıtı bence İslamiyetin Ural-Altay kültürü ile yorumlanmış bir biçimdir. Bu yapıtın ortaya çıkmasından bir süre sonra İslamiyet göçebe Türk toplulukları arasında yayılmaya başlamıştır. Hoca Ahmet Yesevi'nin görüşleri anadolu gizemciliğinin (Tasavvuf) temelini oluşturur. Alevi Kültürünün temeli bu yapıttadır. Yunus Emre'nin, Hacı Bektaş Veli'nin, Pir Sultan Abdal'ın, kaygusuz Abdal'ın düşüncelerinin kaynağı bu yapıttır.

#### 2.2.8.8. Siyaset-name

Diğer adıyla Siyerü'l-muluk'u yazan Selçuklu veziri Nizamü'l-mülk'tür (1018-1092). Eser, Selçuklu sultanı Melikşah'ın emriyle yazılmış ve Türk devlet teşkilatı, kültür hayatı, devletler hukuku gibi konularda önemli bilgiler vermiştir.<sup>407</sup> Nizam'ül Mülk aslen İranlı olmakla beraber Selçuklu Devletinde vezirlik yapmış, önemli görevler yerine getirmiş, ülkede birçok okullar açtırmıştır.<sup>408</sup> Yazarın eserinin pek çok nüshası ve neşri olmakla beraber eser ilk olarak 1891 yılında Paris'te basılmıştır.<sup>409</sup> Tam adı Ebu Ali el-Hasan et-Tusi Nizamülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri ve Siyasetname adlı öğütler kitabı yazan, Fars devlet adamı, siyaset bilimcisidir. Devlet yönetiminde hayli etkili olan Nizamülmülk'ün

<sup>405</sup> Ayrıntılı bilgi için: Ceval Kaya.( 1994).*Uygurca Altun Yaruk*. T.D.K. Yayınları, Ankara

<sup>406</sup> Gömeç, a.g.m., ss.86.

<sup>407</sup> Taneri, a.g.e., ss.256.

<sup>408</sup> Hilmi Ziya Ülken.(2007).*Türk Tefekkür Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, ss.164.

<sup>409</sup> Gömeç, a.g.m., ss.87.

vezirliği Alparslan ve Melikşah dönemlerinde yayılmıştır. Nizamülmülk, 21 Zilkade 408/10 Nisan 1018 yılında İran'ın, Horasan şehrinde doğmuştur. Memleketin nizamlarının kurucusu anlamında olan Nizamülmülk ismi Abbasi halifesi Kaim bi Emrillah tarafından verildi. Nizamiye medreselerinin teşkili ve mevcut toprak sisteminin aksayan yönlerinin tadil edilmesi gibi Selçuklu devletinin müesseseseleşme ve merkezileşmesi yönünde önemli sayılabilecek teşebbüslerin altına imzasını atmıştır. 1092 yılında Nizari (Haşhaşiler) tarafından öldürülmüştür. Nizamül-mülk'ün dönemin en ünlü ilim adamlarından Ömer Hayyam ile de bağlantısı olduğu söylenmektedir. Devlet işleriyle ilk olarak Gazne Devleti'nin Horasan valisinin yanında çalışarak başladı ve sonrasında Alparslan'ın Belh valisinin yanında devam etti. Sonrasında da 1064 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne vezir olarak atandı. Bağdat, İsfahan, Nişapur, Belh, Herat, Basra, Musul ve Amul'da ki Nizamiye Medreselerini kurdurdu. Nizamiye Medreseleri adını Nizamülmülk'ten almıştır ve Bağdat'taki Medresenin başına İmam-ı Gazali'yi getirdi. İktâ sisteminin, öğrencilere sağlanan yurt ve burs hizmetlerinin mucididir. Türk devletlerinde ilk kez gelir-gider raporlarını hazırlatan kişidir. Dünyadaki ilk istihbarat teşkilatının kurucusudur. İsmi Nizamülmülk yani, Mülkün Nizamı yani, Devletin Düzeni anlamına gelir. Türk devlet yapısına kattığı yeniliklerle, bir cihan imparatorluğu haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasına da vesile olmuştur. Dünya tarihinin gelmiş geçmiş en büyük devlet adamlarından biri olarak kabul edilir. Nizamül Mülk'ün kitabı olan siyasetnamede; hükümdarların halkına karşı vazifeleri, saray teşkilatı, devlet teşkilatı ve idare makinesinin bazı kısımları arasındaki ilişkilere dair birçok bilgiler vardır. Siyasetname Türklerin ordu yapısı, iktisadi hayatı, ekonomik hayatı ve sosyal hayatı hakkında da önemli bilgileri içinde barındırmaktadır.<sup>410</sup>

#### **2.2.8.9. Hukuk belgeleri**

Maniheist manastırlara ait yönetmelik, askeri birliklere verilen gereç ve yemekler üzerine makbuzlar, Uygurlarda yazılı belge düzenleme geleneğini ortaya koyan örneklerdir. Bunlardan başka toprak satışı, toprak kiralama, evlat edinme, borç para verme, hayvan kiralama, vergi toplama, vergilere itiraz etme ve benzeri gibi değişik konularda düzenlenmiş birçok belge bulunmuştur. Özellikle Uygur

---

<sup>410</sup> Ülken, a.g.e., ss.165-166.

Türklerine ait bu hukuk vesikaları üzerine en eski olarak A.Grünwedel (1906), A.von Le Coq (1918), A.Caferoğlu (1934) gibi kişiler çalışmışlardır. En son olarak bu konuda Özkan İzgi'nin (Ankara 1987) bir yayını bulunmaktadır.<sup>411</sup>

#### **2.2.8.10. Li te- yü'nün mektupları**

840'tan sonraki Uygur tarihi için en önemli kaynaklardandır. Uygurlar bu tarihte, Kırgızlar tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldıktan sonra, etrafa dağılarak sefalet içerisinde kalmışlardı. Çin başbakanı olan Li Te-yü ve taraftarlarının fikrine göre, Uygurlar Çin' in eski dostlarıdır ve Çin'in felaket zamanlarında yardıma gelmişlerdir. Bu sebeple Uygurlara yardım edilmesi gerekirdi. Li Te-yü Çin imparatoruna, bu konuda pek çok mektup yazmış ve ricada bulunmuştu. Bu mektupları yazarken, dolayısıyla Uygurların tarihinden de bahsetmiştir.<sup>412</sup>Uygurların çeşitli dönemlerindeki göçlerinden bahsetmektedir. Uygur Devletinin 840-900 yıllarını araştırmak isteyen araştırmacıların başvurmak zorunda olduğu önemli eserlerdendir.<sup>413</sup>

#### **2.2.8.11. Böğü kağan rivayetleri**

Söz konusu rivayetler eski Uygurlar arasında yaygın olan ve uzun olan rivayetlerdir. Bilim adamlarının araştırmalarına göre Böğü Kağan rivayetlerinin yayılma süresi 500 yıla ulaşmıştır. Böğü Kağan Rivayetleri ilk olarak sözlü edebiyat şekli ile halk arasında yayılmış; daha sonra yani XII-XIII. Yüzyıllarda sözlü kaynak halinden yazılı kaynak haline getirilmiştir Söz konusu rivayetlerin günümüzde dört varyantı vardır. Bunların ilki Alaaddin Atamalik Cüveyni'nin Tarih-i Cihangüşa adlı eserinin birinci kısmında bulunmaktadır. İkincisi Reşidüddin'in Cami'ut -Tevarih adlı eserinde yer almaktadır. Üçüncüsü Çin'in Yüan Sülalesi (Moğol imparatorluğu) döneminde Çinli tarihçi Yü-chih tarafından kaleme alınan Tao-Yüan Hatıratları adlı külliyyatın 24. cildinin "Koçu İdikutu'nun Hatıra Yazıtı" kısmındadır. Dördüncüsü ise Koçu (İdikut) Uygur Devleti'nin Töhpe Yazıtında bulunmaktadır. Bunlardan başka yine meşhur İtalyan seyyahı Marko Polo'nun Seyahatnamesinde Böğü Kağan Rivayetlerinden kısaca bahsedilmektedir. Böğü Kağan Rivayetlerinin konusuna gelince, rivayetlerde Orhun Uygur

---

<sup>411</sup> Gömeç, a.g.m., ss.87.

<sup>412</sup> Gömeç, a.g.m., ss.87.

<sup>413</sup> Çakan, a.g.e., ss.276.

Kağanlığı'nın kuruluşun önceki Uygurlar ve Orhun Uygur Kağanlığı'nın kuruluşundan itibaren ki tarihi süreç hakkındaki bilgiler ve olaylar değişik metotlarla anlatılmaktadır. Bu değişik metotlarla anlatılanlar tabii olarak Böğü Kağan'ın hayat hikâyeleriyle birleştirilmiştir.

#### **2.2.8.12. Duaname-tövbename (huastuanft)**

Orhun Uygur Kağanlığı döneminde yaşayan Maniheist yazar Bodurmuş Tarkan tarafından yazıldığı anlaşılan söz konusu eserin tam ismi Nihusarlarnin Suyinyaz uqin okungu huastuanft olup, onun günümüz Türkçesi'ndeki tercümesi "Nisarıların (Maniheistlerin) Tövbe Duanamesi" dir. İlim literatüründe kısaca "Duaname" veya "Tövbename" olarak da bilinmekte olan söz konu eser Eski Uygur yazısıyla Yazılmış olup, toplam 221 mısradan oluşmaktadır. Tarihçiler eserin ihtiva ettiği konularına göre söz konusu eserin M,S. V-VII. yüzyıllar arasında kaleme alındığını ileri sürmektedir. Rus bilim adamı S. I. Malov eserin bugünkü Özbekistan ve Kazakistan coğrafyasın yazıldığını, dolayısıyla bu coğrafyalarda V.-VII. yüzyıllar arasında Uygur Türklerinin yaşamakta olduğunu ortaya koymuştur. Duaname'nin konularına gelince, eserde Aydınlık Tanrısı ile Karanlık Tanrısı arasındaki mücadeleler anlatılmaktadır. Burada kastedilen Aydınlık Tanrısı ya da İyilik Tanrısı ile Karanlık ya da Kötülük Tanrısı Mani dinindeki iyilik Tanrısı Ahuramazda'ya kötülük Tanrısı yine Mani dinindeki Angramainyu'ya taklit edilmiştir. Ayrıca yine eserde Nefes Tanrısı, Rüzgâr Tanrısı, Işık Tanrısı, Su Tanrısı ve Ateş Tanrılarının cinler ile olan mücadeleleri de anlatılarak insanlarda doğal olarak iyilik ve aydınlık güçleri sevme, kötülük ve karanlık güçlerden nefret etme gibi duyguları uyandırmaktadır.<sup>414</sup> Söz konusu eserde halka kötü ve karanlık güçlere karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiği anlatılmış, zaten eser de bu amaçla kaleme alınmıştır.<sup>415</sup>

#### **2.2.8.13. İki tekin'in hikâyesi**

Eski Uygurca metinler arasında özel bir yere sahip olan bu eserin aslı, bugün Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Hangi dilden kim tarafından Uygur Türkçesine tercüme edildiği henüz bilinmeyen bu eseri P. Pelliot, 1908 yılında bugünkü Çin'in Tu-huang bölgesinde bulunan Tun-huang Bin Evleri'nde

<sup>414</sup> Çakan, a.g.e., ss.276.

<sup>415</sup> Çakan, a.g.e., ss.277.

birçok değerli Eski Uygurca eserlerle birlikte bulmuştur. Eserde Barans Devleti'nin kağanı Mahak'ın büyük oğlu Argu Oğul Tekin ile küçük oğlu Ayığ Oğul Tekin arasındaki münasebetler anlatılmaktadır. Eserde tasvir edilen büyük oğul Argu Oğul Tekin, temiz kalpli, akıllı, kahraman biri olarak, küçük oğul Ayığ Oğul Tekin ise kötü niyetli, şahsiyetsiz, hilekâr kötü bir insan olarak anlatılmıştır. Önce CI. Huart tarafından Journal Asiatique'de 1914 yılında Fransızca tercümesiyle yayımlanmış olan söz konusu eser, aynı yıl P. Pelliot tarafından Çince T'ung pao mecmuasında Fransızca tercümesi ile ve ilmi izahlarla tekrar yayımlanmıştır.<sup>416</sup> Eserin metin transkripsiyonu Saadet Çağatay tarafından yayımlanmıştır.<sup>417</sup>

#### **2.2.8.14. Çaştanı ilig beg**

Söz konusu eser Eski Uygur yazısıyla yazılmış Koçu (İdikut) Uygur Devleti dönemine ait meşhur eserlerden biridir. Bu eserin Eski Uygur yazısındaki nüshasının IX-XIII. yüzyıllar arasında eski Küsen dilinden Eski Uygur dönemine tercüme edildiği tahmin edilmektedir. Fakat eserin ne zaman ortaya çıktığı henüz kesin olarak bilinmemektedir. Kıssa şeklinde yazılan bu eser, Koçu (İdikut) Uygur Devleti'ndeki Uygurların Kahramanlık hikâyelerini anlatmaktadır. Eserde başkahraman Çaştanı İlig Beg'in kendi halkının başına gelen afet ve kötülüklerle mücadele edip, kötülere galip geldiği, halkını güven ve huzur içinde yaşattığı anlatılmaktadır. Söz konusu eserin Koçu (İdikut) Uygur Devleti döneminde kaleme alınmış eski bir nüshası Alman Arkeoloji ekibi tarafından 1913- 1914 yıllarında bugünkü Turfan'da bulunmuştur. Eser halen Berlin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir. Alman Türkolog F. W. K. Müller, 1931 yılında söz konusu eser üzerinde yaptığı çalışmalarını yayımlamıştır. Uygur Türk araştırmacılarından A. Hoca, Tursun Ayup ve İsrail Yusuf eserin orijinal metni ile günümüz Uygur Türkçe tercümesini neşretmişlerdir.<sup>418</sup>

#### **2.2.8.15. Çinli rahip hsuan-tsang'ın eski uygurca tercüme-i hali**

VII. yüzyılda yaşayan Çinli rahip Hsuan-tsang'ın talebelerinden Hu Wei-li ile Yang-tsung tarafından kaleme alınan Hsuan-tsang'ın Tercüme-i Hali adlı bu eser, X. yüzyılın ilk yarısında Turfan (İdikut) Uygur Devleti'nin meşhur tercümanı

<sup>416</sup> Çakan, a.g.e., ss.280.

<sup>417</sup> Saadet Çağatay. (1963). *Türk Lehçeleri Örnekleri*. AÜDTCF Yayınları, Ankara, ss.33-43.

<sup>418</sup> Çakan, a.g.e., ss.281.

ve dil bilimcisi Singku Seli Tutung tarafından Beşbalık'ta Çince'den tercüme edilmiştir. Bu eserin Turfan'da bulunan bazı kısımları (örneğin I. kısım) şimdi Pekin ve Paris'teki müzelerdedir. Eserin 5. ve 7. kısımlarını alan bazı parçalar ise 1935-1938 yıllarında A. Gabain tarafından ve 1951'de Çinli tarihçi Feng Chia-sheng tarafından ilk olarak neşredilmiştir. 1980 yılında Moskova "İlim-Fen" neşriyatı tarafından L. Y. Tuguşiva'nın Hsuan-tsang'ın Tercüme-i Halinin Uygurca Nüshasından Parçalar adlı kitabı neşredilmiştir. Müellif eserinde, yukarıda adı geçen eserin Sovyetler Birliği İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü Leningrad Şubesi'nde saklanmakta olan parçalarını inceleyerek X. yüzyıldaki Uygur Türkçesi, edebiyatı ve kültürü hakkında bazı yeni görüşlerini ortaya koymuştur.<sup>419</sup>

### 2.3. SÖZLÜ KAYNAKLAR

Tarihte yaşanmış bir olayı anlatan sözlü bilgiler, sözlü kaynağı oluşturur ve bu bilgiler tarihin ilk kaynaklarıdır. Bilindiği gibi tarih sözlü anlatımla başlamış ve ifade edilmiştir.<sup>420</sup> Milletlerin tarihinde sözlü kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Sözlü kaynakların bazılarının söyleyeni belli olup bazılarının söyleyeni belli değildir. Sözlü kaynaklar yazıya da geçirilmiş olabilir. Yalnız böyle durumlarda dikkatli olmak gerekir; çünkü sözlü kaynaklar yazıya geçirirken yanlış bilgiler sözlü kaynağa eklenebilir. Başlıca sözlü kaynaklar şunlardır: Tarihi şiirler, destanlar, hikâyeler, menkıbeler, fıkralar, sagular, koşuklar, atasözleri.<sup>421</sup>

#### 2.3.1. Koşuk

Koşuk; İslamiyet öncesi Türklerin söyledikleri şiirlerdir. Bir milletin geçmiş tarihinde savaşlarda düşman karşısında elde ettiği üstün başarısını, içinden çıkan bir dahi veya kahramanın yiğitliklerini, usta avcılarının avda gösterdiği maharetleri, doğaya ve insana olan aşkını daha sonraki zamanlarda halkı heyecana getirip, coşturmak için okunan şiirlere koşuk denmektedir.<sup>422</sup> Koşuklar, İslamiyet'ten önce Türklerde, sığır törenlerinde, şölenlerde, totemin kurban edildiği ziyafetlerde, zaferle biten savaşlardan sonra halkı heyecanlandırmak için okunmuşlardır. Koşuklar, zamanla aşk, yiğitlik ve tabiat güzelliklerini konu alan şiirler için de kullanılmıştır. Bu metinden de baharın gelişi, bitkilerin canlanması,

<sup>419</sup> Çakan, a.g.e., ss.281-282.

<sup>420</sup> Çakan, a.g.e., ss.55.

<sup>421</sup> Özçelik, a.g.e., ss.85.

<sup>422</sup> Çakan, a.g.e., ss.96.

buna bağı olarak hayvanların otlaklarına çıkması dile getirilmiştir. Tarım, hayvancılık ve doğayla iç içe yaşıyor olmaları o dönem halkının yaşam tarzı hakkında bilgi veren örneklerdir. Genellikle kendi başına bütünlüğü olan dörtlüklerden oluşan koşuklar, manilere ve koşmalara kaynak olmuştur. Türkler İslamiyet öncesi belli dönemlerde, "sığır töreni" adı verilen av törenlerinde, "Toy / Şölen" adı verilen kurban törenlerinde ziyafetler ve kazanılan savaşlar sonunda, tüm boyların erkekleri bir araya gelerek eğlenirdi. Bu eğlencelerde söylenen çoklukla aşk, doğa ve yiğitlik konularını işleyen ve "kopuz" adı verilen sazla birlikte söylenen şiirlere "koşuk" adı verilir. Ayrıca halk edebiyatında en çok kullanılan ve en çok sevilen nazım biçimidir.

### 2.3.1.1. Eski Türklerde koşuk örnekleri

#### Eski Türkçe ile Koşuk Örneği

Keldi esin esneyü  
Kadka tükel osnayu  
Kirdi budun kasnayu  
Kara bulıt kükreşür

Kar buz kamuğ erüşdi  
Taglar suvı akışdı  
Kökşin bulıt örüşdi  
Kayguk bolup ögrişür

#### Eski Türkçe ile Koşuk Örneği

Tümen çeçek tizildi  
Bükünden ol yazıldı  
Üküş yatıp özeldi  
Yirde kopa adrışur

#### Günümüz Türkçesiyle Söylenişi

Rüzgâr eserek geldi  
Kar tipisine benziyordu  
Halk titreyerek (evlere) girdi  
Kara bulutlar görülüyor

Karlar ve buzlar hep eridi  
Dağların suyu (seller halinde) aktı  
Mavimtırak bulutlar belirdi  
Kayıklar gibi sallanıp duruyor

#### Günümüz Türkçesiyle Söylenişi

On binlerce çiçek sıra sıra dizildi  
Tomurcuklarından çözüldü  
Uzun süre yatmaktan sıkılmışlardı  
Yerden biterek birbirlerinden ayrılıyorlardı.<sup>423</sup>

423 Talat Tekin. (1989). *XI. yy. Türk Şiiri*. T.D.K.Yayınları, Ankara



## Eski Türkçe ile Koşuk Örneği

## Günümüz Türkçesiyle Söylenişi

Öpkem kelip ogradım

(Öfkelenip dışarı çıktım)

Arslanlayu kökredim

(Arslan gibi kükredim)

Alplar başın togradım

(Yiğitler başını doğradım)

Emdi meni kim tutar

(Şimdi beni kim tutarmış)<sup>424</sup>

Görüldüğü gibi Türk halk edebiyatının bir türü olan koşuklar daha İslamiyet'ten önce, oldukça kuvvetli bir inkişafa mazhar olmuştur. Bugün doğuda Çin sınırlarından başlayarak nihayetsiz Asya bozkırlarında Akdeniz kıyılarına kadar kuvvet ve haşmetle yayılan bu edebiyatın bakiyeleri, bazı Türk devlet ve topluluklarının halk edebiyatında hala yaşamaktadır.<sup>425</sup>

### 2.3.2. Sagu

İslamiyet'ten önce Türkler sevilen, sayılan bir kimsenin ölümünden sonra düzenlenen cenaze törenine yağ töreni, bu tür törenlerde okunan ağıtlara ise Sağu bir diğer adıyla mersiye adını verirdi. Matem türkücüleri ve ozanlar tarafından ağlayarak okunan sagularda ölenin halkına yaptığı iyilikleri, yiğitlikleri unutulmaz anıları anlatılırdı. Ayrıca sagularda ölümün faziletleri, cenklerin bazı aşamaları, yiğitlerin düşmanlara nasıl saldırdığı, cenklerin nerelerde nasıl olduğu, yiğitlerin nasıl öldüğü tasvir edilirdi.

Sagular aslında sadece bir kişiye değil tüm millete ait olan sözlü kaynaklardandır. Sagucular ölen kahramanın hayatını anlatırken kendi hayallerinden ziyade halkın ortak ve genel hislerini yansıtmaktadır.<sup>426</sup> Sagular genelde ölen kişinin erdemlerini ve yiğitliklerini konu almakta, yedili hece ölçüsü ile yazılmaktadır. Edebi sanatlara yer verilen sagularda Dörtlükler söz konusudur. Ölen kişinin kahramanlıklarını, başarılarını, erdemlerini; kalanların acısını ve duyulan üzüntü sagularda dile getirilmektedir. Sagu, nazım şekliyle söylenir. Bu şiirlere İslâmiyet sonrası halk edebiyatında ağıt, Divan edebiyatında mersiye adı verilmektedir. Sagu örneğine eski Türklerin hayatında bol

<sup>424</sup> Çakan, a.g.e., ss.96.

<sup>425</sup> Çakan, a.g.e., ss.97.

<sup>426</sup> Çakan, a.g.e., ss.97.

miktarda rastlamak mümkündür. Saka Türklerinin yazdığı Divânu Lugatit-it Türk'teki Alp Er Tunga sagusu bu türün önemli örneklerindedir.

Alp Er Tunga öldi mü?

Issız ajun kaldı mu?

Ödlek öçin aldı mu?

Emdi yürek yırtılır.

Ödlek küni tavratur

yalnguk küçin kevretür

erdin ajun sevretür

Kaçsa tagı ertilür

Begler atın urgurup

Kadgu anı torgurup

Mengzi yüzi sargarup.

Korkum angar türtülür.<sup>427</sup>

### 2.3.3. Atasözleri

Savlar bir diğer adıyla atasözleri, geçmişten günümüze gelen, uzun deneyimlerden yararlanarak insanlara kısa ve özlü öğütler veren, toplum tarafından benimsenerek ortak olarak kullanılan kalıplaşmış sözlerdir.<sup>428</sup> Atasözleri bir toplumun duygu, düşünce inanç ve kültür yapısını yansıtmaktadır. Atalarımızın dünya görüşünü özetleyen ve toplumun genel kurallarının temelini teşkil etmekte olan savların her biri birer hayat ışığından ibaret olup insanlara hayatın güçlükleriyle karşılaştıklarında ne yapmasını öğretmektedir. Özetlemek gerekirse atasözleri yüzyıllar boyunca insanlığın deneyiminden geçmiş gerçeklerin kısa özetidir. Atasözlerinin kim tarafından söylendiği bilinmemektedir; ama şu bir gerçek ki milletler atasözlerinde kendilerini görmektedir. Atasözleri tarihi olayları da içinde barındırır. Bu tip sözler tarih araştırmalarında rahatlıkla kullanılabilir.<sup>429</sup> Türk milletinin genelinde yerleşmiş bir atalar sözü anlayışı vardır. Bu nedenle

---

<sup>427</sup> Çakan, a.g.e., ss.98.

<sup>428</sup> Çakan, a.g.e., ss.89.

<sup>429</sup> Memiş, a.g.e., ss.79.

atasözleri milli varlıklarımızdır. Çünkü onlar Türk toplumunun yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Milletin ortak düşünce ve tutumunu belirlemiştir.

Atasözleri toplumdaki adetleri, gelenekleri, toplumların hayat tecrübelerini ve insanların özleşmiş görüş ve özelliklerini yansıtmaktadır. Bu özellikler sosyal olayları bildiren bunlardan ders almamızı hatırlatan, denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak dersi ve öğüt veren ayrıca adetlerle geleneklerini bildiren hususlardır.<sup>430</sup>

Türk halk hayatı, görüş ve felsefesi ile Türk düşünce hayatı ve düşünce tarihine ilişkin yapılacak araştırmalardan da atasözlerinden yararlanmak mümkündür.<sup>431</sup> İslamiyet öncesi Türk tarihinin atasözleri hakkında bilgi veren en önemli eser Kaşgarlı Mahmut'un hazırlamış olduğu önemli eser Divan-i Lugat'it-Türk'tür. Bu sözlükte eski Türklerin sosyal-kültürel-ekonomik hayatları hakkında önemli kesitler bulunmaktadır. Aşağıda Divan-ü Lugat'it-Türk'teki atasözlerinden örnekler vardır. Konunun karıştırılmaması için atasözlerinin ilk önce eski Türkçesi, sonra da günümüz Türkçesiyle ifade edilişi yazılmıştır. Bu eserdeki atasözlerinden bazıları şunlardır:

### 2.3.3.1. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (A Harfi)

Abçı neçe al tep bilse, ayıg anca yol bilir  
Avcı ne kadar hile bilse, ayı o kadar yol bilir.

Aç ebek, tok telek  
Aç kişi aceleci, tok kişi yavaş olur.

Açıglıĝ er şebük karımas  
Varlıklı kişi çabuk kocamaz.

Aç ne yemes, tok ne temes  
Aç olan ne yemez, tok olan ne söylemez?

---

<sup>430</sup> Özçelik, a.g.e., ss.89.

<sup>431</sup> İhsan Kurt.(1991). *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.2-7.

Agılda oğlak togsa arıkda otı öner  
Ağılda oğlak doğsa, dere boyunda otu biter.

Agız yese kōz uyadur  
Ağız yese göz utanır.

Alımçı arslan, berimçi sıçgan  
Alacağına arslan, vereceğine, borcuna sıçan.

Alın arslan tutar, küçin sıçgan kösgük, oyuk tutmas  
Hile ile arslan tutulur, zor ile güç ile sıçan nazar, hayal tutulmaz.

Alp çerikde, bilge tirikde  
Yiğit ordu içinde, bilgin mecliste belli olur.

Alp eriğ yabritma, ıkılaç arkasın yagritma  
Yiğiti bakımsız bırakma, yörük atın sırtını yara etme.

Alplar birle uruşma, beğler birle turuşma  
Yiğitlerle vuruşma, beğlerle sürtüşme, iddialaşma.

Alp yağıda, alçak çoğuda  
Yiğit kişi düşman karşısında, yumuşak kişi savaşta belli olur.

Anası teblük yufka yapar, oğlu tetik koşa kapar  
Annesi yalancı yufka yapar, oğlu tetik koşup kapar.

Anduz bolsa at ölmes  
Andız ota olsa, at ölmez.

Anıñ yüziñe titinü baksa bolmas  
Onun yüzüne dik bakılmaz.

Anuk otu tutsa yokka sanmas  
Öne konan yemek ikram edilmemiş sayılmaz.

Arı kapçıtısa ısrur  
Arı kızdırılırsa ısırır, sokar.

Arkasız er çeriğ sıyumas  
Arkasız kişi düşmanını, rakibini yenemez.

Arpasız at aşumas, arkasız alp çeriğ sıyumas  
Arpasız at aşamaz, arkasız yiğit rakibini yenemez.

Arslan karışa sıçgan ötin ködezür  
Kocayan arslan sıçan deliğini gözler.

Arslan kökrese at ayakı tulaşır  
Arslan kükrese atın ayakları dolaşır.

Aşıç ayur túbüm altın, kamaç ayur men kayda men  
Tencere der dibim altın, kepçe der ki ben neredeyim?

Aş tatığı tuz yogrın yemes  
Yemeğe tad veren tuzdur ama tuz çanakla yenmez.

Atan yüki aş bolsa açka az korunur  
Aş deve yükü ile olsa açka az görünür.

Ata oğlu ataç togar  
Oğul babasına çeker, çekmek üzere doğar.

Atası açığ almıla yese oğlınıñ tısı kamar  
Babası ekşi elma yese, oğlunun dişi kamaşır.

Atası anası açığ almıla yese oğlu kızı tısı kamar  
Babası anası ekşi elma yese, oğlunun kızının dişi kamaşır.

Ata tonı ogulka yarasa atasın tilemes  
Babanın giyimi oğluna yarasa, oğul babasını istemez.

At teküzligi ay bolmas  
Atın alnındaki akıtma, gökteki Ay'la bir olmaz, tutulamaz.

Ayın kişi neñi neñ sanmas  
Başkasının malı, mal sayılmaz.

Ay tolun bolsa eliğin imlemes  
Ay dolun olunca el ile gösterilmez.

Azuklug aruk ermes  
Azığı olan yorulmaz.<sup>432</sup>

### 2.3.3.2. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (B-Ç Harfi)

Balık subda közi taşkın  
Balık suda, gözü dışarıda.

Bar bakır, yok altun  
Bulunan, var olan bakır, bulunamayan, nadir olan altındır.

Barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka  
İpek yaması ipeğe, yün yaması yüne.

Barıg otu tutsa yokka sanmas  
Öne konan varlık, ikram edilmemiş sayılmaz.

---

<sup>432</sup>Kaşgarlı Mahmud. (2005).*Divan-ü Lugati 'it Türk*. Erdi, Seçkin ve Yurteser, Serap Tuğba (Çev) Kabalcı Yayınevi, İstanbul, ss.129-165.; Çakan, a.g.e., ss.91-92.

Beş erñek tuz ermes  
Beş parmak düz, birbirinin eşi değıldir.

Bilmiş yek bilmedük kişiden yeğ  
Tanıdık şeytan yabancıdan iyidir.

Birin birin miñ bolur, tama tama kol bolur  
Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur.

Bir karga birle kış kelmes  
Bir karga ile kış gelmez, gelmiş sayılmaz.

Bir tilkü terisin ikile soymas  
Bir tilkinin derisi iki defı soyulmaz, yüzölmez.

Bir toyın başı ağrısa, kamug toyın başı ağrımas  
Bir şamanın başı ağrısa, bütün samanların başları ağrımaz.

Boldaçı buzağı öküz ara belgölüğ  
Öküz olacak buzağı, kendisini belli eder.

Bor bolmayıp sirke bolma  
Şarap olmadan sirke olma.

Boş neñge iyi bolmas  
Yaramaz malın sahibi olmaz.

Böri koşnısın yemes  
Kurt komşusunu yemez.

Böriniñ ortak, kuzgunuñ yıgaç başında  
Kurdun avı ortaklı, kuzgunun avı ağaçda kendine ait olur.

Buğday katında sarkaç subalur  
Buğdayın yanında karamuk otu da sulanır.

Bu kök kirsün, kızıl çıksun  
Bu mavi, ak girsin, kızıl çıksın.

Buşmasar boz kuş tutar, ebmeser ürüñ kuş tutar  
Sıkılmayan kişi boz kuş, acele etmeyen kişi beyaz kuş tutar.

Buzdan sub tamar  
Buzdan su damlar.  
Bütün ümlüğ kanca bolsa olturur  
Şalvarı sağlam olan nereye istese oraya oturur.

Çaksa tütnür, çalsa bilnür  
Yaksa tüter, söylese bilinir.

Çakşak üze ot bolmas, çakrak bile ubut bolmas  
Taş üstünde ot olmaz, yanşak kişide ar olmaz.<sup>433</sup>

### **2.3.3.3. Divan-i Lüğati't Türk – Atasözleri (E Harfi)**

Ebdeki buzagu öküz bolmas  
Ev içinde bakılan buzağı öküz olmaz.

Ebek ebge tegmez  
Aceleci evine varamaz.

Ebek siñek sütge tüşür  
Aceleci sinek süte düşer.

---

<sup>433</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.166-245.; Çakan, a.g.e., ss.89.



Ebliğ toygursa közi yolka bolur.  
Ev sahibi doyurunca, konuğun gözü yolda olur.

Eğir bolsa er ölmes  
Eğir otu kökü bulunduran kişi, hastalansa da ölmez.

Eliğ tutgınça ot tut  
Yabancıyı tutacağına ateş tut.

El kalır kaldı toru kalmas.  
Yurt gider, töre kalır.  
Emgek eginde kalmas  
Sıkıntı ebediyen sırtda kalmaz.

Emikliğ uragut kösekçi bolur  
Emzikli kadın iştahlı olur.

Endik uma eblikni ağırlar  
Şaşkın konuk ev sahibini ağırlar.

Erdem başı tıl .  
Faziletin başı dildir.

Erdemsiz kut çertilür  
Faziletsizden uğur, kut kaybolur.

Erge muñ tegir, tag señiriñe yel tegir  
Kişiyе keder değer, dağ doruğuna rüzgâr değer.

Erik erini yağlı, ermegü başı kanlığ  
Yürekli kişi yağlı, tembelin başı kanlı olur.

Erkeç eti em bolur, eçkü eti yel bolur.  
Teke eti ilâç olur, keçi eti yel olur.

Ernegüğe bulıt yük bolur  
Tembele bulut yük olur.

Ernegüğe eşik art bolur  
Tembele eşik dağ geçidi olur.

Erñeñe eliğ karı böz üm tikemes  
Ergene elli karış bezden iç donu dikilmez.

Er oğlı muñaymas, it oğlı külermes  
Kişioğlu kederli kalmaz, it oğlu tökezlemez, ayağı sürçmez.

Ersek erđe tegmes, ebek ebđe tegmes  
Oynak kadın koca bulamaz, aceleci evine varamaz.

Er sözi bir, eyer köki üç  
Er kişinin sözü bir, eyerin bağı üç olur.

Esende ebek yok  
Selamette acele yoktur.

Esiz anıñ yiğitliği  
Yazık onun yiğitliğine...

Eşyek ayur başım bolsa sundurıda sub içgeymen  
Eşek der ki; başım aklım olsa denizden su içirim.

Etlı tırñaklı eyirmes  
Et tırnaktan ayrılmaz.

Eyđu er süñüki erir atı kalır.  
İyi kişinin kemiği erir, adı kalır.

Eyğülüğni sub ayakında kemiş başında tile  
İyilik yap suya at, pınarında dile bulursun.

Eyğülükün kel, isizliğin kelme  
İyilikle gel, kötülükle gelme.<sup>434</sup>

#### 2.3.3.4. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri(I-İ Harfi)

İnan ınrasa botu bozlar  
Dişi deve inlese yavrusu bağırır, bozlar.

İş yaragında, sart asığında  
İş sırasında, tüccar kârında...

İt çakırı atka tegir, at çakırı itka tegmes  
İt nazarı ata değer, at nazarı ite değmez.

İt ısırmas, at tepmes teme  
İt ısırmas at tepmez deme.

İtka ubut atsa oldaın yemes  
İtte utanma olsa çarığın altını yemez.

İgliğ tutruğı ay bolur  
Hastanın vasiyet etmesi iyilik getirir.

İki koçnar başı bir aşaçta aşıçta pışmas  
İki koçbaşı bir tencerede pişmez.

İkki bogra iğüşür, otra kökegün yancılır.  
İki buğra, erkek deve itişir, ortada bükerek sineği incinir.

---

<sup>434</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.247-275.; Çakan, a.g.e., ss.89.

İm bilse er ölmes

Parolayı bilen kişi hayatını kurtarır, ölmez.

İzlik bolsa er öldimes, içlik bolsa at yagırmas .

Çarığı olsa kişi ölmez, teyelti olsa atın sırtı açılmaz, yara olmaz.<sup>435</sup>

### 2.3.3.5. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (K Harfi)

Kaçış bolsa kıya körmes

Halk içinde uyuşmazlık olsa, kimse birbirine yan bakamaz.

Kadaş temiş kaymaduk, kayın temiş kaymış

Kardeş demiş bakmamış, kayın demiş bakmış.

Kagun karma bolsa iyisi ikki eliğin tegir

Kavun yağma edilse, sahibi iki eliyle kapar.

Kal sabı kalmas, kagıl bağı yazılmas

Söz leke bırakmaz, yaş söğütten yapılan düğüm ırgalanmaz.

Kalın bulutug tüpi sürer, karañku ışığ urunç açar

Yoğun bulutu tipi sürer, karanlık işi rüşvet açar.

Kalıñ berse kız alır, kerek bolsa kız alır.

Çeyiz veren kız alır, gerekliyse pahalı alır.

Kalın kaz kulabuzsuz bolmas

Kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz.

Kalın kolan çupgasız bolmas

Eşek sürüsü başsız olmaz.

---

<sup>435</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.279-296.

Kaňdaş kuma ürür, iğdiş örü tartar.  
Baba bir kardeşler dövüşürler, ana birler yardımlaşırılar.

Kanıg kan bile birle yumas  
Kanı kan ile yıkamazlar.  
Kan ışı bolsa, katun ış kalır  
Kağanın işi olursa, hatununun işi kalır.

Kara bulıtıg yel açar, urunç bile el açar.  
Kara bulutu yel açar, rüşvet ise yurt açar.

Kara muñ kelmeğınçe Kara Yalga keçme  
Kara belâ gelmedikçe Kara Yalga geçidini geçme.

Karga karısın kim bilir, kişi alasın kim tapar  
Karganın kocamışını kim bilir, kişinin gönlündekini kim anlar.

Karga kazga ötgünse butı sınır  
Karga kaza özense bacağı kırılır.

Karı öküz balduka korkmas  
Yaşlı öküz baltadan korkmaz.

Kayıñ kasıña  
Katılık kayın ağacına mahsustur.

Kayıñ kasıña, söküt süliñe  
Kayın ağacına katılık, söğüt ağacına tazelik yaraşır.

Kaynar öküz keçiksiz bolmas  
Coşkun ırmak geçitsiz olmaz.

Kaz kopsa ördek kol iğ igenür  
Kaz giderse ördek göle sahip çıkar.

Kek Keten krdi kereg yydi  
Sıkıntıyı görünce çadırını yüklenip git.

Keeşliğ bilig yreşr, keeşsiz bilig obraşr  
Danışılmış bilgi güzelleşir, danışılmamış bilgi yıpranır.

Keriş yagrı ogulka kalır.  
At sırtındaki yara oğula kalır.

Keyklğ limes, kpeçliğ krimes  
Giyimli kişi ıslanmaz, gemli at huysuzluk etmez.

Kılıç tatıksa iş yunır, er Tatıksa et tuncır  
Kılıç paslanırsa iş incinir, kişi Farslaşırsa eti, kanı bozular.

Kılnu bilse kızıl keyer, yaranu bilse yaşıl keyer  
Cilve bilse kırmızı giyer, yaranmayı bilse yeşil giyer.

Kırk yılda teğin bay ıgay tzlinr  
Kırk yıla kadar zengin fakir bir olur.

Kış konuki ot  
Kış konuğu ateştir.

Kız birle kreşme, kısrak birle yarışma  
Kız ile görüşme, kısrak ile yarışma.

Kız kişi sabi yorığlı bolmas  
Cimri kişinin sözü, n yayılmaz.

Kiikde katığlansa ulgayu sebnür  
Küçük iken uğraşan, büyüyünce sevinir.

Kiçik ulugka turuşmas, kırguy soñkurka karışması  
Küçük büyüğe karşı durmaz, atmaca sungura karışmaz.

Kimiñ bile kaş bolsa yaşın yakmas  
Kimin yanında kaş denilen taş olsa, yıldırım onu yakmaz.

Kim kür bolsa köbez bolur.  
Kuvvetli olan kabadayı olur.

Kiñ ton opramas, keñeşliğ bil iğ artamas  
Geniş, bol giyim yıpranmaz, danışılmış bilgi yanılmaz.

Kişi alası içtin, yilkı alası taştın  
Kişinin alası içinde, atın alası dışındadır.

Kişi eti tiriğle tatır.  
Kişi eti diri iken tatlıdır, kıymetlidir.

Kişi sözleşü, yilkı yıylaşu  
Kişi söyleşerek, at koklaşarak anlaşır.

Kizdeki kiz yıpar  
Misk kutusu misk kokar.

Kizlençü kelinde  
Gizli şey gelinde bulunur.

Kobı er kuyugka kirşe yel alır  
Talihsiz kişi kuyuya girse yel alır.

Kolan kuyugka tüşse kurbaka aygır bolur  
Eşek kuyuya düşse kurbağa aygır olur.

Korkmuş kişiğe koy başı koş korunur.  
Korkmuş kişiye koyun başı çift, iki görünür.

Koş kılıç kınka sığmaz  
Çift, iki kılıç bir kına sığmaz.

Kökge sagursa suysa yüzge tüşür  
Kişi göğe tükürse, yüzüne düşer.

Kök temür kerü turmas  
Çelik kılıç geri durmaz.

Koni barır keyikniñ közinde ayın başı yok  
Düz giden geyiğin gözünden başka yarası yoktur.

Kop söğütğe kuş konar, körklüğ kişiğe söz kelir  
Söğütlüğe kuş konar, doğru kişiye söz gelir.

Közden yırasa köñülden yeme yırar.  
Gözden irak olan gönülden de irak olur.

Közünüğe köğ tüşdi  
Aynaya pas düştü.

Kulak eşitse köñül bilir. Köz korse üyik kelir.  
Kulak işitse gönül bilir, göz görse sevinç gelir.

Kul yağı, it böri .  
Kulunun düşman, itinin kurt olduğunu unutma.

Kurmuş kiriş tügülmes, ukrukun tag egilmes  
Kurulmuş kiriş düğümlenmez, kement ile dağ eğilmez.



Kurtga büyük bilmes yerim tar ter  
Yaşlı kadın oyun bilmez yerim dar der.

Kurug yıgaç egilmes, kurmuş kiriş tögülmes  
Kuru ağaç eğilmez, kurulmuş kiriş düğümrlenmez.

Kurug kaşık ağızka yaramas, kurug söz kulakka yakışmas  
Kuru kaşık ağza faydasızdır, kuru söz kulağa lüzumsuzdur.

Kuş balası kusınçığ, it balası okşançığ  
Kuş yavrusu süs için, it yavrusu okşamak için

Kuş kanatın, er atın  
Kuş kanadı ile kişi atı ile varır, uçar.

Kuş tuzakka meñ uçun ılınur.  
Kuş tuzağa yem için yakalanır.

Kut belgüsi bilig  
Devlet alâmeti bilgidir.

Kutlugka koşa yağar  
Kısmetliye çift yağar.

Kutsuz kuyugka kirşe kum yağar  
Kısmetsiz kişi kuyuya girse kum yağar.

Kuyugda sub bar, it burnı tegmes  
Kuyuda su var ama itin burnu erişmez.

Kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes  
Dağın güneş görmeyen yamacında kar eksilmez, koyunda yağ eksilmez.

Küç eldin kirşe toru tünlükün tünlükten çıkar  
Zorbalık yurda girse, töre bacadan kaçır.

Kül ürkünçe köz ürse yik  
Küle üflemektense, köze üflemek yeğdir.

Kümüş küñe ursa altun ayakın kel ir  
Gümüş güneş altına bırakılsa, altın ayağıyla gelir.

Künde irük yok, beğde kıyık yok  
Güneşte gedik yoktur, beyde caymak yoktur.

Küñe baksa köz kamar  
Güneşe bakan göz kamaşır.

Küniniñ küline tegü yağı  
Kuma kumanın külüne dahi düşmandır.

Küzegü uzun bolsa el iş köymes  
Küskü ateş kuskusu uzun olursa el yanmaz.

Kuz keliği yazın yayın bilgürer belgölüg  
Güzün gelişi yazdan bellidir.<sup>436</sup>

### 2.3.3.6. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri(M-N-O-Ö Harfi)

Muş oğlu muyabu togar  
Kedi yavrusu miyavlayarak doğır.

Muş yakrıka tegişmes, ayur kişi neñi yaraşmas  
Kedi asılı yağa kavurmaya erişemez, gevezenin malı kişiye yaramaz.

---

<sup>436</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.293-338.; Çakan, a.g.e., ss.93.

Neçeme obrak keyük erse, yağmurka yarar  
Nice eski giyim olsa yine de yağmurda işe yarar.

Nece munduz erse eş eygü, nece eğri erse yol eygü  
Ne kadar aptal olsa da eş iyidir, ne kadar eğri, uzun olsa da yol iyidir.

Nece yitik biçek erse Öz sapın yonumas  
Bıçak ne kadar keskin olursa olsun, kendi sapını yontamaz.

Oglak yiliksiz, oğlan biliksiz  
Oğlak iliksiz, çocuk bilgisiz olur.

Oğlan biligsiz  
Çocuk bilgisiz olur.

Oğlan işi iş bolmas, oğlak müñüzi sap bolmas  
Çocuk işi iş olmaz, oğlak boynuzu sap olmaz.

Oğlan sub töker ulug yanı sınır.  
Oğlan su döker, büyüğün bir yanı kırılır.

Oprak yasıkdın tozlug ya çıkar.  
Eskimiş, kullanılmayan yay kabından tozlu yay çıkar.

Ortak erden artuk almaş  
Ortak ortağından fazla almaz.

Otagka öpkelep süğe sözlemedük  
Çadıra kızıp, askerle konuşmaz.

Ot tese ağız köymes  
Ateş demekle ağız yanmaz.

Ot tütünsüz bolmas, yiğit yazuksuz bolmas  
Ateş dumansız olmaz, genç kişi günahsız olmaz.

Otuğ oyguç birle öçürmes  
Ateş alev ile söndürülmez.

Öd keçer kişi tuymas, yalñuk oğlı meñgü kalmas  
Zaman geçer kişi duymaz, insanoğlu ebedî kalmaz.

Ödlek karıtmışka boyuğ talkımas  
Zamanın yaşlandırđıđı kişiye boya ayıp sayılmaz.

Ögüñüçi üminde artarur  
Öğünen kişi iç donunu pisletir.

Öküş sebinç bolsa katıg oksunur  
Çok sevinen, pek pişman olur.

Öküz ayakı bolgınça buzagu başı bolsa yeğ  
Öküz ayağı olmaktansa, buzağı başı olmak yeğdir.

Öldeçi sıçgan muş taşakın taşakı kaşır  
Eceli gelen sıçan kedinin husyelerini kaşır.

Ötlüğ yinçü yerde kalmas  
Delikli inci yerde kalmaz.

Öz köz ir kışlag  
Kışlığımı kendi gözünle seç.<sup>437</sup>

---

<sup>437</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.339-385.

### 2.3.3.7. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (S Harfi)

Sabanda sandırış bolsa örtgünde irteş bolmas

Saban zamanı sürtüşme olursa, harman zamanında dövüş olmaz.

Sabın sagrakka tegir

Sözle, tatlı dille sürahiye erişilir.

Saçratgudın korkmuş kuş kırk yıl ayrı yığaç üze konmas

Tuzakdan korkmuş kuş kırk yıl çatal ağaç üstüne konmaz.

Sakak bıçar, sakal okşar

Çene keser, sakal okşar.

Sakak okşar, sakal bıçar

Çene okşar, sakal keser.

Sart azukı arıg bolsa yolda yer

Tüccarın malı temiz olsa yolda kendisi yer.

Sartnıñ azıgı arıg bolsa yol üze yer

Tüccarın malı temiz olsa yol üzerinde kendisi yer.

Sınamasa arıkar, sakınmasa utsukar

Sınamayan aldanır, sakınmayan yutulur.

Soğuşup uruşur, otra ton titişür

Soğuşup vuruşulur, arada elbise yırtılır.

Söğüt süliñe kayıñ kasiña

Söğütte tazelik, kayında sertlik vardır.

Sözge süçünse bulun barır

Lâfa dalan tutsak olur.

Sub içürmesge süt ber  
Su içirmeyene süt ver.

Sub körmekinçe etük tartma  
Suyu körmeyince etek toplama.

Subuzganda eb bolmas, topurganda ab bolmas  
Mezarlıkta ev olmaz, tozlu yerde av olmaz.

Sundılaç ışı ermes örtgün tepmek  
Harman tepmek çayır kuşunun serçe işi değildir.

Süsegen uyka Teñri müñüz bermes  
Süsegen öküze Tanrı boynuz vermez.<sup>438</sup>

### **2.3.3.8. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (T Harfi)**

Tabgaç Kanniñ turkusı telim teñlemeyip bıçmas  
Çin hakanının ipeği çoktur ama denk getirmedikçe bıçmez.

Tagıg ukrukın egmes, teñizni kaygıkın bükmez  
Dağ kement ile eğilmez, denizin önü kayıkla kesilmez.

Tag tagka kabuşmas, kişi kişiğe kabuşur.  
Dağ dağa kavuşmaz, kişi kişiye kavuşur.

Tamu kapugın açar tabar  
Cehennemın kapısını açan maldır.

Tapug taş yarar, taş başıg yarar  
Emir taşı yarar, taş başı yarar,

---

<sup>438</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.460-521.; Çakan, a.g.e., ss.94.

Taşığ ısrumasa öpmiş kerek  
Taşı ısrımayanın öpmesi gerekir.

Tatıg közre tikenig tüpre  
Farslıya dikkat et, dikenı kökünden sök.

Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas  
Farssız Türk olmaz, başsız serpuş olmaz.

Tayak bile taymas, tanuk sözün bütmes  
Baston ile kayılmaz, şahit sözüne inanılmaz.

Tay atatsa at tınur, oğul ereyse ata tınur  
Tay atlasınca at dinlenir, oğul erginleşince babası dinlenir.

Taygan yügrügin yügürgenni tilkü sebmes  
Tazının hızlı koşanını tilki sevmez.

Taz at taparçı bolmas  
Alacalı at yük taşıyamaz.

Taz keliği börkçige  
Kelin, börksüzün geleceği yer börkçüdür.

Tebey bedük erse mayakı bedük ermes  
Deve büyük ise, tersi, dışkısı büyük olmaz.  
Tebey münüp koy ara yaşmas  
Deveye binip koyun sürüsü içinde saklanılmaz.

Tebi silkinse eşekke yük çıkar  
Deve silkinse eşeğe yük çıkar.

Tebi yük kötürse, kamıç yeme kötürür  
Yük götüreren deve, kaşığı da haydi haydi götürür.

Tegirmende toğmış sıçđan kök kkregiğe korkmas  
Değirmende doğmuş sıçđan gök grlemesinden korkmaz.

Tegme kişi z bolmas, yat yaguk tuz bolmas.  
Her kişi kendin gibi olmaz, yd kişi, hısımla müsavi olmaz.

Telim szğ uksa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas  
Çok söz anlaşılmaz, yalçın kaya yıkılmaz.

Teğsizde tegirmen turgursa, yaragsızda yar bolmas  
Uygun olmayan yerde değirmen yapan yararsız ark yapar.

Teşk subda belgrer  
Deşik, yarık, delik, suda su ile belli olur.

Tezek karda yatmas, eygü ısız katmas  
Tezek karda yatmaz, iyilik kötülüğe katılmaz.

Tılın tergiğe tegir  
Tatlı dil ile sofraya erişilir.

Tılın tgmişni tısın yazmas  
Dil ile bağlanan diş ile çözülemez.

Tikmeğine nmes, tilemegince bulmas  
Ekmeyince bitmez, dilemeyen bulamaz.

Tilk z yinige İçe rse uyuz bolur.  
Tilki kendi inine karşı rse uyuz olur.

Tiriğ esen bolsa tağ kş korur  
Kişi esen yaşasa şaşılacak çok şey görür.



Tokum yüzüp kuyrukta biçek sıma  
Deriyi yüzüp kuyrukta bıçağı kırma.

Tolum anutsa kulun bulur, tolum unutsa bulun bolur  
Silâhını hazır eden at da bulur, silâhını ihmal eden tutsak olur.

Toyın tapugsak Teñri sepinçsiz.  
Şaman tapınsa da Tanrı memnun olmaz.

Akşamüstü bulut kızarırsa ev halkı çocuk doğmuş gibi olur,  
Tan vakti bulut kızarırsa eve düşman girmiş gibi olur.

Tünle yorub kunduz sebnür, kiçikde eplenip ulgayu sebnür  
Geceyle yola çıkan gündüzün sevinir, küçükken evlenen yaşlanınca sevinir.

Tütün kopursa işlenür  
Dumanı kaldıran işlenir.

Tütüşmeginçe tüzülmes, tüpirmeğınçe açılmas  
Dövüş olmayınca düzen düzülmez, tipi olmayınca hava açılmaz.

Tuzun birle uruş, utun birle tireşme üsterme  
Yumuşak başlı kişi ile vuruş alçak kişi ile iddialaşma, direşme.<sup>439</sup>

### **2.3.3.9. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (U-Ü Harfi)**

Ula bolsa yol azmas, bilig bolsa söz yazmas  
İşaret olsa yol şaşırılmaz, bilgi olsa söz uzamaz, yayılmaz.

Ulugnı uluglasa kut bulur  
Ulu kişiyi ululayan, devlet bulur.

---

<sup>439</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.523-612.

Uluk yağırı ogulka kalır.  
Atın omuz başındaki yara oğula kalır.

Uma kelse kut kelir  
Konuk gelirse devlet gelir.

Umayka tapınsa oğul bolur  
Şefkat meleğine yakaranın çocuğu olur?

Usukmışa sakıg kamug sub korunur  
Susamışa serab bütün su görünür.

Us üşgürse ölür  
Kukumav kuşu kişiye karşı öterse o kişi ölür.

Uygur yıgaç uzun kes, temür kıska kes  
Ey Uygur, ağacı uzun kes, demiri kıska kes.

Üri kopsa oğuş alkışur, yağı kelse imrem tepreşür  
Gürültü kopsa hısım, akraba koşuşur, düşman gelse halk depreşir, yer yerinden oynar.<sup>440</sup>

### **2.3.3.10. Divan-i Lügati't Türk – Atasözleri (Y Harfi)**

Yablak tıllıg beğden kerü yalñus tul yeğ  
Kötü dilli beyden yalnız dul kadın yeğdir.

Yağın erse kerek yundakı tegir  
Düşmanın hücum edip gitse bile atının fişkısı kalır.

---

<sup>440</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.613-644.

Yağını aşaklasa başka çıkar  
Düşman küçümsenirse başa çıkar.

Yakadaki yalga gali eligdeki içgınur  
Yakandakini yalarken elindeki gider.

Yalksa yeme yağ eyđü, köyse yeme kün eyđü  
Bıksa bile yağ iyi, yaksa bile gün iyidir.

Yalñuk meñgü tirilmez, sınka kirüb kirü yanmas  
Kişi ebediyen diri kalmaz, mezara giren geri dönmez.

Yalñuk oğlı munsuz bolmas  
Kişioğlu dertsiz olmaz.

Yalñuk oğlı yokayur eyđü atı kalır  
Kişioğlu yok olur, ölür, iyi ise adı kalır.

Yalñuk ürülmüş kap ol, ağzı yazlıp alkınur  
Kişi şişirilmiş tulum gibidir, ağzı açılınca söner.

Yalñus kaz ötmes  
Yalnız kaz ötmez.  
Yarın bulgansa el bulganır  
Kürek kemiği karmaşık olursa, yurt da karışır.

Yaş ot köymes, yalapar ölmes  
Yaş ot yanmaz, elçi ölmez, öldürölmez.

Yatnıñ yağlı tiküsinden, öznüñ kanlıg yuyruk yeğ  
Elin yağlı lokmasından, kendinin kanlı yumruğu yeğdir.

Yayağ atı çaruk, küçi azuk  
Yayanın atı çarık, gücü azıkdır.

Yazıda böri ulısa ebde it bağrı tartışur  
Düzlükte kurt ulusa, evde itin bağrı sızlar.

Yazıdaki süblin eyergeli, ebdeki takagu uçınma  
Düzlükteki sülünü ararken, evdeki tavuğu kaçıırma.

Yazın katıglansa kışın sebnür.  
Yazın katık yapan, kışın sevinir.

Yazmas atım bolmas, yañılmas bilge bolmas  
Şaşmaz ok olmaz, yanılmadık bilgin olmaz.

Yazmas atım yağmur, yañılmas bilge yañku  
Şaşmaz ok yağmur, yanılmaz bilgin yankıdır.

Yer basrukı tag, budun basrukı beğ  
Yerin baskısı dağ, milletin baskısı beydir.

Yeti başlıg yil büke  
Yedi başlı ejderha.

Yıgaç uçuña yel tegir, körklüg kişiğe söz kelir  
Ağaç ucuna yel deyer, değerli kişiye söz gelir.

Yılan kendü eğrisin bilmes, tebi boynın eğri ter  
Yılan kendi eğriliğini bilmez, deveye boynun eğri der.

Yılan yarpuzdın kaçar, kanca barsa yarpuz utru kelür.  
Yılan, yılan sıçanıdan kaçar, nereye kaçsa yılan sıçanı karşısına dikilir, gelir.

Yıparlıg kesürgüdin yıpar kitse yiye kalır  
Amber kabından amber gitse de koşusu kalır.

Yırak yer sabin arkış keldürür  
Uzak yerin haberini kervan getirir.

Yitüklığ anası koyun açar  
Kaybetdiği nesneyi anasının koynunda arar.

Yogurkanda artuk ayak kösülse üşiyür  
Ayak yorgandan dışarıya uzatılırsa üşür.

Yunt başın yularlab keñeldi  
At başını daima yularlayıp tedbir al.

Yunt kazısı yağ  
Yağın iyisi atın karnından çıkan yağdır.

Yurt küçük bolsa angut bedük ur  
Delik küçük olsa da tapayı yamayı büyük vur.

Yüpüşlüğ kelin keyeküni yapaş bulur  
Yüz görümlülüğü çok olan gelin, güveyiyi yavaş, yumuşak bulur.

Yüzge körme erdem tile  
Kişide yüz güzelliği değil fazilet ara, dile.<sup>441</sup>

#### **2.3.4. Destanlar**

##### **2.3.4.1. Tarihi kaynak olarak destanlar**

Destan kelimesi edebiyatta milli nazım şekillerinden birine verilen isimdir. Destan, tarihi kahramanlar veya kahramanlık maceraları için terennüm edilen manzumeler demektir. Destan tabirini yine Fransızca “Legende”<sup>442</sup> karşılığı olarak da kullanılmaktadır. Bu manaya göre destan, bir milletin tarihten evvel veya

---

<sup>441</sup> Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.646-719.

<sup>442</sup>Bahaeddin Ögel.(2003).*Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. c.I, Ankara, ss.5.

tarihinin teşekkülü sıralarında vücut bulmuş efsanelerinden ve bu efsanelerin kahramanlarından bahseden dini-efsanevi manzumeler demektir.<sup>443</sup> Destanlar ve efsaneler eski Türklerde canlı bir halk edebiyatının varlığını ortaya koymaktadır.<sup>444</sup> Yalnız destanlar, çoğu insanımızın zannettiği gibi sadece bir edebiyat ürünü değildir. Çoğu kez destanların temelini tarihten doğduğu unutulmaktadır. Öyle ki, destan, tarihi hadiselerin millet üzerinde bıraktığı intibaların şiirleşmiş, sanat eseri haline gelmiş şeklidir. Türk milletinin millet olma yolundaki çabalarından izler taşıyan ve bu çabaların hatıraları ile geçmişle gelecek arasındaki zamanı canlı tutan destanlarımız, şanlı tarihimizi yansıtan birer aynadır.<sup>445</sup> Türk milletinin tarihi çok eskiye dayanmakla birlikte, tarihimizin başlangıcını bize bir takım efsane ve menkıbelerle tasvir ve hikâye edecek olan destanlarımızdır. Türk milletinin mizacını, değişmez milli vasıflarını tanımak açısından da destanlarımızın büyük kıymeti vardır. Ayrıca, destanlarımız sanatkarlar için de, eşsiz ilham kaynaklarıdır. Aslında destanlarımızın gerek tarih, gerek sanat, gerek edebiyat açısından ehemmiyetleri saymakla bitmez. Biz bu bölümümüzde destanlarımızı, tarihi kaynaklar açısından değerlendireceğimiz için, Türk destanlarının tarihi önemi bizi daha çok ilgilendirmektedir.

Türk milletinin tarihte ve günümüzde yaşadığı olaylar, “tarihini bilmeyen, tarihten ders almayan, geleceğine yön veremez”, “tarihini bilmeyen milletler cümlelerin nesnesi, bilen milletler cümlelerin öznesi” sözlerinin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Öyle ise, Türk milleti ve özellikle Türk gençliği tarihini çok iyi bilmelidir. Bu milletimizi oluşturan insanlarımızın yegâne görevlerinden biridir. Bu noktada, destanlarımızın, tarihimizi aydınlatan ışığından faydalanmalıyız.

Destanlar, bir milletin geçmişteki bütün varlığı ve bu bütün varlığın, geleceği aydınlatmak için seferber edilmiş top yekûn ışık gücüdür. Dünyanın en eski milletlerinden olması sebebiyle büyük ve muhteşem bir geçmişin sahibi olan Türk milleti de, destanlarının zenginliği bakımından çok şanslıdır.

Destan şartlarına sahip olmuş her milletin bir milli destanı varken, Türklerin hayatı birden fazla milli destan içinde dile getirilmiştir. Muharrem Ergin’e göre, bunun sebebi, Türklerin milli hayatının ve tarihi maceralarının bir

---

<sup>443</sup> Hıfzı Tevfik Gönensay ve Nihad Sami Banarlı. (1943). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, ss.22-23.

<sup>444</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.334.

<sup>445</sup> Ögel, ag.e., ss.63.

destana sığmamasıdır.<sup>446</sup> Edebiyat tarihlerindeki eski bir geleneğe göre de milli destanları çok olan milletler köklü halklardır. Türk milleti ise, böyle milli destanlar bakımından dünyanın en zengin milletlerinin en başında bulunmaktadır.

Destanlarımızın birçoğunu günümüze ulaşmasını sağlayan ve yazıya geçiren eserler: Ebulgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime adlı eserleri, Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknamesidir.<sup>447</sup>

Destanlarımızı bir de nazma çekme çalışmaları çeşitli dönemlerde karşımıza çıkmıştır. Bunu yapanlar Ziya Gökalp'tan başka, Rıza Nur ve Basri Gocul adlı ilim insanlarıdır. Oğuz Kağan Destanı'nı nazım şekline sokan Rıza Nur 6100 mısrayı aşan büyük bir eser meydana getirmiştir.<sup>448</sup>

Türk destanları, İslam'dan önceki eski adet, inanç, tören ve bütün hayat tarzlarını öğrenmek için en önemli kaynaklardır. Türkler asırlar boyu İslam kültürü içinde yoğruldukları halde terennüm ettikleri destanlarda eski Türk inanç ve törelerini muhafaza etmişlerdir.<sup>449</sup> Örneğin bozkurt, kutlu ağaç, ışık, ya da taş, demir dağı gibi unsurlar bunlardandır. Türkler, Müslüman olduktan sonra bu milli destana İslami unsurları sokmakla beraber, yine eski Türk inanışlarını da yaşatmaya devam etmişlerdir. Bu durum aynı zamanda Türklerin geçmişe olan bağlılığını da bizlere göstermektedir. Milli destanlar yönünden zengin bir millet olduğumuzdan, burada bütün destanlara yer veremedik ve konumuz itibariyle çalışmamızı İslamiyet öncesiyle sınırlamak zorunda kaldık.

Destanlar önceleri sözlü gelenekte oluşur. Uzun bir süreçte kuşaktan kuşağa, ağızdan ağza aktarılırken değişir, gelişir. Bu arada adı bilinmeyen birçok sanatçının ortak katkısı ve çabası eklenir. Günün birinde bir ozan toplumsallaşan bu edebiyat ürününe kendi üslubuyla yeniden biçim verir. O ürüne kendi kişiliğini katar. Böylece ürün, toplumsal yaratıdan bireysel yaratıya dönüşür. Destanların çoğu şiir biçiminde olmakla birlikte, şiir-düzyazı türlerinde olanlar da vardır. Dünya edebiyatındaki doğal destanlar şunlardır: Şinto: Japon Edebiyatı, Mahabbarata, Ramayana: Hint Edebiyatı, Şehname: İran Edebiyatı, Kalavela: Fin edebiyatı, Lönnrot'un İlyada ve Odisseia Destanı: Eski Yunan edebiyatı, Homeros'un Nibefungen: Alman Edebiyatı, Beovulf: İngiliz Edebiyatı, İgor: Rus Edebiyatı, La Cid: İspanyol Edebiyatı. Tüm dünya edebiyatlarında olduğu gibi Türk Edebiyatında

<sup>446</sup> Muharrem Ergin.(1970).*Oğuz Kağan Destanı*. M.E.B. Yayınları, İstanbul, ss.1.

<sup>447</sup> Ögel, a.g.e., ss.64.; Anadol vd.a.g.e., ss.101.

<sup>448</sup> Hüseyin Nihal Atsız. (1980). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul, ss.147-173.

<sup>449</sup> Abdülkadir İnan. (1976). "Türk Destanları",*Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, ss.387.

da ilk örnekler destanlardır. Türk edebiyatı geleneği içinde “destan” terimi birden fazla nazım biçimleri ve türü için kullanılmış ve kullanılmaktadır. Eski Türk Edebiyatı, nazım şekillerinden mesnevilerin bir bölümü ve manzum hikâyeler, anonim edebiyatta ve Âşık edebiyatında koşma veya mani dörtlükleri ile yazılan veya söylenen ferdî, sosyal, tarihi, acıklı veya gülünç olayları tahkiye tekniği ile çeşitli üslûplarla aktaran nazım türüne ve bu yazıda ele alınan kâinatın, insanlığın, milletlerin yaradılışını, gelişimini, hayatta kalma mücadelelerini ve çeşitli olay ve nesnelere ilgili sebep açıklayan ve Batı Edebiyatında “epope” terimiyle anılan eserlerin tamamı da Türk edebiyatı geleneği içinde “destan” adı ile kullanılmaktadır. Bütün dünya edebiyatlarının başlangıç eserleri olan destanlar, çeşitli konularda yaradılış hikâyeleri yanında, milletlerin hayatında büyük yankılar uyandırmış bir kahramanın veya tarih olayının millet muhayyilesinde ortak sembol ve ifadelerle zenginleştirilmiş uzun manzum öyküleridir aslında. Destanlar, bütün bir milletin ortak mücadelesini ortak değerler, kurallar, anlamlar bütünlüğü içinde yorumladığı ve yaşatıldığı toplumun geçmişini ve geleceğini temsil ettiği için dünya edebiyatının en milliyetçi eserleri olarak kabul edilirler. Destanlar her zaman tarihî gerçekleri doğru biçimde nakletmezler. Destanlarda tarihi olay ve kahramanlar milletin ortak bilinçaltının, vicdanının istek, beklenti, doğruları ve değerleri ile idealleştirilir. Eski hatıralarla birleştirilerek tarihî gerçekmiş gibi anlatılırlar. Her milletin millî kimlik ve nitelikleri, ortak dünya görüşü, hatıra ve beklentileri yanında kusurları ve yanlışları da destanlarına yansımıştır. Cihangirlik tutkusu, kuvvet, binicilik ve savaşçılık yanında verdiği sözde durma, acizlere ve mağluplara hoşgörü ile yaklaşma, yardımcı olma Türk destanlarında dile getirilen ortak değer ve kabullerdir. Türk destanları, kâinatın, insanın, kadının ve erkeğin yaradılışı, Türk milletinin doğuşu, çeşitli Türk devletlerinin kuruluş gelişme, çöküşleri, zafer ve yenilgileri gibi konularla beraber pek çok sebep açıklayıcı efsaneyi de içinde barındırmaktadır. İlk örneklerinin manzum olduğu kabul edilen Türk destanlarından Kırgız Türkleri arasında yaşayan Manas destanı dışında tamamıyla günümüze gelebilen örnek bulunmamaktadır. Diğer Türk destanları çeşitli kaynaklarda özet, epizot, (anı) hatıra, kısaltılmış seçme metinler halinde bulunmaktadır. Türk tarihine ana hatlarıyla bakıldığında Türk hayatı fetihlerle başlamış ve yeni toprakları yurt edinerek gelişmiştir. İlk anavurt olan Orta Asya hiç bir zaman terk edilmemiştir. Türk halkları ilk anavatan olan Orta Asya’dan itibaren dünya coğrafyası üzerinde geniş alana yayılmış ve bugün yedi Türk cumhuriyetinde, pek çok özerk toplulukta



ve çeşitli ülkelerin idaresinde azınlık halinde yaşamaktadır. Türk kültürü de tarih ve coğrafyadaki çok boyutluluğa paralel olarak çeşitlenmiş farklı seviye ve birikimlerle zenginleşerek ve farklılaşarak ancak ilk kaynaktan gelen ortaklıklarını sürdürerek günümüze ulaşmıştır. Bu sebeple Türk destanları da tarihî ve coğrafi çok boyutluluğun getirdiği dil ve kültür dairelerine bağlı olarak çeşitlenmiştir.

Destanlar yapay destanlar ve doğal destanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Yapay Destanlar: yazarı belli olan, daha yakın zamanda yazılan ve olağanüstü durumlara az yer veren bir destan türü iken, doğal Destanlar: anonim (yazarı belli olmayan), ilkel dönemde yaşanmış olayları konu alan ve sözlü destan türüdür. Destanlar, İslamiyet'in kabulünden önceki Türk Edebiyatı kategorisine aittirler. Destanlar üç safhadan oluşur: Halkın benliğinde iz bırakan olaylar ve bunda rol oynayan kahramanlar(çekirdek), Olayın ağızdan ağza aktarılması(yayılış), daha sonra yazıya geçirilmesidir(derleme). Destanlar milletlerin toplumu derinden etkileyen, tarihi önem arz eden önemli olaylarını (doğal afetler, savaşlar, göç, yangın vb.) konu edinirler. Çoğu kez manzum olurlar. Tarih, etnografya, folklor gibi bilimlerde destanlardaki bilgilerden yararlanır. Destanlar da masallar gibi sözlü ve yazılı olmak üzere ikiye ayrılır: Doğal Destanlar (İslamiyet öncesi ve İslami Dönem Destanları, Sözlü Destanlar, Anonim) Yapay Destanlar ise (Örn. Nazım Hikmet - Kuvayı Milliye, yazılı destanlar)

Türk destanlarını, "İslamiyet öncesi" ve "İslamiyet sonrası" olmak üzere iki bölümde toplayabiliriz: Biz konumuz gereğince sadece İslamiyet öncesi Türk destanlarını ele alıp, tarih kaynakçası açısından destanların öneminden bahsedeceğiz.<sup>450</sup>

### **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**

1. Yaratılış Destanı
2. Oğuz Kağan Destanı
3. Atilla Destanı
4. Kök Türklerin Ergenekon Destanı
5. Uygurların Türeyiş ve Göç Destanı
6. Alp Er Tonga Destanı

---

450 İslamiyet öncesi Türk destanları hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Gülşen İnci Yılmaz. (2006). *İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

7. Şu Destanı
8. Kimek Destanı
9. İlce Han Destanı

### **İslamiyet Sonrası Türk Destanları**

1. Satuk Buğra Han Destanı
2. Manas Destanı
3. Cengiz Han Destanı
4. Koroğlu Destanı
5. Dede Korkut Destanı (Hikâyeleri)

#### **2.3.4.2. İslamiyet öncesi Türk destanları**

##### **2.3.4.2.1. Yaratılış destanı**

Yaratılış destanı, Türklerin Altay-Yakut zamanında çıkan bir destandır. Ayrıca ilk Türk destanlarından olma özelliğine de sahiptir. Asya kıtasının çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk boyları ve Altay Türkleri arasında söylenmektedir. Türk destanları arasında en eskisidir. Radloff tarafından saptanıp yazıya geçirilmiştir. Kahramanlarının olağanüstü eylemlerini coşuklu, törensel bir üslupla anlatan ve genellikle birkaç bölümden oluşan manzum yapıtlardır. Bilinen en eski edebiyat türlerinden biridir. Altay Dağları'nda söylenen yaratılış ve türeyiş destanları, değil yalnız Türklerin; bütün Orta Asya ile Sibirya'nın bile, en gelişmiş ve üzerinde ilgi ile durulan Türk mitolojisi verileridir.

Türklerin en eski destanlarından olan Yaratılış destanı özetle Şu şekildedir: Altay yaratılış destanında başlangıçta her yerin sularla kaplı olduğu anlatılmaktadır. Tanrı Ülgen, kuőa dönüşerek suların üzerinde uçar; ancak konacak bir yer bulamaz. Bunun üzerine gökten gelen bir ses tanrı Ülgen'e denizin içinden çıkan bir taşa konmasını söyler. Ülgen bu taşa konduğunda yerin ve göğün yaratılması gerektiğini düşünür. Ancak bunu nasıl yapacağını bilemez. Suların içinde yaşayan diő ruhu Ak-ene, Ülgen'e yaratılıőu nasıl gerçekleştireceğini anlatır. Onun yardımıyla işe başlayan tanrı önce yeri, ardından göğü yaratmıştır. Ardından da dünyanın dengesini sağlaması için üç balık yaratmış. Balıklar dünyayı alttan destekleyerek başıboş gezmesine engel olmuşlar. Altay efsanelerinde, büyük bir

okyanusun ve suyun esas olmasına rağmen, onlara göre insanoğlu, sudan yaratılmamıştı: İnsanoğlu aslı yine topraktı Tanrı Ülgen deniz üstünde gezerken yüzen bir kara parçası görür. Yaklaştığında toprağın üstünde balçığı fark eder. Düşünür ki bu insan olsun o düşündükçe çamur insan suretine bürünür. Hikâyenin devamında bu ilk insan olan Erlik Ülgen'e ihanet edecektir. İran mitolojisinde de ilk insan, kil dediğimiz yapışkan topraktan yapılmıştı. Onun için İranlılar ilk insana Kil Şah adını veriyorlardı. Türkler ise daha çok, balçık üzerinde durmuşlardı. Bu destanda anlatılan olayları andıran olaylar, değişik bir şekilde Bilge kağan kitabesinde de yazıya dökülmüştür.

#### 2.3.4.2.2. Oğuz kağan destanı

Oğuz Kağan Destanı, milli destanlarımızın en önemlilerinden biridir. Bugün elimizde, farklı coğrafyalara, değişik kişilere ve farklı Türk boylarına ait epey sayıda Oğuz-name<sup>451</sup> bulunmaktadır. Fakat gerçek olan bir şey vardır ki bunların hepsinin menşei aynıdır. Günümüzde yazıya geçirilmiş Oğuz destanlarının kaynağı olarak İlhanlı veziri Reşideddin'in "Cami'üt-Tevarih"<sup>452</sup> adlı kitabının ikinci cildindeki "Tarih-i Oğuzan ve Türkan" bölümü gösterilmektedir.<sup>453</sup> Oğuz Kağan Destanı'nın bugün bilinen tek nüshası vardır, o da Paris'te Fransız Milli Kütüphanesindedir.<sup>454</sup> Uygur harfleri ile kaleme alınmış bu Oğuz-namenin, en iyi neşri 1932'de W. Bang ve R.R. Arat tarafından Almanca olarak yapılmış ve 1936'da Türkiye Türkçesine çevrilmiştir.<sup>455</sup> İslam öncesi motifleri bünyesinde barındıran bu Oğuz-name, diğerlerine göre daha yalındır. Bütün olaylar Oğuz'un etrafında gelişmektedir. Hâlbuki öbürleri bir yaratılış efsanesiyle beraber zaman zaman Çin gizli tarihi, bazen Selçuklu tarihi, zaman zaman da Osmanlı tarihi özelliklerini yansıtır. Gömeç'e göre, Oğuz-nameler değerlendirilirken, önce İslam öncesi unsurları bünyesinde barındıran bu Uygur Türkçesi nüshası temel alınmalıdır.<sup>456</sup> Uygur Türkçesi ile kaydedilen Oğuz-name'nin yanı sıra çeşitli eserlerde de tespit edilen İslami dönemin izlerini

<sup>451</sup> Orhan Şaik Gökyay. (1973). *Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul, ss.37.

<sup>452</sup> Reşideddin Oğuz-name'si için bakınız: Reşideddin Fazlullah. (tarihsiz) *Cami üt-Tevarih*. Gölpinarlı, Abdülkadir (Çev), İstanbul; Zeki Velidi Togan. (1972). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuz-namesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul

<sup>453</sup> Gömeç, Saadettin. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz. *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı 35, Ankara, ss.119.

<sup>454</sup> Anadol vd. a.g.e., ss.102.

<sup>455</sup> Uygurca Oğuz-name için bakınız: Bang, W. Bang ve R.R. Arat (1970). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul

<sup>456</sup> Gömeç, Saadettin. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz. *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı 35, Ankara, ss.120.

taşıyan Oğuz-nameler de vardır. Bunlardan birisi, XVII. yüzyılda yazılmış olan İmami'nin eseri Han-name'de<sup>457</sup> yer almaktadır. Bunlardan bir diğeri ise Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime"<sup>458</sup> adlı eserindeki Oğuz-namedir.<sup>459</sup> Oğuz-name rivayetlerinde<sup>460</sup> Oğuz Destanı'nın muhtevası olarak önce Oğuz'un soyu, dünyaya gelişi ve büyümesi bölümü, sonra Oğuz'un fütuhâtı ve boylara ad vermesi bölümü, daha sonra Oğuz'un yurdunu ikiye bölüp, oğulları arasında taksim etmesi bölümü ve en sonra da Oğuz'un vasiyeti ve töresi göze çarpmaktadır.<sup>461</sup> Oğuz Kağan destanının özeti şekli şu şekildedir:

"...Günlerden bir gün, Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum sancıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök gibi parlaktı. Ağzı ateş kızılı, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden bir defa süt içti, bir daha içmedi. Çiğ et, aş ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı. Ayağı öküz ayağı gibi (kuvvetli), beli kurt beli gibi (ince), omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı vücudu gibi (kuvvetli) ve bütün vücudu tüylü idi. Yılkı güder, ata biner, av avlardı. Günlerden, gecelerden sonra yiğit (delikanlı) oldu. O çağda, o yerde bir ulu orman vardı. Bu ormanda dereler, gözeler çoktu. Buraya gelen avlar, uçan kuşlar da çoktu. Ormanın içinde bir de büyük bir canavar vardı: Yılkıları, insanları yiyen, çok büyük yaman bir canavar! (metinde gergedan olarak geçiyor). Bu canavar, halkı ağır bir eziyetle ezmiş, sindirmişti. Oğuz Kağan çok cesur yiğitti. Bu canavarı avlamak istedi ve günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç, kalkanla atlandı (ve canavarı bulmak için ormana gitti). (Önce) bir geyik yakaladı. Onu söğüt çubukları ile bir ağaca bağlayarak bırakıp gitti. Sabahleyin tan ağarırken yine geldi. Gördü ki canavar geyiği kapmış. (Oğuz Kağan bu defa) bir ayı yakaladı. Onu, altın kemeri ile ağaca bağladı ve gitti. Ertesi sabah, tan ağaran çağda yine geldi. Gördü ki canavar ayıyı da almış, götürmüş. (Bu defa) o ağacın dibinde kendisi durdu. Canavar gelip, başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile canavarın başına vurarak onu öldürdü. Kılıçla başını keserek, alıp gitti. Tekrar (aynı yere) geldiği zaman gördü ki bir sungur (aladoğan) canavarın içerisini (iç organlarını)

<sup>457</sup> Han-name için bakınız: Orhan Şaik Gökyay. (1968). *Han-name*. Necati Lugal Armağanı, Ankara

<sup>458</sup> Ebu'l-gazi Oğuz-namesi için bakınız: Ebu'l-gazi Bahadır Han.( tarihsiz). *Türklerin Şeceresi (Şecere-i Terakime)*. Ergin ,Muharrem ,(Haz), İstanbul

<sup>459</sup> Saadettin Gömeç. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz. *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı 35, Ankara, ss.120.

<sup>460</sup> Togan, a.g.e., ss.123-124.

<sup>461</sup> Ergin, a.g.e., ss.3.

yemektedir. Yay ile ok ile sunguru öldürdü, başını kesti. Ondan sonra dedi ki: Canavar geyiği yedi, ayıyı yedi, kargım onu öldürdü. Çünkü kargım demirdendi. Canavarı sungur yedi, yay ve okum onu öldürdü. Çünkü okum bakırdandı. Gene günlerden bir gün, Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı ve gökten bir gök (mavi) ışık düştü. Güneşten, aydan daha parlak bir ışıktı. Oğuz Kağan (bu ışığa doğru) yürüdü. Gördü ki, ışığın ortasında bir kız oturuyor. Çok güzel bir kız. Başında ateşli ve parlak bir beni vardı. Altın kazık (demir kazık yıldızı) gibiydi. Öyle güzel bir kızdı ki, gülse mavi gök gülüyor, ağlasa mavi gök de ağlıyordu. Oğuz Kağan onu görünce usu (aklı) gitti. Onu sevdi ve aldı. Onunla yattı ve dileği oldu. Kız hamile kaldı. Günlerden gecelerden sonra (kızın gözleri) parladı. Üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gün, ikincisine Ay, üçüncüsüne de Yıldız adını koydular. Gene bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda bir kız vardı. Yalnız oturuyordu. Çok görümlü (güzel) kızdı. Gözü gökten daha gök (mavi) idi. Saçları dere gibi dalgalı, dişleri inci gibiydi. O kadar güzeldi ki, yeryüzü insanları onu görse "Ay ay, ah ah, ölüyoruz!" diye süttten kımız olurlardı. Oğuz Kağan onu gördükte usu (aklı) gitti, yüreğine od düştü. Onu sevdi, aldı. Onunla yattı, dileği oldu. Kız dölboğa (hamile) kaldı. Günler ve gecelerden sonra (bu hatunun da) gözleri parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine Gök, ikincisine Dağ, üçüncüsüne Deniz adını koydular. Ondan sonra Oğuz Kağan büyük bir toy verdi. Halka yarlıg gönderdi. Çağırılan halk, birbirine danıştı ve geldi. Oğuz Kağan kırk masa ve kırk sıra yaptırdı. Türlü yemekler, türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler ve içtiler. Toydan sonra Oğuz Kağan beğlere ve halka yarlıg verdi. Dedi ki:

Ben sizlere oldum kağan,  
Alalım yay ile kalkan,  
Nişan olsun bize buyan,  
Bozkurt olsun bize uran,  
Demir kargı olsun orman,  
Av yerinde yürüsün kulan,  
Daha deniz, daha müren,  
Güneş tuğ olsun, gök kurikan.

Gene ondan sonra, Oğuz Kağan dört yöne yarlıg yolladı. Bildiriler bildirdi ve elçilerine verip gönderdi. Bu bildiriler şöyle yazılmıştı: "Ben Uygurlar'ın kağanıyım, yerin dört bucağının kağanı olsam gerektir. Sizlerden baş eğmenizi istiyorum. Kim benim ağzıma bakarsa (ağzımdan çıkan emirlere uyarsa), hediyelerini kabul eder, onu dost bilirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim, onu düşman tutar, çeri çıkarıp baskın yapar ve astırırım, yok ederim!" Gene o çağda, sağ yanda, Altın Kağan denen bir kağan vardı. Bu Altın Kağan Oğuz Kağan'a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş, yakut taşlar, pek çok mücevher yollayarak bunları Oğuz Kağan'a saygı ile sundu. Onun emirlerini dinledi ve iyi vergilerle dostluğunu sağladı. Sol yanda Urum denen bir kağan vardı. Bu kağanın çerileri çok çok, balıgları (şehirleri) çok çok idi. Bu Urum kağanı Oğuz Kağan'ın yarlıgını (buyruğunu) dinlemezdi. "Ben onun sözünü tutmam" derdi. Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi. Tuğlarını kaldırıp askeriyle onun üzerine yürüdü. Kırk gün sonra Muz Dağ (Buz Dağ) denen dağın eteğine geldi. Burada çadırını kurdurdu ve uyudu. Ertesi gün, tan ağarırken, Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü, gök yeveli, büyük bir erkek kurt çıktı. O kurt, Oğuz Kağan'a dedi ki, "Ey, ey Oğuz! Sen Urum üzerine yürümek istiyorsun, ey Oğuz, ben de senin önünde yürümek İstiyorum!" Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını durdurdu ve gitti. Gördü ki çerinin önünde gök tüylü, gök yeveli büyük bir erkek kurt yürümekte ve kurdun ardı sıra ordu ilerlemektedir. Gök tüylü, gök yeveli bu büyük kurt, bir nice gün gittikten sonra durdu. Oğuz dahi çerisi ile durdu. Burada İtil Müren denen bir deniz vardı. Bu itil Müren'in yanında, bir kara dağ önünde vuruşgu (vuruşma, çarpışma) oldu. Okla, kargı ile kılıçla vuruştular. Çerilerin arasında vurulan çok oldu. Halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Tutuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki, İtil Müren'in suyu zencefre gibi kıpkızıl oldu. Oğuz Kağan yendi. Urum Kağan kaçtı. Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın kağanlığını ve halkını aldı. Ordusuna canlı cansız pek çok ganimet düştü. Urum Kağan'ın bir kardeşi vardı. Adı Uruz Beğ idi. Bu Uruz Beğ, oğlunu dağ başında, derin ırmak arasında, iyi tahkim edilmiş bir şehre yolladı. Dedi ki: "Şehri korumak gerek, sen şehri iyi sakla (koru), vuruşgulardan sonra bize gel." Oğuz Kağan bu şehre yürüdü. Uruz Beğ'in oğlu ona çok çok altın, gümüş yolladı. Dedi ki: "Ey Oğuz Kağan, sen benim kağanımsın. Babam bana bu şehri verdi ye 'şehri korumak gerek, şehri benim için sakla ve vuruşgulardan sonra gel' dedi. "Babam sana kızdı ise bu benim suçum

olur mu? Ben senin buyruğunu yerine getirmeye hazırım. Bizim kut'umuz (devletimiz, mutluluğumuz) senin kut'un olmuş. Bizim uruğumuz (soyumuz) senin ağacının yemişindendir. Tanrı sana yer verip buyurmuştur. Ben sana başımı, kut'umu (devletimi) veriyorum. Sana vergi verir, dostluktan çıkmam" dedi. Oğuz Kağan yiğidin sözlerini güzel gördü, sevindi ve: "Bana çok altın yollamışsın, şehri iyi saklamışsın (korumuşsun)" dedi. Onun için ona Saklap adını koydu ve dostluk gösterdi. Ondan sonra Oğuz Kağan çeri ile gene itil denen ırmağa-geldi, İtil büyük ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve "İtil suyunu nasıl geçeriz?" dedi. Çeri arasında iyi bir beğ vardı. Adı Uluğ Ordu Beğ idi. Akıllı bir erdi. Gördü ki bu yerde çok çok ağaç var. O ağaçları kesti, üzerlerine yatıp geçti. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve: "Sen burada beğ ol, senin adın Kıpçak (oyulmuş ağaç) olsun" dedi. Yine ilerlediler. Ondan sonra Oğuz Kağan, gök tüylü, gök yeveli erkek kurdu tekrar gördü. Gök Kurt Oğuz Kağan'a dedi ki: "Şimdi sen çeri ile burada atlan, atlanıp halkı ve beğlerini götür, ben önden yürüyüp sana yol göstereceğim." Tan ağardığında Oğuz Kağan gördü ki erkek kurt çerinin önünde yürümektedir. Sevindi, ilerledi. Oğuz Kağan bir alaca aygır ata binerdi. Bu aygır atı çok severdi. Yolda bu aygır gözden yitip kaçtı. Burada büyük bir dağ vardı. Bu dağın üstünde de don ve buz vardı. Dağın başı soğuktan ap-aktı. Onun için adı "Buz Dağ"dır Oğuz Kağan'ın atı işte bu Buz Dağ'ın içine kaçtı. Oğuz Kağan çok üzüldü. Çeri arasında, kahraman bir er beğ vardı. Ne Tanrı'dan ne şeytandan korkardı. Yürüyüşe, soğuğa dayanıklı bir erdi. O beğ dağa girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra Oğuz Kağan'a aygır atı getirdi. Buz Dağ çok soğuk olduğundan, o beğin vücudu karla kaplanmıştı. Ap aktı. Oğuz Kağan sevinçle güldü. Dedi ki: "Sen buradaki beğlere baş ol, senin adın ebediyen Karluk olsun." Böyle dedi ve ileri gitti. Yolda giderken büyük bir ev gördü. Bu evin (sarayın) duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirdendi. Kapalı idi ve açkısı (anahtarı) yoktu. Çeride pek becerikli bir er vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Oğuz Kağan ona yarlıg (emir) verdi: "Sen burada kal ve çatıyı aç, (Kal, aç), açtıktan sonra orduya gel" dedi. Bundan dolayı ona Kalaç, (Kal, aç) adını koydu ve ilerledi. Gene bir gün, gök tüylü, gök yeveli erkek kurt, yürümedi, durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdu. Burası tarlasız, çorak bir yerdi. Buraya "Çürçet" diyorlardı. Büyük bir yurt idi. Atları çok, öküzleri ve buzağları çok, altın ve gümüşleri çok, cevahirleri çok çoktu. Burada, Çürçet Kağan'la halkı Oğuz Kağan'a karşı geldiler. Vuruş-tokuş (vuruşma-çarpışma) başladı. Oklarla, kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kağan üstün geldi ve Çürçet kağanını öldürdü, başını kesti ve Çürçet halkını kendisine

bağladı. Vuruşgudan sonra Oğuz Kağan'ın çerisine, nökerlerine (maiyetine) ve halkına öyle çok ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi. Oğuz Kağan'ın çerisinde, akıllı, iyi, becerikli bir er vardı. Adı Barmaklıg Coşun Billig idi. Bu becerikli kişi bir kağrı yaptı. Kağrı üzerine cansız malları yükledi, baş tarafına canlı malları koştı. Çektiler, gittiler. Oğuz Kağan'ın nökerleri ve halkı, hepsi, bunu gördüler ve şaşılar. Onlar da kağrı yaptılar. Bunlar, kağrı yürümekte iken kanga! kanga! diye bağırıyorlardı. Onun için onlara Kanga adını koydular. Oğuz Kağan kağrıları gördü, güldü ve (o becerikli erine): "Kanga kanga ile cansız canlı yürütsün, Kangaluğ sana ad olsun, bunu da kağrı belirtsin" dedi, gitti. Ondan sonra gene bu gök tüylü, gök yeveli kurt ile Sindü (Sind, Hind), Tangut, dahi Şam yönlerine atlanıp gitti. Çok vuruşgudan, çok tokuşlardan (vuruşma ve çarpışmalardan) sonra oraları aldı ve kendi yurduna kattı. Hepsini yendi, bastı. Yine, söz dışında kalmasın ve belli olsun ki, güneyde Barkan denen bir yer vardır. Ulu, varlıklı bir yurttur. Çok sıcak bir yerdir. Burada çok avlar, çok kuşlar vardır. Altını, gümüşü, mücevherleri çoktur. Halkının yüzleri kapkaradır. İşte bu yerin kağanı Masar denen bir kağandı. Oğuz Kağan onun üstüne atlandı, çok yaman bir vuruşgu oldu. Oğuz Kağan yendi, Masar Kağan kaçtı. Oğuz onu hükmü altına aldı, yurdunu ele geçirdi, gitti. Oğuz Kağan'ın dostları çok sevindiler, düşmanları çok kaygılandılar. Oğuz Kağan sayılamayacak çok nesnelere, yılkılara aldı. (Sonra) yurdunun, evinin yoluna düştü, döndü. Gene, söylenmeden kalmasın ve belli olsun ki, Oğuz Kağan'ın yanında aksakallı, ak saçlı, uzun akıllı (tecrübeli), yaşlı bir kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir insandı. Oğuz Kağan'ın tüşimeli (veziri, danışmanı) idi. Adı (unvanı) Uluğ Türk (Ulu Türk) idi. İşte bu Ulu Türk, günlerden bir gün, düşünde bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu, altın yay gün doğusundan ta günbatısına dek uzanmıştı. Üç gümüş ok da güneye doğru gidiyordu. Uykudan sonra düşte gördüğünü Oğuz Kağan'a anlattı ve dedi ki: "Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, sana dirlik hoş olsun, Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna (nesline, soyuna) bağışlasın!" Oğuz Kağan Ulu Türk'ün sözünü beğendi. Onun öğüdünü dinledi ve öğüdüne uydu. Ondan sonra, ertesi gün, büyük ve küçük oğullarını çağırtdı ve dedi ki: "Ey oğullarım, benim gönlüm av diliyor, (ama) kocamış olduğum için cesaretim yoktur. Gün, Ay, Yıldız! Tan yönüne sizler varın! Gök, Dağ, Deniz! Tün yönüne sizler varın!" Ondan sonra (oğulların) üçü tan (doğu) tarafına, üçü de tün (batı) tarafına vardılar. Gün, Ay, Yıldız, çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yay



buldular. Bunu alıp babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe böldü ve dedi ki: "Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun, yay gibi okları göğe kadar atın!" Gök, Dağ, Deniz de, çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Bunları aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve okları üçe böldü. Dedi ki: "Ey küçük oğullarım, oklar sizin olsun. Yay oku attı. Sizler oklar gibi olun!"<sup>462</sup>Oğuz kağan destanı Türklerin hayatında derin izler bırakmıştır. Tarihi bir kaynak olarak bu destan önemli olduğu gibi günümüz Türklerinin sosyo-kültürel hayatlarının şekillenmesinde de destan önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca destanda geçen birçok bilgi eski Türklerin hayatları hakkında da bilgiler vermektedir. Örneğin Oğuz kağan'ın madende silahlar kullanması ve bunun Türklerin madeni işleyen bir millet olduğunu göstermesi gibi. Oğuz kağan destanının günümüz üzerindeki en büyük etkisi Türklerin yirmi dört boy halinde incelenmesi ve bu ailelerin günümüzde de varlığını devam ettirmesidir.

#### 2.3.4.2.3. Atilla destanı

Diğer bir milli destanımız da Attila Destanı'dır. Hun-Oğuz destanlarının Büyük Hunlar'a ait esas bölümü nasıl Oğuz Kağan'ın etrafında toplanmışsa Miladi V. asırda Avrupa topraklarında devlet kuran Batı Hunları'na ait destanlar da hiç şüphesiz Atilla'nın hayatı ve fetihleri etrafında söylenmiştir.<sup>463</sup> Tanrının Kırbacı unvanına sahip meşhur Avrupa Hun başbuğu Attila'yı anlatan destan ve efsaneler S. Eckhardt'in "Efsanede Attila", Attila ve Hunları" adlı eserinde mevcuttur.<sup>464</sup> Ayrıca Sadettin Gömeç, Atilla hakkında dağınık mahiyette olan destan parçalarını derleyerek, tam bir metin oluşturmuştur.<sup>465</sup> Daha önce de belirttiğimiz gibi, meşhur bazı batı bilginleri, Avrupa destanlarının, Atilla Hunları'nın destanlarından çıktığını itiraf etmişlerdir.<sup>466</sup> Atilla Destanının özeti şu şekildedir:

Atilla'yı kimse titretemedi. Hunlar kadar Roma'yı Roma ki Akdeniz'i bir iç göl yapmış. Üç kıtaya hâkim İleri karakolları Tuna'dan Ren ve Fırat'a Oradan Sahra

---

<sup>462</sup> Ayrıntılı bilgi için bakınız: Bahaeddin Ögel.(2003).Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. c.I, M.E.B. Yayınları, Ankara, ss.39-71; Mehmet Kaplan. (2002). Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı. Güzel, Hasan Celal (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.511-520.

<sup>463</sup> Nihad Sami Banarlı. (1971).*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul , ss.22.

<sup>464</sup> Sandor Eckhardt. Efsanede Attila. (1982). *Attila ve Hunları*, Baştav, Şerif. (Çev),Ankara , ss.123-186.

<sup>465</sup> Gömeç'in Atilla Destanı için bakınız: Saadettin Gömeç. (2006).*Türk Kültürünün Ana Hatları*. Akçağ Yayınları, Ankara, ss.306-311.

<sup>466</sup> Fuad Köprülü.(1980).Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar. İstanbul, ss.75-76.

ve Lud Havzasına ulaşan Bir dünya emperyalı hiçbir kuvvet korkutamadı. Hunlar kadar Roma'yı Hunlarla ittifakı reddeden Gotlar Trakya- İtalya'ya Vizigotlar Güney Fransa'ya Vandallar Kuzeybatı Afrika'ya sürüldü. Zenci köle ticaretini Roma'nın Ekonomik ögesi yaparak Roma'ya boyun büktüler. Uranus oğullarını Olympos'a gömmeyi başaran İsa bu yabancı kavimleri de Kanatlarının altına almayı başardı. İki yüz yıl olmuştu. Pagan Greko- Latin uygarlığı Hıristiyanlaşalı ve İsa asılıp Konsül Hıristiyanlığı resmi din ilan edeli beri Roma İsa'yı asıp Sosyal ve kültürel ihtişamını koruyacağını düşünmüştü. Oysa İsa'nın gölgesiyle acze düşmüştü. Hunlarla Cermenler aynı amaçla birleşince Atilla'nın amcası Ruga, Kuzey Avrupa'da bir tehdit odağı olmuştu. Başbuğ Ruga Orta Asya'dan getirdiği Töre ve törenlere sadık kalıp Kendi kültüründen geri bir kültüre sahip Cermenleri etkisi altına aldı. Hunların giyim kuşamları Pusat ve donanımları at ve araba koşumları Romalılardan ileri düzeydeydi. Örgüt yapıları da öyle Hunların dinsel inançlarından da etkilenip Şaman tapınma törenleri Yekten Cermen kültürünün temeli oluşturdu. Hunların etki ve etkisiyle İlkel Cermen toplulukları Greko- Latinlere kafa tutar hale geldi. Ruga Hunları ve Cermenleri aynı bayrak altında toplayıp Görevi tamamlanınca göğe uçtu Atilla'nın eli amcasının kanına bulaştı.<sup>467</sup> Attila destanına bakarak Avrupa'da bir siyasi teşekkül oluşturan Avrupa Hunlarının siyasi hayatlarından ve dönem Avrupa'sının siyasi ve kültürel hayatları hakkında bilgi sahibi olmaktayız.

#### **2.3.4.2.4. Göktürklerin ergenekon destanı**

Türklerin türeyişleri ile ilgili destanların başında Kök Türk Türeyiş (Boz kurt) ve Ergenekon Destanları gelir ki, bunlar da Türk tarihi açısından milletimizin karakterini ve milli yapısını yansıtmaktadır.<sup>468</sup> Tarihte "Türk" adını devlet ismi yapan ilk Türkler olan Kök Türklerin, türeyişleri ile ilgili efsaneleri, Çin'deki Cov (Chou) ve Sui Sülalesinin resmi tarihinde<sup>469</sup> bulmaktayız. Çocuğun dişi kurtla birleşmesi ve bundan mağara içinde, On-boyun türemesi, Kök Türklerin "Devlet Efsanesi" olmuştur. Türklerin Juan-Juanların egemenliğinden kurtulup büyük Kök Türk hakanlığını kurdukları Ergenekon Destanı'nın en önemli kaynağı Reşideddin'in meşhur "Camiüt-Tevarih" adlı eseridir. Reşideddin'deki hikâyenin Moğollara uyarlanmış biçimi de Ebu'l-gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türk" adlı

<sup>467</sup> Ayrıntılı bilgi için bakınız: Anadol vd., a.g.e., ss.122-126.

<sup>468</sup> Gömeç, a.g.m., ss.53.

<sup>469</sup> Bahaeddin Ögel.(2003).*Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. c.I, M.E.B. Yayınları,Ankara,ss.19-23.

kitabında kayıtlıdır. Orhan Ural, Ergenekon destanını şöyle tanımlamaktadır: “Bu destan, utku ve yenilginin, üstünlük ve köleliğin ortamını yaşayan bir ulusun, Kök Türklerindir.<sup>470</sup> Yenilginin alçalmasından, tutsaklığın küçültücü horlanmasından kurtuluşun bir destanıdır. Umutların yitirildiği anda, “bir gün çok ilerde de olsa bir gün” diye geleceğe inananların, demir dağı eritenlerin destanıdır!”<sup>471</sup> Ergenekon Destanı, "Büyük Türk destanından bir parçadır. Türk kavimlerinden Göktürkleri mevzu alır. Göktürklerin menşeyini açıklamak ister. Ergenekon Destanı'nın özeti şöyledir: Türk illerinde Göktürlere itaat etmeyen bir yer yoktu. Bunu kıskanan yabancı kavimler birleşerek Göktürklerin üzerine yürüdüler. Maksatları oç almaktı. Göktürkler, çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar. Çevresine hendek kazıp beklediler. Düşman gelince, vuruşma da başladı. On gün vuruştular. Göktürkler üstün geldi. Bu yenilgiden sonra yabancı kavimlerin hanları ve beyleri av yerinde toplanıp konuştular. "Göktürlere hile yapmazsak akıbet işimiz yaman olur," dediler. Tan ağarınca, baskına uğramış gibi, ağırlıklarını bırakıp kaçtılar. Göktürkler, "Bunların vuruşma güçleri bitti, kaçıyorlar," deyip arkalarından yetiştiler. Düşman, Göktürkleri görünce, birden döndü. Vuruşma sonunda düşman, Göktürkleri gafil avlayıp yendi. Göktürkleri öldüre öldüre çadırlarına geldi. Çadırlarını ve mallarını öylesine yağmaladı ki, bir ev kurtulmadı. Büyüklerin hepsini kılıçtan geçirdi. Küçükleri kul edindi. Her düşman birini alıp gitti. Göktürklerin başında İl Han vardı. Çocukları çoktu. Fakat bu uğursuz vuruşmada bir tanesi hariç, hepsi öldü. Kayı adlı bu oğlunu o yıl evlendirmişti. İl Han'ın Dokuz-Oğuz adlı bir de yeğeni vardı. Kayı ile Dokuz-Oğuz düşmana tutsak olmuşlardı. Fakat on gün sonra bir gece ikisi de kadınları ile beraber atlara atlayıp kaçtılar. Göktürk yurduna geldiler. Burada düşmandan kaçıp gelen çok deve, at, öküz ve koyun buldular. "Dört taraftaki illerin hepsi bize düşman. Gereği odur ki, dağların içinde insan yolu düşmez bir yer izleyip oturalım," dediler. Dağa doğru sürülerini alıp göç ettiler. Geldikleri yoldan başka yolu olmayan bir yere vardılar. Bu tek yol da öylesine bir yoldu ki, bir deve veya bir at güçlkle yürürdü. Ayağını yanlış bassa yuvarlanıp parça parça olurdu. Göktürklerin vardıkları yerde akarsular, kaynaklar, türlü bitkiler, meyveler, ağaçlar ve avlar vardı. Böyle bir yeri görünce, ulu Tanrı'ya şükrettiler. Hayvanlarının kışın etini yediler; yazın sütünü içtiler.

---

<sup>470</sup> Abdülkadir İnan.(1954).Türk Destanlarına Genel Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, ss.189-206.

<sup>471</sup>Orhan Ural. (1972). Üç Destan; Oğuz Kağan-Ergenekun-Köroğlu. Ankara, ss.20.

Derisini giydiler. Bu ülkeye "Ergenekon" adını koydular. İki Göktürk prensinin Ergenekon'da çocukları çoğaldı. Kayı Han'ın çok çocuğu oldu. Dokuz-Oğuz Han'ın daha az oldu. Çok yıllar bu iki Hanın çocukları Ergenekon'da kaldılar. Pek çoğaldılar. Dört yüzyıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldı ki, Ergenekon'a sığışamaz oldular. Buna bir çare bulmak için kurultay topladılar. Dediler ki,"Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler, güzel yurtlar varmış. Bizim yurdumuz da eskiden o yerlerde imiş. Dağların arasından yol izleyip bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çıkalım. Ergenekon dışında her kim bize dost olursa, onunla görüşelim. Düşmanla vuruşalım. Kurultay bu kararı alınca, Göktürkler, Ergenekon'dan çıkmak için yol aradılar, bulamadılar. O zaman bir demirci dedi ki, "Bu dağda bir demir madeni var. Yalın kat madene benzer. Şunun demirini eritse, belki dağ bize geçit verirdi". Göktürkler, varıp demircinin gösterdiği dağ parçasını gördüler. Demircinin tedbirini de beğendiler. Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın üstünü altını, yanını, yönünü böylece odun ve kömürle doldurduktan sonra, yetmiş deriden büyük körükler yapıp yetmiş yere koydular. Odun-kömürü ateşleyip körüklemeye başladılar. Tanrı'nın gücü ve inayeti ile ateş, kızdıktan sonra demir dağ eridi, akıverdi. Bir yüklü deve çıkacak kadar yol oldu. O kutsal yılın, kutsal ayının, kutsal gününün, kutsal saatini bekleyip bu yoldan Ergenekon'dan çıkmaya başladılar. Bu kutsal gün, ondan sonra Göktürklerde bayram oldu. Her yıl o gün gelince büyük tören yapılır; bir parça demir alınıp ateşte kızdırılır. Bu demiri Önce Göktürk Ham kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra Türk beyleri de böyle yapıp bu günü kutlarlar. Ergenekon'dan çıkınca, Göktürklerin ulu hakanı Kayı Han soyundan Börteçine, bütün illere elçiler gönderdi; Göktürklerin Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Ta ki eskisi gibi bütün iller Göktürklerin buyruğu altına girer.<sup>472</sup> Göktürklerin bu destanına bakarak eski Türklerin siyasi, sosyal, ekonomik hayatları hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Destanda anlatılanlara göre Türklerin bir millet tarafından yenilgiye uğratılıp yok edilmeye çalışılması akıllara Çin devletinin Türkler üzerindeki politikalarını getirmektedir. Türklerin dağı eriterek dağdan çıkmaları ise çok eski dönemlerde bile Türklerin maden işlemeyi bildiklerini gösterir. Ayrıca destanda Türklerin ekonomik hayatları hakkında da bilgiler mevcuttur.

---

<sup>472</sup> Ayrıntılı bilgi için: Cemal Anadol.( 2006). *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*. Bilge Karınca Yayınları, İstanbul; Dursun Yıldırım. (2002). Ergenekon Destanı. Güzel, Hasan Celal. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.527-544.

### 2.3.4.2.5. Uygurların türeyiş ve göç destanı

Uygur Devleti dönemi destanlarına baktığımızda iki önemli efsane görmekteyiz. Bunlardan birisi Türeyiş, diğeri Göç Efsanesi'dir. Uygurların menşesi ile ilgili en önemli kaynaklardan birisi, Moğol-İlhanlı tarihçisi Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa"<sup>473</sup> adlı eseridir. Burada, iki ağacın arasına inen ışıktan meydana gelen beş çocuktan biri olan Böğü- Han'ın etrafında, Uygurların teşekkülü anlatılmaktadır. Çince kaynaklara göre de Uygurlar, bir ağaç üzerine düşen kutsal bir ışıktan doğan çocuklardan meydana gelmişlerdir. Temür Buka Yazıtı'nda ise Turfan Uygurlarının ortaya çıkışından bahsedilmektedir. Uygurların kurttan türediklerini anlatan diğeri bir türeyiş efsanesi ise, aslında Uygurlara değil, Töloşlere aittir.

Uygurların Göç Destanı'nı Cüveyni'nin "Tarih-i Cihan Güşa" adlı eserinden ve Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz.. Uygurlar, Orkun bölgesinden Beş Balık şehrine ve Doğu Türkistan'a gelmelerini, kendi menkıbelerinde şöyle açıklamaktadırlar: Mutluluklarını sağlayan "Kut Dağı" Çinlilerin oyunuyla parçalanmış, bunun sonucunda kuraklık olmuş, canlı ve cansız bütün varlıklar "göç göç" diye bağırmağa başlamışlardır. Yurtlarından ayrılışları da, Kırgızların işgali ile değil Çin hilesi neticesinde, uğurlu tılsımın kaybı olarak kuraklığın sürmesi ile izah edilmiştir.<sup>474</sup> Göç Destanı ile vatan toprağının, hatta vatana ait bir taş parçasının dahi, kutsallığı anlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, Cüveyni'nin eserinde Uygurların, Çin'den gelen mani rahipleri vasıtası ile yeni dinleri olan Mani Dinini nasıl öğrendikleri anlatılıyor ki, bu da tamamen tarihi hakikate uygundur.<sup>475</sup> Uygurların Türeyiş destanı özetle şu şekildedir: Büyük Türk İmparatorluğunu Göktürklerden devralan Uygur Türkleri, Türeyiş Destanı ile soylarının vücut buluşunu anlatırken aynı zamanda da, bütün Türk boylarında hâkim bir inanış olarak beliren soyun ilahi bir kaynağa bağlanması fikrini bir kere daha belirtmiş olmaktadır.

Uygur Türeyiş Destanının, Göktürk-Bozkurt Destanı ile çok yakın benzerlikleri, ilk okuyuşta anlaşılacak kadar açıktır. Hemen bütün Türk

---

<sup>473</sup> Uygur türeyiş efsanesi için bakınız: Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*. Öztürk, Mürsel. (Çev) c.I, Ankara, ss.102-106.

<sup>474</sup> Osman Turan. (1969). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. c.I, İstanbul, ss.62.

<sup>475</sup> Bahaeddin Ögel. (2003). *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. c.I, M.E.B. Yayınları, Ankara, ss.73-76.

destanlarının birinci derecedeki unsuru olan kurt motifi, gerek Türeyiş ve gerekse Bozkurt Destanlarında bilhassa ilahileştirilmekte ve neslin başlangıcı ve devamı bu ilahi motife bağlanmaktadır.

Türeyiş Destanı, aslında bir büyük destanın başlangıç kısmına benzemektedir. Büyük bir ihtimalle, Göktürk-Bozkurt destanı gibi Uygur Türeyiş Destanı da, ilk büyük Türk Destanı olan Yaradılış Destanının etkisi altında gelişip meydana getirilmiş, daha dar bir muhitin veya daha tecrit edilip kavimleşmiş bir soyun küçük çapta bir yaradılış destanıdır. Nitekim bundan sonra göreceğimiz, yine bir Uygur Destanı olan Göç Destanı, Türeyiş Destanının tabii bir devamı intibağını vermektedir.

“Büyük Hun Hakanlarından birinin iki kızı vardı. Kızlarının ikisi de bir birinden güzeldi. Öyle güzeldi ki, Hunlar, bu iki kızın da, ancak ilahlarla evlenebileceğine inanıyor ve bu kızların insanlar için yaratılmadığını söylüyorlardı. Hakan da aynı şekilde düşündüğü için kızlarını insanlardan uzak tutmanın çarelerini aradı. Ülkesinin en kuzey ucunda, insan ayağı az basan veya insan ayağı hiç görmeyen bir yerinde, çok yüksek bir kule yaptırdı. Kızların ikisini de bu kaleye kapattı. Ondan sonra da aklınca inandığı tanrısına yalvarmağa başladı. Öyle bir yalvarıyor ve öyle yakarışlarla tanrısını çağırıyordu ki nihayet bir gün, Hakanın kendi aklınca inandığı tanrısı dayanamadı ve bir Bozkurt şekline girip geldi. Hun Hakanının kızlarıyla evlendi. Bu evlenmeden birçok çocuk doğdu; bunlara Dokuz Oğuz- On Uygur denildi ve bu çocukların hepsinin de sesi Bozkurt sesine benzedi, yine bu çocuklar, birer Bozkurt ruhu taşıyarak çoğaldılar.<sup>476</sup>

Uygurların bir diğer önemli destanı olan Göç destanının özeti ise şu şekildedir: Uygurların yurdunda "Hulin" isimli bir dağ vardı. Bu dağdan Tuşla ve Selenge isimli iki ırmak çıkardı. Bir gece oradaki bir ağacın üzerine gökten ilâhi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşayan halk bunu dikkatle izlediler. Ağacın gövdesinde şişkinlik oluştu, ilâhi ışık dokuz ay on gün şişkinlik üzerinde durdu. Ağacın gövdesi yarıldı ve içinden beş çocuk görüldü. Bu ülkenin halkı bu çocukları büyüttü. En küçükleri olan Buğu Han büyüyünce hükümdar oldu. Ülke zengin halk mutlu oldu. Çok zaman geçti. Yulug Tigin isimli bir prens hükümdar oldu. Çinlilerle çok savaştı. Bu savaşlara son vermek için oğlu Gali Tigin bir Çin prensesi ile evlendirmeye karar verdi. Çinliler, prensese karşılıklı hükümdardan Tanrı

<sup>476</sup> Ayrıntılı bilgi için: Anadol, vd. ss.101.; M.Necati Sepetçioğlu, (2004). *Karşılaştırmalı Türk Destanları*. İrfan Yayıncılık, İstanbul, ss.125-126.

dağının eteğindeki Kutlu Dağ adını taşıyan dağı istediler. Gali Tigin dağı verdi. Çinliler dağı götürmek için dağın etrafında ateş yaktılar, dağ kızınca üzerine sirke döktüler. Ufak parçalara ayrılan dağı arabalara koyarak Çin'e taşıdılar. Memleketteki bütün kuşlar, hayvanlar kendi dilleriyle bu dağın gidişine ağladılar. Bundan yedi gün sonra da Gali Tigin öldü. Kıtık ve kuraklık oldu. Yurtlarını bırakarak göç etmek zorunda kaldılar.<sup>477</sup>

#### 2.3.4.2.6. Alp er tonga destanı

Alp Er Tonga Destanı'na ait ilk bilgileri, Kaşgarlı Mahmut, "Divanü Lugat-it Türk"<sup>478</sup> adlı meşhur eserinde vermektedir. Kaşgarlı, Alp Er Tonga'yı Afrasyab olarak geçen Turan hükümdarı ile birleştirmektedir. Afrasyab, Firdevsi'nin meşhur eseri Şehname'de Turan-İran savaşları sebebiyle zikredilir. Ancak, Kaşgarlı'nın bahsettiği Alp Er Tonga'nın, Şehname'de geçen Afrasyab ile bir olduğu yolunda şüpheler vardır. Gömeç'e göre, "Kaşgarlı'nın bahsettiği Tonga Alp Er, 714 yılında, Beş Balık savaşları sırasında adı zikredilen gerçek bir şahsiyet olan, Kapgan Kağan'ın oğlu Tonga Tigin'dir."<sup>479</sup> Ayrıca, Alp Er Tonga'ya ait izler, Yusuf Has Hacib'in ünlü eseri "Kutadgu Bilig"<sup>480</sup> de mevcuttur.<sup>481</sup> Başta Şehname olmak üzere çeşitli kaynaklardan derlenen Alp Er Tunga destanının özeti şöyledir: "Turan ile İran birbirine komşu ve düşman iki devlet idi. İran ülkesinin tahtında Minuçehr, Turan ülkesinin tahtında ise Alp Er Tunga'nın babası Peşeng Kağan vardı. İran hükümdarı Minuçehr ölünce, Kağan Peşeng oğlu Alp Er Tunga'ya şöyle dedi: "Bu İranlıların bize yapmadığı kötülük yoktur. Şimdi Türk'ün öç alma zamanı gelmiştir!" Alp Er Tunga da bunu istiyordu. "Arslanlarla bile çarpışacak güçteyim ve İran'dan öç alacağım" dedi. Peşeng'in öbür oğlu Alp Arız, İranlılarla savaşmak yanlısı değildi. Fakat karar verildi ve Alp Er Tunga savaş hazırlığına başladı. Alp Er Tunga arslan yelesi, servi boylu idi. Saldırırken timsah kadar cesur, av avlarken erkek arslan gibi çevik, vuruşmada savaş fili kadar kuvvetliydi. Yürüdüğü zaman yeri sarsıyor, ard arda attığı oklar vınlayarak göğü inletiyordu. O, hiddetlenip savaşa girecek olsa, ayak basıp toz kaldırdığı yerde ova, kandan bir ırmağa dönerdi.

<sup>477</sup> Öztürk, a.g.e., ss.258-259.

<sup>478</sup> Alp Er Tonga Destanı için bakınız: Kaşgarlı Mahmud. (1985).*Divan-ü Lügat-it Türk*. Atalay, Besim (Çev), c.I, Ankara, ss.41-42.

<sup>479</sup> Gömeç, a.g.m., ss.57.

<sup>480</sup> Yusuf Has Hacip. (1959). *Kutadgu Bilig*. Arat, Reşit Rahmeti. (Haz), Ankara, ss.31.

<sup>481</sup> Anadolu vd., a.g.e., ss.108-111.

Dostlarına umut veren, kut veren dili, düşmanları için keskin bir kılıç idi. Bilgelikte de ondan üstünü yoktu. Yüreği derya kadar geniş, eli ise yağmur yağdıran bulut kadar cömertti. Babasının adı Peşeng, üçüncü göbekten atasının soyu gibi adı da "Türk" idi. Alp Er Tunga'nın oğulları ve kızları da vardı. Kızlarından birine, kaz (kuğu) kadar güzel olduğu için Kaz adını vermişlerdi. Babası ona "İle Suyu"na akan büyük bir çayın kenarında bir kale-saray yaptırmıştı. Kaz, burada oynar, yüzerdi. Onun için Türkler bu suya "Kaz Suyu" dediler. Daha sonra Kaz'ın oturduğu, oynaya oynaya büyüdüğü yer büyük bir şehir oldu. Bu şehre de Kaz Oynı (Kaz Oyunu) adı verildi. (Bugünkü Kazvin şehri) Alp Er Tunga ordusu ile İran üzerine yürüdü, iki ordu Dehistan bölgesinde karşılaştılar. Türk ordusundan Barman adlı bir yiğit, atını öne sürerek, teke tek dövüşmek için İranlılardan er diledi. Barman'ın karşısına İran kumandanının kardeşi Kubad çıktı, iki savaşçı sabahtan akşama kadar vuruştular. Sonunda Barman kargısı ile Kubad'ı devirdi ve Alp Er Tunga'nın yanına zaferle döndü. Bundan sonra iki ordu birbirine girdi ve o güne kadar görülmemiş derecede şiddetli bir savaş oldu. Bu savaşı Alp Er Tunga kazandı. Meydan, ölen İranlılarla doldu ve İran padişahı geri çekilip Dehistan kalesine sığındı. Fakat Alp Er Tunga kaleyi kuşattı ve sonunda İran padişahını tutsak etti. Bundan sonra, İran'a bağlı Kabil ülkesinin, kahramanlığı ile ünlü padişahı Zâl, İranlıların yardımına geldi, ani bir hücumla Türk ordusunu dağıttı. Buna pek kızan Alp Er Tunga tutsak İran padişahını öldürttü. Öbür tutsakları da öldürmesine kardeşi Alp Arız engel oldu. Tutsakları 'Sarı' şehrine gönderdiler. Daha sonra bu tutsakların kaçmasına engel olamadığı veya göz yumduğu için hiddetlenen Alp Er Tunga kardeşi Alp Arız'ı da öldürttü. Alp Er Tunga yine galipti ve Rey şehrine giderek İran tacını da giymişti. İranlılar ise öldürülen padişahlarının yerine Zev'i getirmişti. İki ordu tekrar savaştılar. Savaş sırasında büyük bir kıtlık oldu. Bunun üzerine "savaş ve kıtlık insanlığı bitirmesin" diye, barış yaptılar, İran'ın kuzey eyaletleri Turan'ın oldu. İran padişahı Zev ölünce barış yine bozuldu ve Alp Er Tunga tekrar saldırıya geçti. İranlılar Zâl'den yardım istediler. Zâl artık kocadığı için kahramanlıkta kendisini aşan oğlu Rüstem'i gönderdi. Zâloğlu Rüstem ordusunun başında ilerleyerek Türkleri bozguna uğrattı ve İran tahtına Keykubad'ı çıkardı. Rüstem, bir hücumda 1160 Türk kahramanını öldürdüğü için Türkler çekildiler ve barış imzalamak zorunda kaldılar. Daha sonra İran tahtına Keykavus geçti. O sırada İran'ın egemenliğinde olan Araplar isyan ettiler. Bu kargaşalıktan yararlanan Alp Er Tunga İran içlerine daldı ve pek çok tutsak aldı. Fakat Kabil padişahı tekrar İran'ın



yardımına geldi ve Türkler yenildi. Bu savaştan sonra Zâloğlu Rüstem birliğini alıp Türklerle ait avlakta dolaşmaya başladı. Bunun üzerine Alp Er Tunga ordusunu tekrar harekete geçirdi. Fakat kötü bir rüya görmüştü. Bunu yorumlattı ve beylerin de fikirlerini alarak İran'la barış imzaladı. Bu anlaşma ile Buhara, Semerkand ve Çac şehirlerini İranlılara bırakıyordu. Bu barışı istemeyen Keykâvus, Rüstem'e ve oğlu Siyavuş'a kötü muamelede bulunarak onları küstürdü. Rüstem kendi ülkesine çekildi. Siyavuş ise Türklerin o zamanki başkenti Gang şehrine giderek Alp Er Tunga'ya sığındı. Siyavuş kendini Türklerle çok sevdi. Başlangıçta bir Türk gibi hareket ediyordu. Burada Türk kahramanlarından biri olan Piran'ın kızı ile evlendi. Bu evlilikten bir oğlu oldu ve ona Keyhüsrev adını verdiler. Siyavuş, bir süre sonra Alp Er Tunga'nın güzel kızı Ferengis ile de evlendi. Ama bir süre sonra Türk töresine uymamaya ve bazı siyasî teşebbüslere başlayınca Alp Er Tunga onu öldürttü. Siyavuş'un ölümünden sonra Rüstem bir ordu toplayarak tekrar saldırıya geçti ve bu defa Türkler ağır bir yenilgiye uğradılar. Vuruşmalarda Alp Er Tunga'nın oğullarından Sarka da ölmüş, Turan'ın birçok şehri yakılmıştı. Alp Er Tunga, Turan için kan ağladı ve öç almak için and içti. İran içlerine girerek ekinleri yaktı ve pek çok tutsak aldı. İranlılar yedi yıl süren kıtlıktan kırıldılar. Artık, Alp Er Tunga ile Rüstem arasında savaş durup durup başlıyor, bazen Türkler, bazen İranlılar galip geliyordu. Bu savaşlardan birinde, ordusuyla Alp Er Tunga'nın emrine giren Çin hakanını da esir almışlardı. Alp Er Tunga son savaşta yenilerek çekildi. Bu sırada İran tahtında, Turan'dan kaçırarak getirdikleri Keyhüsrev vardı. Türklerin yenilmesiyle dünya Keyhüsrev'e kalmış bulunuyordu. Fakat Türkler öç için fırsat buldukça akın ediyorlardı. Bunun üzerine Keyhüsrev İran'ın ünlü kahramanlarından Bijen'i Turan'a gönderdi. Bijen, Turan sınırından içeri girince, ormanda, neşe içinde eğlenen kızlar gördü. Bu kızlar Alp Er Tunga'nın güzel kızı Menije'yi eğlendiriyorlardı. Bijen, Menije'yi görür görmez âşık oldu. Menije de onu sevdi ve Turan'a, kendi sarayına götürdü. Bunu öğrenen Alp Er Tunga çok kızdı. Bijen'i bir zindana hapsetti, kızını da kovdu. İran padişahı geri gelmeyen kumandanını bulup getirme görevini Rüstem'e verdi. Rüstem, tüccar kılığında Alp Er Tunga'nın sarayına kadar giderek hem Bijen'i kurtardı hem de Menije'yi kaçırıp İran'a gönderdi. Rüstem bir defa daha galip gelmişti. Karluğa çekilen Alp Er Tunga beğlerini toplayıp şöyle dedi: "Ben dünyaya hükmeden kağanınızdim. Bugüne kadar İran Turan'a denk olmamıştı. Ama bugün İranlılar sarayıma kadar gelebiliyor. Bin kere bin kişiden oluşacak Türk ve Çin askerleriyle İran'a yürümeli, öcümü

almalıyım!" Alp Er Tunga, bin kere bin ordusunun üçte ikisini toplamıştı. Beykent şehrindeki karargâhında, altınlı ve mücevherli tahtında oturuyordu. Fakat artık iyice yaşlanmıştı. İleriye gönderdiği ordunun yenildiğini öğrenince çok üzüldü. Hele teke tek bir dövüşte gencecik oğlu Şide'nin de ölmesi, gönlünde onulmaz yaralar açtı. Emrindeki kuvvetleri alıp yürüdü. Kükremiş arslanlar gibi saldırıyordu. Çok kocamış olmasına rağmen İran'ın en ünlü pehlivanlarından birkaçını teke tek vuruşmada öldürdü. Nihayet Keyhüsrev ile Alp Er Tunga karşı karşıya geldiler. Alp Er Tunga Keyhüsrev'le teke tek dövüş isteğiyle atını ileri sürdü. Fakat Turan pehlivanları onun İran padişahı ile dövüşmesini istemediler ve atının dizginini tutup geri getirdiler. Keyhüsrev en güçlü çağında olmasına rağmen Alp Er Tunga'dan çekinmiş, kocamış ve yaralı bir arslan olan Alp Er Tunga'nın vuruşmasına da beğleri izin vermemişti. Bu durum Alp Er Tunga'ya pek ağır geldi. Ordusunu alıp Ceyhun ırmağının ötesine geçti. Burada Kara Han'ın ordusu ile birleşip Buhara'ya, daha sonra da başkent Gang'a geldi. Gang cennet gibi bir şehirdi. Toprağı mis kokulu, tuğlaları altındandı. Kalesi o kadar yüksekti ki üzerinden kartal bile uçamazdı. Her köşesinde pınarlar, havuzlar vardı. Ambarları yiyecek dolu idi. Havuzların eni ve boyu bir ok atımı kadar büyüktü. Burada oturup Çin hakanına mektup yazdı ve yardım bekledi. Keyhüsrev ve Rüstem önce geri çekilir gibi yapmış, sonra derlenip Turan içlerine girmiş, Gang şehrini kuşatmışlardı. Kalenin çevresinde hendekler kazdılar. Buraya odun yığıp katran döktüler ve ateşe verdiler. Alp Er Tunga 200 beği ile gizli yoldan çıkarak kurtuldu ve Çin hakanının yanına gitti. Çin hakanı büyük bir ordu hazırlamıştı. Bunu duyan Türkler de Alp Er Tunga'nın yanına gitmek için yollara düştüler. Alp Er Tunga tekrar toparlandı; ama Çin hakanı sözünde durmadı ve Keyhüsrev'le anlaşma imzaladı. Bunun üzerine Alp Er Tunga Keyhüsrev'e bir mektup yazarak, insanlardan uzakta ve kendisinin beğeneceği bir yerde teke tek dövüş teklif etti. Fakat en güçlü çağında olan Keyhüsrev, ihtiyar arslan Alp Er Tunga ile teke tek dövüşüne cesaret edemedi. Ordusuz kalan Alp Er Tunga perişan bir halde Zere denizine geldi. Bu derin denizi geçerek Gangidizi şehrine ulaştı. Keyhüsrev büyük ordusu ile onu takip ediyordu. Alp Er Tunga yapayalnız kalmıştı. Yiyeceği, içeceği yoktu. Bir kaya dağında, bu dağın tepesindeki bir mağarada oturuyor, kara talihi için dövünüyor, Tanrı'dan güç kuvvet istiyordu. Onun yakarışını duyan Hûm adında biri, Alp Er Tunga olduğunu anlamıştı. Çünkü bu Türkçe sözleri, böyle bir yakarışı ondan başkası söyleyemezdi. Hemen saldırdı ve onu tutsak etti. Fakat Alp Er Tunga onun elinden kurtularak

kendini suya attı. Subaşında bulunanlar onu kurtarmak istediklerini söyleyerek hile yaptılar ve sudan çıkar çıkmaz öldürdüler. (Tarih Keyhüsrev'in Alp Er Tunga'yı şölene davet edip hile ile öldürdüğünü söylemektedir.) Bu olay kısa zamanda her tarafta duyuldu ve Turan'ı mateme boğdu. Bütün Türkler kanlı gözyaşı dökerek, bağrışıp yakalarını yırtarak, sagular söyleyip yoğladılar.. yoğladılar.”<sup>482</sup> Alp Er Tunga Destanında eski Türklerin sosyo-kültürel hayatlarından kesitler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin destanda kullanılan birçok ismin Anadolu Selçuklu Devleti döneminde hükümdarların adı olarak kullanılması bunun en bariz kanıtıdır.

#### 2.3.4.2.7. Şu destanı

Diğer bir destanımız Şu (Kalaç) Destanı'dır. Şu Destanı'nı araştırmacıların, Türklerin eski devirlerine, yani Saka çağına mal etmeleri, Kaşgarlı'nın “Türkmen” kelimesini açıklarken verdiği kayıtlara dayanmaktadır.<sup>483</sup> Burada, araştırmacıların büyük bir kısmının “Büyük İskender” olarak kabul ettikleri, Zulkarneyn ile Türk hükümdarı Şu arasındaki bir olaydan bahsedilmektedir. Ayrıca, Amuderya ve Sırderya, Talas ve Çu havzalarında yaşayan Türk kalabalığı şimale ve şarka çekilmek mecburiyetinde bırakılmıştı. Talas ve Çu taraflarında yaşayan yirmi üç Türk yahut yirmi iki Türkmen aşiretinin yabancı hâkimiyetini kabul ederek eski yerlerinde kaldıklarına ait bu rivayet, Zeki Velidi Togan tarafından M.Ö. XII. yahut XI. asırda Çin'de “Çu” devletini kuran Türklere ait olduğu ve onların daha Çin taraflarına göçmedikleri zamana ait hatıralar olduğu şeklinde anlatılmıştır.<sup>484</sup> En son görüşlere göre ise, Şu Destanı bir Türgiş destanıdır. Destanın özeti şu şekildedir: Destanda Makedonyalı İskender'in, İran üzerinden Asya'ya doğru yürürken yapılan savaşları ve bu savaşların Türklerle ilgili bölümü anlatılmaktadır. Türk boylarının oluşumu, Türklerin şehir hayatı, aynı zamanda milletini geçici bir işgalden mümkün olduğu kadar can ve mal kaybına uğratmadan kurtarmak için düşünen bir Hakanın kaygıları da anlatılan destanın en büyük özelliği, daha sonraki destanlarında gelişecek olan ana fiziği ve süslemeleri önceden işlemesidir. Şu destanında, Makedonya kralı İskender ile Turan hükümdarı Şu'nun ordularının Fergana vadisinde karşılaşmış olmaları, Türk kültürüyle Batı kültürünün M.Ö. IV. yüzyılda tanışmış ve birbirleriyle bilgi alış verişinde bulunmuş olduklarını

<sup>482</sup> Anadol vd., a.g.e., ss.108-111.

<sup>483</sup> Şu Destanı için bakınız: Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.413-416.

<sup>484</sup> Togan, Zeki Velidi. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul , ss.18.; Anadol, vd., a.g.e., ss.104-108.

göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, Türklerde ad verme geleneğinden 24 Oğuz boyunun oluşumuna, Oğuzların ilk atası Oğuz Han'ın mevcudiyetinin M.Ö. VII. yüzyılda görülebileceğine kadar birçok önemli bilgiyle Şu destanında buluşmak mümkündür.<sup>485</sup>

#### 2.3.4.2.8. Kimek destanı

Hakkında çok az bilgiye sahip olduğumuz Kimeklere ait Kimek Destanı'nın ana kaynağı Gerdizi'nin "Zeyn el-ahbar" adlı eseridir.<sup>486</sup> Destanda, harap olan Tatar yurdundan gelenlerin Şad'ın etrafında toplanması ile Kimek boy birliğinin oluşması anlatılmaktadır. Ayrıca, destanda yer alan İrtiş Nehri'nin, Kimek Türkleri tarafından kutsal sayılması da Türk kültürünün sıkça rastlanan bir özelliğidir. Türk tarihinin önemli fakat haklarında oldukça az bilgiye sahip bulunduğumuz bir boy olan Kimeklere ait destan, Gerdizi'nin "Zeyn el-ahbar" adlı eserinde kayıtlıdır. Bu destana göre, Tatarların başbuğu vefat edince, büyük oğul hükümdar olur. Fakat Şad olan küçük oğul, ağabeyini öldürmek isteyip, başaramayınca, hayatından endişe duyduğu için, sevdiği kızı da alarak, büyük bir suyun kenarında, bol ağaç ve av hayvanlarının bulunduğu bir yere gelir ve orada çadır kurup yerleşir. Burada geçen "Şad" unvanın, Türklerde ordu komutanlarına ve veliahtlara verildiğini bilmekteyiz.<sup>487</sup> Nitekim Bilge Kağan da daha on dokuz yaşında iken veliaht olarak Tarduş Türklerine "Şad" yani ordu komutanı olarak tayin edilmişti.<sup>488</sup> Daha sonra, bir gün Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına gelir. Destana göre, bunların adları; İmi, İmek (Yimek), Tatar, Balandur (Bayandur), Hıfçak (Kıfçak), Linkaz ve Eclad'dır. Kimeklerin bazı alt kabilelere ayrıldıkları anlaşılmaktadır. İmi boyunun Bayavut adlı küçük kabilesi vardı; bu kabile daha sonra Moğollar arasında görülecektir. Kaşgarlı'nın eserinde, Kimek boy birliğinden olan ve yine Ertiş boyunda yaşayan Yimekler (Yemekler) tanıtılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'a göre; "Yimekler" (Kimaklar) bir Türk boyudur. Onlar bizce Kıfçaktırlar. Fakat Kıfçak Türkleri kendilerini ayrı bir grup olarak göstermektedirler".<sup>489</sup> M. Kemal Özergin, Kaşgarlı'nın bu açıklamasına göre şu

<sup>485</sup> Anadol, a.g.e., ss.104-108.; Abbaslı, a.g.e., s.73-77; Ahmet Bican Ercilasun. (2002). "Şu Destanı Hakkında". *İslamiyet Öncesi Türk Destanları*. Sakaoğlu, Saim ve Duymaz Ali. (Haz), Ötüken Yayıncılık, İstanbul, ss.90-108.

<sup>486</sup> Şeşen, a.g.e., ss.73-74.

<sup>487</sup> Kafesoğlu, a.g.e., ss.265.

<sup>488</sup> Eşref Buharalı.(1987). "Kimek Hakanlığı". *Tarihte Türk Devletleri*, c. I, Ankara , ss.265.

<sup>489</sup> Yemek maddesi için bakınız, Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., ss.29.

yorumu yapmaktadır: “Kimek boy birliği artık iyice dağılmış ve o toplayıcı ad unutulmuştur. Birlikten belki sadece Kıpçaklar ile Yimekler yerlerinde kalmışlardır. Pek kalabalık olan Kıpçaklar ise, kendilerini ayrı ve belki de üstün saymaktadırlar”. Hududü’l-Âlem’de ‘Nemekiye’ adında bir şehirden bahsedilir. Kimek hakani, yazın bu şehirde otururdu. V. Minorsky, bu şehrin adını ‘Yimekiye’ olarak düzeltmiştir.<sup>490</sup> X. asırda Bağdat’ta Yemek adında bir emirin faaliyetinden bahsedildiği gibi, Gazneli Mahmud’un nedimi olan Ayaz’da Yemeklerden idi. Yemekler İslam edebiyatında, Türklerin en güzellerinden sayılarak zikrediliyorlar.<sup>491</sup> Bayandurlar, kalabalık ve yaygın değil idiler. Bunlar sadece Oğuz ulusu içine girdiler. Daha sonra Türkiye’ye doğru akan Oğuzlar arasındaki Bayandurlardan Akkoyunlu soyu, XV. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan’ı içine alan bir devlet kuracaktır. Togan, “Kimek”lerin Bayandır boyunun da “han”lara tabi olduğu, bunların Oğuz heyetine dâhil olan kısmına ait destanlardan anlaşıldığını belirtmektedir.”<sup>492</sup> Destan, kız bu yedi kişiyi görünce, dışarı çıkıp “Ertüş” yani inin dediği için, bu ırmağa İrtiş adının verildiğini kaydeder. Bu yedi kişi yaza kadar kalırlar. Bu arada Tatar yurdu düşman saldırısına uğrar. Düşmandan kaçabilenler, Ertüş (İrtiş) tarafına giderler. Oraya gidince Şad’a reislik selamı vererek onu büyük tanırlar. Bu şekilde yedi yüz kişi toplanır. Bunlar uzun müddet Şad’ın başkanlığında kalırlar. Çoğalınca etraftaki dağlara dağılırlar ve oralarda, bahsedilen yedi kişinin adını taşıyan yedi boy teşkil ederler. Destanda harap olan Tatar yurdundan gelenlerin Şad’ın etrafında toplanarak devlet kurmaları tarz olarak Türk devlet anlayışının klasik unsurlarını taşımaktadır. Bilindiği üzere II. Kök Türk Devleti’nin kurucusu İl-teriş Kağan da benzer şekilde Kök Türk Devleti’ni kurmuştu. İl-teriş’in Türkleri derleyip, toplayıp, Çin’e karşı isyan ettiği ve Kök Türk devletini nasıl kurduğu Köl Tigin ve Tonyukuk Yazıtında anlatılmaktadır. Ayrıca, Kök Türk devlet geleneği Kimekler üzerinde çok derin tesirler yapmış ve bu tesirler XII. yüzyıl kaynaklarına kadar gelmiştir. “Yabgu” ve “Şad” gibi Kök Türk unvanları bu tesirin en kesin belirtileridir. Bunun yanında hakanlığın vasıfları ile özellikleri de Kök Türk devlet geleneğini bize yansıtmaktadır. Destanın sonunda ise İrtiş Irmağı’nın kutsallığı şu şekilde anlatılır: “Bir gün Şad Ertüş (İrtiş) Irmağı kenarında kabilesiyle dururken “Ey Şad suda

<sup>490</sup> Şeşen, a.g.e., ss.67.

<sup>491</sup> Zeki Velidi Togan. (1981).*Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul, ss.162.

<sup>492</sup> Zeki Velidi Togan. (1981).*Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul, ss.162.

muradın var, muradını ver” diye bir ses geldi. Suya bakınca suda bir saç gören Şad, atını bağladı ve suya girdi. O, saçı tutunca eşi hatunu gördü ve ona suya nasıl düştüğünü sordu. Kadın, “Deniz öküzü beni suyun içine çekti” dedi. Kimekler, o akarsuyu kutsal sayarlar ve secde edip taparlar, hatta bu suyun Kimeklerin Tanrısı olduğunu söylerler. “ Bundan sonra onlar, Şad’a “Tuğ” (Tutug) namını verirler; sebep olarak da bu sözün “Ses duyunca suya girdi korkmadı” anlamına gelmesi, gösterilmektedir. Kimek Destanında yer alan İrtiş Irmağı’nın Kimek Türkleri tarafından kutsal sayılması da Türk kültürünün sıkça rastlanan bir özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira su da Türklerin kutsal kabul ettikleri bir tabii varlıktır. Kimeklerin İrtiş Irmağı’nı kutsal sayıp tazim (saygı gösterme) etmeleri, onlarda su kültürünün varlığına delalet eder. Kimek ve Kıpçak Türkleri, “İrtiş Irmağı’na saygı gösteriyor ve adeta ona tapıyorlardı...”. “Tuğ”, bir devletin bağımsızlık sembolüdür. Devlet içindeki bölünmeleri, herkesin rütbe ve vazifelerini, tuğ gösterirdi. Bilindiği üzere Türklerde Tuğ ve öncü birliği seferde ordunun önünde giderdi. Buharalı’ya göre, belki Kimek Şad’ı, hatunun sesini duyunca, korkmadan hemen suya (İrtiş Irmağı’na) girdiği için öncü anlamına gelen Tuğ (Calış) unvanı verilmiştir. Mücmel el-tavarih adlı kaynakta da, Kimek hükümdarının unvanı “Tutuğ” (Tutuk) olarak yer almıştır. Ebu’l-gazi’nin eserinde Türk’ün dört oğlundan birinin adı Tutuk olarak yazılmıştır. Tutuk unvanı uzak doğudaki Türk ve Moğol dünyasında da kavim ismi olarak yayılmıştır. Gerdizi ise, bu unvanın Kimek Şad’ına ait olduğunu yazmaktadır. “Tutuk” eski Türk kitabelerinde de geçmektedir.<sup>493</sup> Kimeklerin idarecisi Şad Tutuk unvanı taşıyordu. 840’da Uygur Kağanlığı yıkılınca Eynür, Bayandur, Tatar gibi boylar Kimeklere katıldı. Bundan sonra Kimek idarecisine Baygu (Yabgu) denmeye başladı.<sup>494</sup> Mesudi, Siyah ve Beyaz İrtiş nehirleri kıyısında Kimek Yabguluğunun bulunduğunu; Gerdizi de Kimek reisinin unvanının “Yabgu” olduğunu yazmaktadırlar. Bilindiği üzere Yabguluk çok eski bir Türk unvanıdır. Kaşgarlı Mahmud bunun hakandan sonra gelen bir unvan olduğunu söylemektedir. Coğrafyacılar, Karluk hükümdarı dışındaki diğer bütün Türk kavimlerinin hükümdarlarının unvanlarının “Hakan” olduğunu belirtmektedirler. Herhalde Kimekler henüz devlet kurmadan önce “Tutuk” unvanlı bir yönetici tarafından idare ediliyorlardı. Devletin kurulmasından sonra bu unvanın “Yabgu” olarak değiştiğini ve nihayet federasyonun genişlemesi ve devletin

<sup>493</sup> Şeşen, a.g.e., .s.74.

<sup>494</sup> Ahmet Taşağıl. (2003).*Gök-Türkler*. c.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss.86.

kuvvetlenmesiyle, Yabguluğun da yerini Hakanlığın aldığını görüyoruz.<sup>495</sup> Hakanın saraydaki eşi olan kadın, destanda da geçen “Hatun” unvanını taşırdı. Asıl şekliyle “Katun” İlkçağdan beri bütün Türk devletlerinde kullanılmıştır. Hatun, Türk devletlerinde VI. yüzyıldan itibaren kağan unvanı ile birlikte başlayıp zamanımıza kadar devam etmiştir. Bu söz ilk defa Kök Türk hükümdarı Bumin Kağan’ın eşinin unvanı olarak geçmektedir. Hatun unvanı özel bir merasimle alınır ve bu unvanı taşıyan kadın saraydaki diğer kadınlardan üstün sayılırdı. Velihtlar umumiyetle hatunun oğulları arasından seçilirdi. Kimek Destanı’na baktığımızda, onun öteki Türk destanları ile yakın unsurları taşıdığını, bu destan unsurları arasında da eski tarih bilgilerinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Kimekler, kendi destanlarından başka yakın komşuları Fars destani tarihinde de yer almıştır. Gerçekten Kimeklerin Turan-ötesi komşusu olan Farsların eski destanlarında da bu ulusun adı geçmektedir. “Şehname” adlı büyük eserini ortaya koyan ünlü şair Firdevsi, Turan’ın büyük hükümdarı Afrasyab’ın İran hükümdarı Keyhüsrev’e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve “Darya-yi Kimek”e gittiğini anlatır. Firdevsi, eserini nazma çektiği sıralarda (990–1019), Kimek ülkesi Turanın doğu sınırı olan Ertiş boyunda idi ve “Kimek Deryası” adı da bu büyük akarsuya veriliyordu. Bu açıklamaya göre, adlarının Fars destanî tarihinde geçmesi, onların eskiliklerinden değil, tespit sırasındaki varlıklarından ileri gelmektedir.

#### 2.3.4.2.9. İlce han destanı

Bu destana göre Türkleri ilk olarak bir çatı altında toplayan kişi İlce Han’dır. Bazı kaynaklara göre Olcay Han olarak da adlandırılan bu kişi Nuh Hazretlerinin oğullarından Yafes’in oğludur.<sup>496</sup> Destandaki ifadelerden bazıları Tevrat’ta da karşımıza çıkmaktadır.

Kendi destanlarımız dışında, Türk tarihini yakından ilgilendiren bir takım yabancılara ait destanları da zikretmek gerektiğine inanıyoruz. Çünkü bu destanların pek çoğu doğrudan Türklerle alakalı olduğu gibi, bir kısmı da dolaylı olarak Türklerle ilgilidir. Bunlar da tarihimiz ve kültürümüz için önemlidir. Türk olmayan kavimlerin bu destanları arasında İranlıların Şehname’sini, Almanların Nibelungen’ini, Rusların İgor Bölüğü destanlarını sayabiliriz.<sup>497</sup> Türk destanları,

<sup>495</sup> Şeşen, a.g.e., ss.43.

<sup>496</sup> Ögel, ag.e., ss.66.; Anadol vd., a.g.e., ss.102.

<sup>497</sup> Gömeç, a.g.m., ss.61.

motif açısından da çok zengin ve çok renklidir. Örneğin, destanlarımızın en önemli motiflerinden biri Kök Börü, yani kurttur. Kök Türklerde dişi kurt, bir cededir. Oğuzlar da ise erkek boz kurt büyük seferlerde önderlik eden bir milli kılavuzdur. Kurt, Türk kavimlerinin müşterek bir totemidir.<sup>498</sup> Banarlı, milli bir kılavuz ya da kendi deyimini ile kumandan olan boz kurt için “Türkiye Türklüğünde orduyu temsil eden Mehmetçik sembolünün eski Türkler tarafından tanrılaştırılmış bir benzeridir”<sup>499</sup> diyerek çok anlamlı bir benzetme yapmıştır. Destanlarımızda “ışık” da sıkça görülen bir motiftir. Destanlarımızın kahramanları, bu kahramanlara kadınlık ve mukaddes Türk çocuklarına annelik yapan kadınlar, çoğu kez ilahi bir ışıktan dünyaya gelirler. Diğer bir önemli motifimiz “maden”dir. Altın, gümüş, demir, bakır gibi maden isimleri destanlarda çok geçer. Türk destanının madenle en ilgili parçası Ergenekon’dur.<sup>500</sup> Ergenekon Destanı’nda, bir demirci sayesinde, demir dağını eriterek Türklerin özgürlüklerine kavuştuklarını biliyoruz. Buradaki “kurtarıcı demirci” motifi, dünya uluslarının destanlarında görülen müşterek bir motiftir.<sup>501</sup> Türkler, demircilere her zaman büyük önem vermişlerdir. Destan kahramanlarının ayrılmaz yoldaşları, vefalı dostları olarak görülen “at”, eski Türkler de çok özel bir yere sahipti. Türkler, bütün tarihleri boyunca her yerde atları çok ve binici bir ırk olarak tanınmışlardı. Destanlarda da, kahramanların hayatında atın ne kadar önemli bir rolü olduğu açıkça görülüyor. Bu arada, diğer milletlerin, “at”ı binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanmayı, bizlerden öğrendiklerini de belirtmekte fayda vardır. Doğan da Türklerde daha çok avcılıkta kullanılan bir ev hayvanıdır. Hakanların ve yiğitlerin, bir sembolüdür. Oğuz Destanı’nda gördüğümüz gibi, her Oğuz boyunun, ongun veya boy sembolü olarak, birer doğan türü vardı.<sup>502</sup> Türk kadının yeri destanlarda üstün ve muhteremdir. Kadın, bazen ailenin reisi, Türk evinin direği, erkeğin sadık arkadaşı, mukaddes Türk çocuklarının anası idi.<sup>503</sup> Destanlarda kadının, bir erkek gibi savaştığını, at ve silah kullandığını da görebilmekteyiz. “Ya da” denilen sihirli bir taş inancı ise, Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inançtı. Türk ile amcazadesi Guz arasında, bu destan motifi yani milletler üzerinde hâkimiyeti temin eden bu

<sup>498</sup> Zeki Velidi Togan. (2002). Boz kurt Efsanesi. Güzel, Hasan Celal. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.544-545.

<sup>499</sup> Banarlı, a.g.e., ss.32.

<sup>500</sup> Banarlı, a.g.e., ss.30-32.

<sup>501</sup> Abdülkadir İnan.(1954).Türk Destanlarına Genel Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, ss.234.

<sup>502</sup> Ögel, a.g.e., ss.127.

<sup>503</sup> Banarlı, a.g.e., ss.33.



tılsımlı “yede-taşı” yüzünden, uzun savaşlar olduğu rivayet edilmektedir.<sup>504</sup>  
Bunların dışında kuş, geyik, hayat ağacı, göl, ırmak, dev gibi başka birçok destan motifi sıralanabilir.<sup>505</sup>

---

<sup>504</sup> Zeki Velidi Togan. (1981).*Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul, ss.17-18.

<sup>505</sup> İnan, a.g.e., ss.173-190.

## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA YAZILAN ARAŞTIRMA ESERLER

#### 3.1. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA TÜRKLERİN YAZDIĞI KİTAPLAR

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında bilgi veren Türkler tarafından yazılan kitaplardan bahsedilmiştir. Bu kitaplar İslamiyet öncesi Türk Tarihi ile ilgilenen her araştırmacının okuması gereken başucu eserleridir. Kitapları sıralarken, bibliyografya kurallarına uyulmuş, önce yazarın soyadı, sonra yazarın adı, sonra kitabın adı, sonra yayınevi, şehir ve yıl yazılmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

- Aça, Mustafa, Oğuznamecilik ve Andalıp Oğuznamesi, IQ Yayınları, İstanbul 2003
- Akyüz, Yahya, Türk Eğitim Tarihi, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993
- Aksan, Doğan, En Eski Türkçenin İzlerinde, Simurg Yayınları, İstanbul 2000
- Aksan, Doğan, Türkçenin Söz Varlığı, Engin Yayınevi, Ankara 1996
- Aksan, Doğan, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi, DTCF Yayınları, Ankara 1998
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Güşa, (Çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, C. I-III, Ankara 1988
- Alpargu, Mehmet, Diğer Kaynaklarla Karşılaştırma Yolu İle Baburname'nin Türk Devlet Teşkilatı Bakımından Değerlendirilmesi, Doktora Tezi, Ankara 1984
- Alptekin, Erkin, Uygur Türkleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1978
- Alptekin, İsa Yusuf, Doğu Türkistan Davası, Marifet Yayınları, İstanbul 1981
- Anadol, Cemal, Tarihe Hükmeden Millet Türkler, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2006

- Arat, Reşit Rahmeti, Eski Türk Şiiri, Ankara 1986
- Arat, Reşit Rahmeti, Kutadgu Bilig İndeksi, Ankara 1979
- Arel, Sadettin, Türk Musikîsi Kimindir?, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988
- Arsal, Maksudi, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Ötüken Yayınları, İstanbul 1979
- Arsal, Sadri Maksudi, Türk Dili İçin, İstanbul 1930
- Arsal, Sadri Maksudi, Türk Tarihi ve Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İstanbul 1947
- Arsal, Sadri Maksudi, Türk Tarihinin Ana Hatları: İskitler-Sakalar, Asya Hunları, Yüceçiler, Avrupa Hunları, Ankara (Tarihsiz)
- Arseven, Celal Esad, Türk Sanat Tarihi, C. I-II, İstanbul 1955
- Asım, Necip, Orhun Kitabeleri, 1924
- Aslanapa, Oktay, Türk Sanatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- Atsız, Hüseyin Nihal, Türk Edebiyatı Tarihi, 2. Baskı, İstanbul 1943
- Atsız, Hüseyin Nihal, Türk Tarihinde Meseleler, 6. Baskı, İstanbul 1980
- Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, C. I, İstanbul 1989
- Banarlı, Nihat Sami, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1987
- Baser, Sait, Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- Batu, Selahaddin, Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara 1938
- Bayat, Fuzuli, Oğuz Destan Dünyası / Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006
- Baykara, Tuncer, Türk Adının Anlamı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999
- Baykara, Tuncer, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001
- Baykara, Tuncer, Türk Kültürü Araştırmaları, Akademi Kitapevi, İzmir 1997
- Baysun, Cevat-Mansel, Ahmet Müfit, İlkçağ Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945

Baytur, E., Şincan'daki Milletlerin Tarihi, Pekin 1991

Bayur, Yusuf Hikmet, Hindistan Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987

Berkok, İsmail, Tarihte Kafkasya, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958

Beydili, Celal, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Yurt Kitap, Ankara 2005

Boeschoten, Hendrik-Semih, Tezcan, Dede Korkut Oğuznâmeleri, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001

Bozkurt, Fuat, Türklerin Dili, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999

Caferoğlu, Ahmet, Divanü Lügat-İt-Türk Dizini, Ankara 1972

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1958

Caferoğlu, Ahmet, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, T.D.K. Yayınları, İstanbul 1968

Candan, Ergun, Türklerin Kültür Kökenleri, Sınır Ötesi Yayınları, İstanbul 2003

Cevat, Heyet, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Ankara 1996

Cunbur, Müjgan, Atatürk ve Milli Kültür, Ankara 1981

Çağatay, Saadet, Altun Yaruktan İki Parça, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945

Çağlar, Behçet Kemal, Attila, Ulus Basımevi, Ankara 1935

Çandarlıoğlu, Gülçin, Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-10. Asırlar), Doktora Tezi, İstanbul 1967

Çandarlıoğlu, Gülçin, Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004

Çandarlıoğlu, Gülçin, İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, TDAV Yayınları, İstanbul 2005

Çay, Abdulhalûk M., Eski Türk Seciyye ve Ahlâkı, İstanbul Kitabevi, İstanbul 1982

Çay, Abdulhalûk M., Nevruz, Türk Ergenekon Bayramı, Tamga Yayınları, Ankara 1999

Çay, Abdulhalûk M., Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?, Konya 1978

Çay, Abdulhaluk, Anadolu'da Türk Damgası, Ankara 1983

Demirel, Hamide, Türk Destanlarında Güzellik–Destan–Masal ve Din Unsurları ile Yabancı Destanlarda Türk Kahramanları, 2.Baskı, Ötüken Yayınevi İstanbul 1985

Divitcioğlu, Sencer, Oğuzdan Selçuklu'ya, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994

Divitçioğlu, Sencer, Köktürkler, I.Basım, Ada Yayınları, İstanbul 1987

- Diyarbakirli, Nejat, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972
- Doğanay, Hayati, XXI. Yüzyıla Giderken Türk Dünyası, Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 793, Türkiyat Araş. Enstitüsü Yayınları, No. 1, Erzurum 1995
- Donuk, Abdulkadir, Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul 1988
- Durmuş, İlhami, İskitler (Sakalar), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993
- Durmuş, İlhami, Sarmatlar, Kaynak Yayınları, İstanbul 2007
- Elekberli, Aziz, Kadim Türk Oğuz Yurdu Ermenistan, Sabah Neşriyatı, Bakü 1994
- Emel Esin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, Türk Kültürü El Kitabı, C. I, İstanbul 1978
- Enginün, İnci-İsmail, Parlatır-M. Orhan Okay-Zeynep Kerman, Güzel Yazılar Oğuzdan Bugüne, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004
- Erdoğan, Bayram, Sorularla Türk Mitolojisi, Pozitif Yayınları, İstanbul 2007
- Ergin Muharrem, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1992
- Ergin, Muharrem, Türkiye'yi Bu Güne Getiren Tarihi Seyir, Ankara 1986
- Ergin, Muharrem, Dede Korkut Kitabı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1969
- Ergin, Muharrem, Oğuz Kağan Destanı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970
- Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, C. I-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977
- Eröz, Mehmet, Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz, Doğuş Yayım ve Dağıtım, İstanbul 1983
- Eröz, Mehmet, Yörükler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1991
- Eröz, Mehmet; Türk Kültürü Araştırmaları, İstanbul 1977
- Esin Emel, Ötüken Yış ( Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar), Atsız Armağanı, İstanbul 1976
- Esin, Emel, A History Of Pre-Islamic And Early Islamic Turkish Culture, İstanbul 1980

Esin, Emel, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Türk Kültürü El Kitabı, I.Baskı, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978

Esin, Emel, Türk Kozmolojisi, Türk Kültürü El Kitabı, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1979

Esin, Emel, Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1987

Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981

Genç, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997

Gezer, Aydın, Türk ve Batı Kültürü Üzerine Denemeler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986

Gökalp, Ziya, Çin Kaynaklarına Göre, Shih-vei Kabileleri Proto-Moğollar Üzerinde Bir Etüt Denemesi, Sevinç Matbaası, Ankara 1973

Gökalp, Ziya, Türk Medeniyeti Tarihi, (Sad. Yalçın Toker), Toker Yayınları, İstanbul 1995

Gökalp, Ziya, Türk Uygarlığı Tarihi, (Haz: Yusuf Çotuk Söken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1991

Gökalp, Ziya, Türkçülüğün Esasları, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul 2003

Gökalp, Ziya, Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976

Gökmen, Mustafa, Eski Türk Kitabeleri, Nakışlar Yayınları, İstanbul 1981

Göktürk, Hilmi, Anadolu'da Oğuz Boyları II, Türk Dünyası Yayınları, İstanbul 1979

Gökyay, Orhan Şaik, Dede Korkut Hikâyeleri, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2003

Gökyay, Orhan Şaik, Dedem Korkut'un Kitabı, İstanbul 1973

Gökyay, Orhan Şaik, Han-name, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968

Gömeç, Saadettin, Kırgız Türkleri Tarihi ve Kültürü, Ankara 2002

Gömeç, Saadettin, Kök Türk Tarihi, 2. Baskı, Ankara 1999

Gömeç, Saadettin, Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, 2. Baskı, Ankara 2003

- Gömeç, Saadettin, Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000
- Gömeç, Sadettin, Türk Destanlarına Giriş, Akçağ Basım Yayım, Ankara 2008
- Göney, Süha, Siyasi Coğrafya, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, S.103, İstanbul 1993
- Gülensoy, Tuncer, Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları, İstanbul 1989
- Günaltay, Mehmet Şemsettin, Maziden Atiye, İstanbul 1339
- Günaltay, Şemsettin, Türk Tarihinin İlk Devirleri, Uzak Şark, Kadim Çin ve Hindi, İstanbul 1937
- Günay, Tümer-Abdurrahman, Küçük, Dinler Tarihi, Ankara 1988
- Günay, Ünver - Güngör, Harun, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1997
- Güngör, Erol, Tarihte Türkler, Ötüken Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1990
- Güngör, Erol, Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik, Ankara 1980
- Güngör, Erol, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul 1976
- Güngör, Harun Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, Kum Saati Yayınları, İstanbul 1997
- Güngör, Harun-Argunşah Hülya, Gagauz Türkleri, Ankara 1991
- Güngör, Veyis, Batı Avrupa Türkleri, Amsterdam 1992
- Güvenç, Bozkurt, Türk Kimliği, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994
- Güzel, Abdurrahman, Dini Tasavvufî Türk Halk Edebiyatı, Akçağ Yayınları, Ankara 2004
- Hassan, Ümit, Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler, İstanbul 1985
- Hassan, Ümit-Berktaş, Halil-Ödekan, Ayla-Akşin, Sina, Türkiye Tarihi, Osmanlı Devletine Kadar Türkler, C. I, Cem Yayınevi, İstanbul 2009
- Hayat, Baymirza, Türkistan, Rusya İle Çin Arasında. (Çev. Abdulkadir Sadak), Otağ Yayınları, Ankara 1975
- Heyet, Cevat, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Ankara 1996
- İnan, Abdulkadir, Hurafeler ve Menşeleri, Ankara 1962
- İnan, Abdulkadir, Makaleler ve İncelemeler, 2. Baskı, Ankara 1987

İnan, Abdulkadir, Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara 1987

İnan, Abdulkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm, 2. Baskı, Ankara 1972

İnan, Abdulkadir; Makaleler ve İncelemeler I-II, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1991

İzgi, Özkan, Çin Elçisi Wang Yen-T'nin Uygur Seyahatnamesi, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989

İzgi, Özkan, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi(Hukuk Vesikalarına Göre),Ankara 1987

İzgi, Özkan. Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Ankara 1987

Kabaklı, Ahmet, Türk Edebiyatı, C. I-IV, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1989

Kafalı, Mustafa, Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, Ankara 1998

Kafesoğlu İbrahim, Türk Bozkır Kültürü, Ankara 1987

Kafesoğlu, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara 1980

Kafesoğlu, İbrahim, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1980

Kafesoğlu, İbrahim, Harzemşahlar Devleti Tarihi, T.T.K., Ankara 1992

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Tarihi, Türk Dünyası El Kitabı, 1 Coğrafya-Tarih, Ankara 1992

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi, İ. Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, V, İstanbul 1953

Kafesoğlu, İbrahim, Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1953

Kafesoğlu, İbrahim. Türkler ve Medeniyet, İstanbul Yayınları, İstanbul, 1957

Kafesoğlu, İbrahim. Türkmen Adı, Manası, Mahiyeti, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1958 (Jean Deny Armağanı'ndan Ayrı Basım)



Kafesoğlu, İbrahim, Uygurlar, Ankara 1976

Kalafat, Yaşar, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Türk Kültürü Araştırmalar Enstitüsü, Ankara 1990

Kalkan, Mustafa. Orta Asya Devletlerinde Ordu ve Savaş Stratejileri, Kaynak Yayınları, I. Baskı, İzmir, 1995

Kaplan, Mehmet, Türk Milletinin Değerleri, Ankara 1986

Kaplan, Mehmet, Türk Milletinin Kültürel Değerleri, Ankara 1987

Kaplan, Mehmet, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1979

Kara, Kemal, Genel Türk Tarihi, 3 Cilt, Önde Yayıncılık, İstanbul, 1996

Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-İt-Türk Tercümesi ve Dizini, Çev. B.Atalay, C. I-IV, Ankara 1985

Kırzioğlu, M. Fahrettin, Dede Korkut Oğuznâmeleri, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000

Kitapçı, Zekeriya, Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet, Konya 2004

Kitapçı, Zekeriya, Orta Asya Türklüğünün Büyük İslam Kültür ve Medeniyetindeki Yeri, II. Baskı, Konya 1996

Konukçu, Enver, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Sevinç Matbaası, Ankara 1973

Köprülü, Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984

Köprülü, M. Fuat, Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar, Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1925

Köprülü, Mehmet Fuad, Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981

Kösoğlu, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, İstanbul 1990

Köymen, Mehmet Altay, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi- İkinci İmparatorluk Devri, T.T.K., Ankara 1991

Köymen, Mehmet Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976

Kurat, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972

Kurat, Akdes Nimet, Peçenek Tarihi, İstanbul 1937

Kurnaz, Cemal, Eski Türk Edebiyatı, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2002

Kutalmış, Orhan G., Türkçe Kişi Adları, Karabudun Yayınları, İstanbul 2003

Kuzgun, Şaban, Hazar ve Karay Türkleri, Ankara 1985

Küçük, Abdurrahman-Tümer, Günay, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1993

Leylak, Mehmet Halil, Orta Asya ve Kafkaslarda Türklerin Demografik Yapısı, Tamga Yayınları, Ankara 2000

Mansel, Arif Müfid, Ege ve Yunan Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1971

Meram, Ali Kemal, Göktürk İmparatorluğu Tarihi, Nokta Kitap, İstanbul 2006

Memiş, Ekrem, İskitlerin Tarihi, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1987

Memişoğlu, Hüseyin, Bulgaristan'da Türk Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1995

Mirza Bala, Mehmetzade, Millî Azerbaycan Hareketi, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991

Moran, Berna, Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, İstanbul 1964

Nalbantoğlu, Muhiddin, Oğuz Destanı, İstanbul 1982

Niyazi, Mehmet, Türk Devlet Felsefesi, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993

Nur, Rıza, Türk Tarihi, Toker Yayınları, C. I-III, İstanbul 1982

Ocak, Ahmet Yaşar, Bektaşî Menakıpnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983

Oğuz, Burhan, Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerini İdeolojik Kökenleri, Simurg Yayınları. İstanbul 1997

Orkun, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994

Orkun, Hüseyin Namık, Hunlar, İstanbul, 1939

Orkun, Hüseyin Namık, Oğuzlara Dair, Ankara 1935

Orkun, Hüseyin Namık, Türk Efsaneleri, İstanbul 1943

Orkun, Hüseyin Namık, Türk Sözü'nün Aslı, İstanbul 1940

- Orkun, Hüseyin Namık, Türk Tarihi, I-IV, Ankara 1946
- Orkun, Hüseyin Namık, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul 1951
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I-II, Ankara, 1981
- Ögel, Bahaeddin, İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, T.T.K. Yayınları, Ankara 1962
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Cilt II, Ankara 2002
- Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, CI-IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, T.T.K. Yayınları, Ankara 1989
- Ögel, Bahaeddin, Türklerde Devlet Anlayışı, Ankara 1982
- Ögel, Bahaeddin, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I-II, Ankara 1981
- Ögel, Bahaeddin, Sino- Turci Ca , Taipei 1964
- Ölmez, Mehmet, Altun Yaruk III. Kitap, T.D.K. Yayınları, Ankara 1997
- Öngör, Sami, Coğrafi Keşifler ve Tetkik Seyahatleri, Maarif Basımevi, İstanbul 1954
- Özarpınar, Yılmaz, Kültür ve Medeniyet Üzerine Denemeler, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998
- Özergin, M. Kemal, Kimekler ve Kimek Devleti, Atsız Armağanı, İstanbul 1976
- Öztuna, Yılmaz, Büyük Türkiye Tarihi, Ötüken Yayınevi, C. I, İstanbul 1983
- Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990
- Öztürk, Ali, Çağları İçinde Türk Destanları, Emek Matbaacılık, İstanbul 1980
- Pınar, Saffettin, Yüz Türk Büyüğü, Halk Basımevi, İstanbul 1973

- Rahman, Abdulkerim, Uygur Folkloru, (Çev: Soner Yalçın-Erkin Emet), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996
- Refik, Ahmet, Büyük Tarih-i Umumî, C. IV, İstanbul 1327
- Rüstemhanlı, Sabir, Göktanrı, İleri Yayınları, İstanbul 2005
- Salman, Hüseyin, Türkişler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998
- Saray, Mehmet, Tarihte Türk Devletleri, II. Ankara 1987
- Sazak, Emine, XII. Asır Türkmen Edebiyatı Oğuz-Name Eseri, Balıkesir 2001
- Selçuk Ali, Tahtacılar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004
- Sepeçioğlu M. Necati, Karşılaştırmalı Türk Destanları, İstanbul 1990
- Sertkaya, Osman Fikri, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1994
- Sümer, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1992
- Sümer, Faruk, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, C.I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999
- Şeşen, Ramazan, İslâm Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, 2. Baskı, Ankara 1998
- Şimşek, Atilla, Türk Dünyası, Tüdev Yayınları, Ankara 1998
- Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994
- Taneri, Aydın, Tarihte Türk Devletleri, C.I-II. Ankara 1987
- Taneri, Aydın, Türk Devlet Geleneği, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993
- Taneri, Aydın, Türk Kavramının Gelişmesi, Ne Mutlu Türküm Diyene, Ankara 1983
- Tanyu, Hikmet, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986
- Tanyu, Hikmet, Türklerin Dini Tarihçesi, İstanbul 1978
- Tarcan, Haluk, Ön Türk Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997
- Taşagıl, Ahmet, Gök-Türkler, C.I-III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995
- Taşagıl, Ahmet, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004
- Tekin, Talat, XI. Yüzyıl Türk Şiiri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989

- Tekin, Talat, Orhon Yazıtları, Simurg Yayınları, Ankara 1994
- Tekin, Talat, Hunların Dili, Doruk Yayınları, Ankara 1993
- Tekin, Talat, Tunyukuk Yazıtı, Simurg Yayınları, Ankara 1994
- Togan, Zeki Velidi, Hatıralar, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1999
- Togan, Zeki Velidi, Kur'an ve Türkler, İstanbul 1971
- Togan, Zeki Velidi, Oğuz Destanı, İstanbul 1971
- Togan, Zeki Velidi, Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar, İstanbul 1943
- Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985
- Tural, Sadık, Tarihten Destana Akan Duyarlılık, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1998
- Turan, Osman, 12 Hayvanlı Türk Tarihi, İstanbul 1941
- Turan, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973
- Turan, Osman, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar. T.T.K., Ankara 1988
- Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1988
- Türkay, Cevdet, Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak-Aşiret ve Cemaatler, Tercüman Kaynak Eserler Dizisi I, İstanbul 1979
- Ural, Orhan, Üç Destan: Oğuz Kağan-Ergenekon-Köroğlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972
- Uraz, Murat, Türk Mitolojisi, Hera Yayınları, İstanbul 2001
- Üçok, Coşkun-Mumcu, Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1976
- Ülken, Hilmi Ziya, Türk Tefekkür Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004
- Ülken, Hilmi Ziya, Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul 1948
- Yaltkaya, Şerafettin, Eski Türk Ananelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesirleri, II. Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul 1943
- Yıldız, Hakkı Dursun, İslamiyet ve Türkler, Yeni Zamanlar Dağıtım, İstanbul 2000
- Yolalıcı, Mehmet Emin, Türk Tarihinin Kaynakları, Eser Yayınevi, Samsun 2006
- Yücel, Ünsal, Türk Okçuluğu, I.Baskı, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999

Zorlu, Cem, Abbasilere Yönelik Dini ve Siyasi İsyandar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001

### **3.2. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA TÜRKLERİN YAZDIĞI MAKALELER**

Türkler tarafından yazılan, İslamiyet Öncesi Türk tarihi hakkında bilgi veren makaleler bu bölümde ele alınmıştır. Bu makaleler İslamiyet öncesi Türk tarihi ile uğraşan araştırmacılar için büyük önem taşımaktadır. Bu makaleler Türkiye’de ya da yabancı devletlerde süreli yayımlar arasında bulunmaktadır. Türkiye’deki eserler, Türk Tarih Kurumu, Türk dil Kurumu, Türkler Ansiklopedisi, çeşitli üniversitelerin yayımları arasında bulunmaktadır. Sıralama yapılırken bibliyografya kurallarına uyulmuştur. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

Akgür, Necati, “On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 64, İstanbul 1990

Akkaya, Şükrü, “Uygur Türkleri ve Kültürleri”, DTCTF. Dergisi, I-III, Ankara 1943

Aksan, Doğan, “Eski Türk Dilinin Yaşıyla İlgili Yeni Araştırmalar”, TDAY-Belleten, Ankara 1976,s.133-141

Aksan, Doğan, “Göktürk Yazıtlarında Söz Sanatları-Güçlü Anlatım Yolları”,Türk Dilleri Araştırmaları, Ankara 1991, s.19-29

Aksan, Doğan, “Köktürkçenin Söz Varlığı Üzerine”, TDAY-Belleten, Ankara 1983, s.17-21

Aksan, Doğan, “Türkçe Araştırmalarında Yeni Yollar”, TDAY-Belleten, Ankara 1969, s.45-55

Aksoy, Mustafa, "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt II, Ankara 2002, s.530-536

Aksoy, Mustafa, "Destanlarda ve Tarihi Kaynaklarda Alp Er Tunga efrâsiyâb)", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.554-568

- Aksoy, Numan Durak, Oğuz Kağan Destanı ve Dini Motifler Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 243
- Alim Karamürsel, “Türklerde Mezar Geleneği”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002,s. 76-79
- Aliyarlı, Süleyman, "Dede Korkut Kitabı ve Türk Tarih Öncesi", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.801-805
- Altınmakas, L, “Kazak Türklerinin Gelenekleri ve İslamiyet’in Etkisi”, Türk Kültürü, 22/250, Ankara 1984
- Altıntaş Ayten, “ Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1987, s. 51
- Altıntaş Ayten, “ Eski Türk Kültüründe Hayat Ağacı ve Ölümsüzlük Otu”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 51, İstanbul 1987
- Altundağ Şinasi, “Osman Gazi”, İslam Ansiklopedisi XIV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950
- Alyılmaz, Cengiz, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler” ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.67-77
- Arat, Reşit Rahmeti, “Balık”, Türk Ansiklopedisi, C. V, Ankara 1952
- Arat, Reşit Rahmeti, ‘Türk Milletinin Dili’, Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt, 2. Baskı, Ankara 1992
- Arat, Reşit Rahmeti, “Türklerin Yaşadıkları Yerler ve Sayıları”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Makaleler, C.I, S. 988–993, Ankara 1987
- Ardel, A., “Türklerin Yeryüzüne Dağılışı ve Buldukları Sahaların Coğrafi Hususiyetleri”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Konferanslar, S. 20-26, Ankara1965
- Aslan, Namık. “Halk Anlatılarında Motif ve Tip Kavramı”. Erciyes Dergisi, Sayı 347, Kasım 2006, s.9-11
- Aslanapa, Oktay, “Türk Sanatının Bütünlüğü ve Devamlılığı”, Konferanslar I. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965
- Atasaven, A., Şener, M. “Domuz”, DİA., C. IX, İstanbul 1994
- Atay, Hüseyin, Memleketimizde İlim ve Din Anlayışı Üzerine, A.Ü.İ.F. Dergisi, 1991

- Atsız, Hüseyin Nihal, "Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad", Orhun, Sayı 6, Edirne 1934
- Atsız, Hüseyin Nihal, "Metem", Türk Ansiklopedisi, C. 24, Ankara 1976
- Aydın, Mehmet, "Şamanizm'in Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1994
- Aytbayev, Abdülhahk, "İlk Orta Asya Sakinlerinin Göç Süreçleri", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt II, Ankara 2002, s.665-672
- Aytbayev, Abdülhahk, "Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt II, Ankara 2002, s.633-637
- Balkan, Kemal, "Eski Onasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili İle eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", Erdem, C.6/16 Ocak 1990
- Banguoğlu, T., "Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara 1959
- Baştav, Şerif, "Sabir Türkleri", Belleten, XVII-XVIII, Ankara 1942
- Baştav, Şerif, "Eski Türklerde Harp Taktiği", Türk Kültürü, 2/22, Ankara 1964
- Bayat, Fuzuli, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler", Türkler Ansiklopedisi, C.III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002
- Baykara, Tuncer, "Doğu Anadolu=Türkmenia", Atsız Armağanı, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976. S. 61-66
- Baykara, Tuncer, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskan Tarihindeki Yeri", TDAY-Belleten 1990, s.17-29
- Bayramukov, Ahmet, "Alanların Dilleri Hakkında Tarihi Belgeler", (Çev. Adilhan Appa), Kırım Dergisi, Sayı 25 1998
- Bedirhan, Yaşar, "Türk Tarihinde Hun-Çin Siyasi Mücadelelerinde İpek Yolu ve İpek Yolu Ticaretinin Oynadığı Rol", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 118, İstanbul 1999
- Belli, Oktay, "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türklerde Kurgan Yapma geleneği, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.927-931
- Biray; Himmet, Andelip ve Oğuznamesi, (Milli Folklor Dergisi 6), Haziran 1990, 21-25
- Buharalı, Eşref, "İrtiş Nehri", Türk Kültürü, Sayı 392, Ankara 1995
- Buharalı, Eşref, "Mısır Türk Sultanlığı'nda Sunnet Düğünü Törenleri", Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Oktay Aslanapa'ya Armağan, 31/1-2, Ankara 1993



- Buharalı, Eşref, “Türklerde Matem Alametleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’e Armağan, Sayı 65, İstanbul 1990
- Buharalı, Eşref, “İrtiş Nehri”, Türk Kültürü, 33/392, Ankara 1995
- Buharalı, Eşref, “Kimek Hakanlığı”, Ankara Üniversitesi Tarihçe Türk Devletleri Sempozyumu, Ankara 1987
- Buluç, Sadettin, “Şaman”, İslam Ansiklopedisi, C. 11, 2. Baskı, İstanbul 1979
- Buluç, Sadettin, “Şamanizm’in Menşei ve İnkişafı”, İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2/3-4, İstanbul 1948
- Caferoğlu, Ahmet, “Tarla Kültürü Etnografyasına Göre Kotan”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 19, İstanbul 1971
- Caferoğlu, Ahmet, “Tukey ve Uygurlarda Han Unvanları”, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, C. 1, İstanbul 1931
- Caferoğlu, Ahmet, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 1, Ankara 1972
- Çağatay, Saadet, “Uygurcada Hendiadyoinler”, D.T.C.F. Dergisi Yayınları, Ankara 1941, s.97-144
- Çağatay, Saadet-Tezcan, Semih, “Köktürk Tarihinin Çok Önemli Bir Belgesi: Sogutca Bugut Yazıtı”, TDAY-Belleten, Ankara 1976, s.245-252
- Çağatay, Saadet, “İl, Ulus ve Yönetenler”, DTCF. Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, Ankara 1974
- Çağatay, Saadet, “İslamiyet’ten Önce Türk Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976
- Çetin, İsmet, “Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar”, Türk Folkloru Araştırmaları, 1986/1, Ankara 1986
- Deliorman, Altan, “Atatürk ve Türkçülük”, Orkun, Sayı 62, İstanbul 2003
- Diyarbakırlı, Nejat, “Kazakistan’da Bulunan Esik Kurganı”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50.Yılına Armağan, İstanbul 1973, s.291-304
- Diyarbakırlı, Nejat, “İlk Türk Halısı”, 1. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Semineri Bildirileri, Ankara 1974
- Diyarbakırlı, Nejat, “Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri”, Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1974
- Diyarbakırlı, Nejat, “Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru”, Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, C. II, İstanbul 1969

- Doğanay, Hayati, “Cumhuriyetin 70. Yılında Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları.”,  
Doğu Coğrafya Dergisi, Sayı. 1, Erzurum 1995
- Donuk, Abdulkadir, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, Edebiyat Fakültesi  
Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 10-11, İstanbul 1981
- Donuk, Abdulkadir, “Göktürk Kitabelerinin Dini Açıdan Değerlendirilmesi”, ( Y.H.  
Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya  
Yayınları, Ankara 2001, s.105-113
- Donuk, Abdulkadir, “İslamiyet'ten Önce Türklerde Devlet Adamı Tipi”, Türk  
Kültürü, 24/275, Ankara 1986
- Durmuş, İlhami, “Anadolu'da Kimmerler ve İskitler”, Belleten, LXI/231, Ankara  
1997, s. 273- 286
- Durmuş, İlhami, “İskit Kültürü”, Türkler Ansiklopedisi, C.IV, Yeni Türkiye  
Yayınları, Ankara 2002, s.15- 24
- Durmuş, İlhami, “İskitlerin Kimliği”, Türkler Ansiklopedisi, C.I, Yeni Türkiye  
Yayınları, Ankara 2002,s.620- 627
- Durmuş, İlhami, “Massagetler”, Bilig, 3, 1996, s.86- 91
- Durmuş, İlhami, “Saka Adı Üzerine”, Milli Folklor, 3/19, 1993, s.33- 34
- Durmuş, İlhami, “Sakalar İskitler Mi?”, Kırım, 3, 1993
- Durmuş, İlhami, “Saka-Pers Mücadelesi”, Bilig, 4, 1997 , s.49- 53
- Durmuş, İlhami, “Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat”, G.Ü. Fen-Edebiyat  
Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 1, Ankara 1996, s.173- 191
- Elçin, Şükrü, “Türklerde Atın Armağan Olması”, Türk Kültürü Araştırmaları, 1/1,  
Ankara 1964
- Emre, Ahmet Cevat, “Eski Türk Yazısının Menşei”, Türk Dili (Belleten), 3/1 8-20,  
Ankara 1943
- Ercilasun, Ahmet B, Oğuz Kağan Üzerine Bazı Düşünceler 2, (Milli Folklor Dergisi  
11), Güz 1991, s.6-9
- Ercilasun, Ahmet B.,” Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?” TDAT-Belleten,  
Ankara 1990, s.31-39
- Ercilasun, Ahmet B.,” Tarihten Geleceğe Türk Dili”, Türk Dili No 569, Ankara  
1999, s.355-362

- Ercilasun, Ahmet Bican, “Dil ve Edebiyat Açısından Göktürk Anıtları”, ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.113-121
- Ercilasun, Ahmet Bican, “Şu Destanı Hakkında”, Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. İ. Yarkin’ A Armağan, 25/1, Ankara 1988
- Erçin, Melih, “Esik Yazıtı Türk Runik Yazısı”, Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, Ankara 1981, s.225-233
- Eröz, Mehmet, “Kürtlerin Menşei ve Türkmenlerin Kürtleşmesi”, Sosyoloji Konferansları 5. Kitap, İstanbul 1964, S.119
- Eröz, Mehmet, “Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 12, Şubat 1986
- Eröz, Mehmet, “Türk İçtimai Hayatında Totemizm İzleri”, İktisat Fakültesi Mecmuası’ndan Ayrı Basım, İstanbul 1973, S.289–295
- Erzi, Adnan S., Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar, Belleten,18/70, Ankara 1954
- Esin, Emel, “İslâmiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâm’a Giriş”, Türk Kültürü El-Kitabı, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar, İstanbul 1978
- Eşref Buharalı, “Hazar Türklerinin Kültür Tarihine Ait Bazı Notlar”, Türk Kültürü Fuad Köprülü, İslâm Sufi Tarikatlarına Türk-Moğol Şamanlığının Tesiri, (Çev. Yaşar Altan), AÜİF Dergisi, XXVIII, s. 141-153
- Göde, K.,“Tarihimizde Türk Kültür Çevreleri ve Maverâü’n-Nehr Türk Kültür Çevresi”, “İbni Sina Kongresi” Tebliğleri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1984, s. 34
- Gömeç, Saadettin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 21/33, Ankara 2003
- Gömeç, Saadettin, “Kağan İnisi İl Çor Tigin”, Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara 1994
- Gömeç, Saadettin, “Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler”, Kök Araştırmalar, 2/2, Ankara 2001
- Gömeç, Saadettin, “Keşik Kelimesi”, Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar, İstanbul 2002
- Gömeç, Saadettin, “Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları”, Türksoy, Sayı 7, Ankara 2002

- Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 16/26, Ankara 1994
- Gömeç, Saadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar”, Belleten, 8/221, Ankara 1994
- Gömeç, Saadettin, “Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma”, Türk Kültürü, 34/394, Ankara 1996
- Gömeç, Saadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları Hakkında”, Yüce Erek, 3/24, Ankara 2001
- Gömeç, Saadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, Yörtürk, 8/5 1, Ankara 2003
- Gömeç, Saadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları”, Türk Edebiyatı, Sayı 361, İstanbul 2003
- Gömeç, Saadettin, “Oğuz Kağan’ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 22/35, Ankara 2004
- Gömeç, Saadettin, “Orkun’daki Büyük Kurgan”, Orkun, Sayı 75, İstanbul 2004
- Gömeç, Saadettin, “Orkun”, Orhun, Sayı 6, Ankara 2004
- Gömeç, Saadettin, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından”, Yüce Erek, 2/18, Ankara 2000
- Gömeç, Saadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, P.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 4-5, Denizli 1998- 1999
- Gömeç, Saadettin, “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, DTCF Tarih Araştırmaları, 27/28, Ankara 1996
- Gömeç, Saadettin, “Tonga Tigin’in Kimliği Üzerine”, Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 170, İstanbul 2001
- Gömeç, Saadettin, “Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş”, Orkun, Sayı 77, İstanbul 2004
- Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 2- Küçük Yabgu”, Orkun, Sayı 49, İstanbul 2002
- Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 1- Motun Yabgu”, Orkun, Sayı 48, İstanbul 2002
- Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 13- Baz Kağan”, Orkun, Sayı 64, İstanbul 2003
- Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 14- İki Aşite Beyi”, Orkun, Sayı 65, İstanbul 2003

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 17- Bilge Tunyukuk”, Orkun, Sayı 69, İstanbul 2003

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 19- Tonga Tigin”, Orkun, Sayı 71, İstanbul 2004

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 20- Köl Tigin”, Orkun, Sayı 73, İstanbul 2004

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 21- Bilge Kağan”, Orkun, Sayı 74, İstanbul 2004

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 24- Tonga (Tun) Baga Tarkan”, Orkun, Sayı 82, İstanbul 2004

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 27- Kaşgarlı Mahmud”, Orkun, Sayı 86, İstanbul 2005

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 28- Yusuf Has Hacib”, Orkun, Sayı 87, İstanbul 2005

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 3- Yıldız Kağan”, Orkun, Sayı 51, İstanbul 2002

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 4- Attila”, Orkun, Sayı 52, İstanbul 2002

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 5- Bengü Kağan”, Orkun, Sayı 53, İstanbul 2002

Gömeç, Saadettin, “Türk Tarihinin Kahramanları: 6- Bumin Kağan”, Orkun, Sayı 55, İstanbul 2002

Gömeç, Saadettin, “Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin”, Türk Kültürü, 33/390, Ankara 1995

Gömeç, Saadettin, “Bögü Kağan’ın Yazıtı”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 124, İstanbul 1997

Gömeç, Saadettin, “Ergenekon Yurdun Adı”, Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalük M.Çay Armağanı, C. 1, Ankara 1998

Gömeç, Saadettin, “Ergenekon”, Orkun, Sayı 79, İstanbul 2004 “Attila’nın Çocuklarının Adı”, DTCF. Tarih Araştırmaları, 23/36, Ankara 2004

Gömeç, Saadettin, “Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 100, İstanbul 1996

Gömeç, Saadettin, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1999- 2000, 20/31, Ankara 2000

- Gömeç, Saadettin, “Kagan ve Katun”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 29, Ankara 1997
- Gömeç, Saadettin, Destanlarda ve Han-Name’ De Geçen Vezirlerin Tonyukuk İle İlgisi Olabilir Mi?”, Türk Kültürü, 40/475-476, Ankara 2002
- Gömeç, Saadettin, Kök Börüler ve Arslanlar”, Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri, Ankara 2001
- Gömeç, Saadettin, Oğuz Kağan’ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir İki Söz, Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 35, Cilt 22, Ankara 2004
- Gömeç, Sadettin, “16. Yüzyıl Kaynaklarına Göre Boyabat’ın Köyleri”, Yüce Erek, 1/10-12, Ankara 2000
- Gömeç, Sadettin, “Alayuntlu Türkmenleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 57, İstanbul 1988
- Gömeç, Sadettin, “Altı Bag Bodun”, Türk Kültürü, 31/358, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Atatürk’e Göre Eğitimin Önemi”, Yüce Erek, 3/25, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Atatürk’ün Kültür Anlayışı”, Tanıtım, Sayı 91-92, İstanbul 1987
- Gömeç, Sadettin, “Attila’nın Çocuklarının Adı”, DTCF. Tarih Araştırmaları, 23/36, Ankara 2004
- Gömeç, Sadettin, “Attila’nın Torunları: Sekeller”, Bilge, Sayı 45, Ankara 2005
- Gömeç, Sadettin, “Azerbaycan Türk Cumhuriyeti”, Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Başkurtların Tarihi, Başkurt Destanları ve Bunların Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, Tarihten Bugüne Başkurtlar, Haz. M.Özyetkin-M.Dündar-İ.Kamalov, İstanbul 2008
- Gömeç, Sadettin, “Bazı Çingiz Yasalarının Tarihi ve Sosyal Dayanakları”, Turkish Studies (Türklük Çalışmaları), 1/2, 2006
- Gömeç, Sadettin, “Bilge Kagan Külliyesi’ndeki Anıt Mezar”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 178, İstanbul 2001
- Gömeç, Sadettin, “Bir Kültür Unsuru olarak Türk Dili ve Önemi”, Prof.Dr. Yavuz Ercan’a Armağan, Ankara 2008
- Gömeç, Sadettin, “Bogaç Han Hikâyesinin Kırgız-Hakaslardaki Yansıması”, Türk Dünyası Araştırmaları, 32/93, İstanbul 2010
- Gömeç, Sadettin, “Boyla ve Baga Unvanı”, OÜ. Sosyal Bilimler Dergisi, 1/1, Ordu 2010

- Gömeç, Sadettin, “Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri”, Bilge, 20, Ankara 1999
- Gömeç, Sadettin, “Bögü Kagan’ın Yazıtı: Tez II”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 124, İstanbul 1997
- Gömeç, Sadettin, “Büyük Ming-sha Savaşı”, Gök, 2/17, Ankara 1996
- Gömeç, Sadettin, “Çar İskitler Üstüne”, Tarihin Peşinde (International Periodical for History and Social Research), 2/3, Konya 2010
- Gömeç, Sadettin, “Çingizli Devletinin Büyümesinde Rol Oynayan Türklerden Çelme ve Subutay”, Osman Nedim Tuna Armağanı, Türkoloji Araştırmaları (Turkish Studies), 2/2, 2007
- Gömeç, Sadettin, “Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine”, GÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 29, Ankara 2009
- Gömeç, Sadettin, “Destanlarda ve Han-name’de Geçen Vezirlerin Tunyukuk ile İlgisi Olabilir mi?”, Türksoy, 2/8, Ankara 2003
- Gömeç, Sadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, Türk Kültürü, 39/464, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk’de Akrabalık Bildiren Terimler”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 20/32, Ankara 2002
- Gömeç, Sadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 28/46, Ankara 2009
- Gömeç, Sadettin, “Divanü Lûgat-it-Türk’te Geçen Zirai Terimler”, Türk Kültürü, 44/517-518, Ankara 2006
- Gömeç, Sadettin, “Doğu Türkistan’da Yakup Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri”, OTAM, Sayı 9, Ankara 1999
- Gömeç, Sadettin, “Ergenekun”, Orkun, Sayı 79, İstanbul 2004
- Gömeç, Sadettin, “Erken İç Asya Tarihi Üzerine Bazı Notlar”, Bilge, Sayı 33, Ankara 2002
- Gömeç, Sadettin, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 21/33, Ankara 2003
- Gömeç, Sadettin, “Eski Türklerde Siyasi Hâkimiyet”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 100, İstanbul 1996
- Gömeç, Sadettin, “Hazar Çalışmaları”, Türkoloji Araştırmaları, 2/3, 2007

- Gömeç, Sadettin, “Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research), 1/1, 2007
- Gömeç, Sadettin, “İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi Adlı Kitapta Kök Türklerle İlgili Yanlış Değerlendirmeler”, Türk Kültürü, 39/456, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “İsiler-Apa İsiler”, Türk Kültürü, 31/364, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazıtların Kasarları”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, 7/84, İstanbul 1993
- Gömeç, Sadettin, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1999-2000, 20/31, Ankara 2000
- Gömeç, Sadettin, “Kagan İnisi İl Çor Tigin”, Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II. Cilt, Ankara 1999
- Gömeç, Sadettin, “Kagan ve Katun”, DTCF Tarih Araştırmaları, Sayı 29, Ankara 1997
- Gömeç, Sadettin, “Kara Unvanı ve Kara Hanlıların Menşei Üzerine”, History Studies, 2/2, Samsun 2010
- Gömeç Sadettin, “Karaçay-Balkar Türkleri”, Yenisey, 1/1, Ankara 1998
- Gömeç, Sadettin, “Kara-Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler”, Kök Araştırmalar, 2/2, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Kazakistan Türk Cumhuriyeti”, Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Keşik Kelimesi”, Prof.Dr. Mehmet Saray’a Armağan, Türk Dünyasına Bakışlar, İstanbul 2002
- Gömeç, Sadettin, “Kırgız Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış”, Kafalı Armağanı, Ankara 2002
- Gömeç, Sadettin, “Kırgızistan Türk Cumhuriyeti”, Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”, Avrasya Etüdüleri, Sayı 35, Ankara 2009
- Gömeç, Sadettin, “Kök Börüleri ve Arslanlar”, ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.77-87
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türk ve Uygur Tamgaları Üzerine Bir Deneme”, Türk Kültürü, 38/442, Ankara 2000



- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Belgelerdeki Akrabalık İsimleri”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 173, İstanbul 2001
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular”, DTCTF Tarih Araştırmaları, 16/26, Ankara 1994
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları Üzerine: Aparlar”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 72, İstanbul 1992
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavimler Üzerine: Çikler”, Türk Kültürü, 32/370, Ankara 1994
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Kaynakların Işığında Eski Türklerde Hükümet”, Gök, 2/14, Ankara 1996
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, Erdem, 12/36, Ankara 2002
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler”, Tarih Araştırmaları, 27/44, Ankara 2008
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Kümüllerin Kimliği”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 79, İstanbul 1993
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Yer Adları”, Türk Kültürü, 34/453, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Kök Türkler ve Moğolistan’daki Türk Anıtları”, Türk Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı 381, Ankara 2004
- Gömeç, Sadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi 2001 Yılı Çalışmaları”, Kırım Dergisi, 9/35, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Çalışmaları”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 202, İstanbul 2003
- Gömeç, Sadettin, “Oguz Kagan’ın Kimliği, Oguzlar ve Oguz Kagan Destanları Üzerine Bir-İki Söz”, DTCTF. Tarih Araştırmaları Dergisi, 22/35, Ankara 2004
- Gömeç, Sadettin, “Oguz Tamgalarının Bazı Kazak-Türk Tamgalarıyla Karşılaştırılması”, Türk Kültürü, 33/383, Ankara 1995
- Gömeç, Sadettin, “Orkun Abidelerinde Geçen 709-710 Seferleri Üzerine”, Askeri Tarih Bülteni, 19/37, Ankara 1994
- Gömeç, Sadettin, “Orkun Abidelerinin Okunuşunun 100. Yılı Münasebetiyle”, Türk Kültürü, 31/365, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Orkun’daki Büyük Kurgan ve 2003 Yılında Çıkan Tamgalı Balballar”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 207, İstanbul 2004

- Gömeç, Sadettin, “Osmanlı Devleti’nin Türkistan ve Doğu Politikası”, Yeni Türkiye, 31/731, Ankara 2000
- Gömeç, Sadettin, “Özbekistan Türk Cumhuriyeti”, Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Rusya Türklerinin Bağımsızlık Hareketlerine Bir Bakış”, Kök Araştırmalar, 1/2, Ankara 1999
- Gömeç, Sadettin, “Safeviler-Afşarlar-Kaçarlar”, Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Saha Türkleri ve Saha Yeri”, Türk Kültürü, Sayı 356, Ankara 1992
- Gömeç, Sadettin, “Sahaların Ataları veya Kök Türkçe Yazıtların Kurikanları”, Ana Yurttan Ata Yurda Türk Dünyası, 1/3, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Şadapıt Unvanı Hakkında”, Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara’ya Armağan, Tarih Yazıları, İstanbul 2006
- Gömeç, Sadettin, “Şamanizm ve Eski Türk Dini”, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 4-5, Denizli 1998
- Gömeç, Sadettin, “Şine-Usu Yazıtı’nda Geçen Yer Adları Üzerine”, Belleten, LXIV/240, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, “Şine-Usu Yazıtında Geçen Bazı Yer Adları”, Bilge, 18, Ankara 1998
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan”, Yeni Forum, 14/292, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Kırgızistan”, Yeni Forum, 14/289, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Özbekistan”, Yeni Forum, 14/287, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Saha Türkleri”, DTCF Tarih Araştırmaları, 19/30, Ankara 1998
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Tuva Türkleri”, Avrasya Etüdüleri, Sayı 21, Ankara 2002
- Gömeç, Sadettin, “Tarihte ve Günümüzde Türkmenistan”, Yeni Forum, 14/286, Ankara 1993
- Gömeç, Sadettin, “Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, DTCF. Tarih Araştırmaları, 27/28, Ankara 1996

- Gömeç, Sadettin, "The Identity of Oguz Kagan, The Oguz in the History and the Epics of Oguz Kagan", Oriente Moderno, Anno LXXXIX/1, Rome 2009
- Gömeç, Sadettin, "The Problems of Uighur (Uygur) Kagan Family", History Studies, 2/1, 2010
- Gömeç, Sadettin, "Tonga Tigin'in Kimliği Üzerine", Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, Sayı 170, İstanbul 2001
- Gömeç, Sadettin, "Tureg Bolon Mongolçuudın Tuuhen Hoyor Ovog", Erdem Shinjilgeenii Bicig, Ulaanbaatar 2009
- Gömeç, Sadettin, "Türk Kültürü Açısından Önemli Bir Buluş", Orkun, Sayı 77, İstanbul 2004
- Gömeç, Sadettin, "Türk-İngiliz Münasebetleri", Tanıtım, Sayı 93, İstanbul 1987
- Gömeç, Sadettin, "Türkiye ve Rusya Münasebetleri Üzerine", Ata Dergisi, Sayı 8, Konya 1999
- Gömeç, Sadettin, "Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", Prof.Dr. Oktay Aslanapa Özel Sayısı, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 183, İstanbul 2009
- Gömeç, Sadettin, "Türklerde İdari Yapının Hususiyetleri", Gök, 2/13, Ankara 1996
- Gömeç, Sadettin, "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", Uluslararası Askeri Tarih Dergisi, No 87, Ankara 2007
- Gömeç, Sadettin, "Türklerin ve Mogolların Tarihi İki Boyu", Turkish Studies (Türklük Çalışmaları), 2/1, 2007
- Gömeç, Sadettin, "Türkmenistan Türk Cumhuriyeti", Türk Dünyası El Kitabı, C. I, 3. Baskı, Ankara 2001
- Gömeç, Sadettin, "Türk-Moğol Devletinin 800. Yılı", Orkun, Sayı 101, İstanbul 2006
- Gömeç, Sadettin, "Umay Meselesi", Türk Kültürü, Sayı 38, Ankara 1989
- Gömeç, Sadettin, "Uygur Kagan Soyunun Problemleri", H.Ü. Türkiyat Araştırmaları, Prof.Dr. Cihat Özönder'in Anısına, Sayı 8, Ankara 2008
- Gömeç, Sadettin, "Uygur Türklerinin Tarihi ve Kültürü", Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri, Haz. M.Alpargu-B.Çelik, Sakarya 2008
- Gömeç, Sadettin, "VII ve VIII. Yüzyıl Yazıtlarına Göre Türklerde Ordu", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı 141, İstanbul 1988

- Gömeç, Sadettin, “Yeniden Avar Adı Hakkında”, Yeni Orkun, Sayı 14, İstanbul 1999
- Gömeç, Sadettin, Kafkasya ve Türkistan, (Binbaşı Nazmi), Orhangazi 1999
- Gömeç, Sadettin, Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma”, Türk Kültürü, 34/394, Ankara 1996
- Gözaydın, Nevzat, “Dağıstan, İran ve Türkiye’de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine”, 111. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987
- Gülensoy, Tuncer, “Türk Kültür Tarihinde Damgalar ve Taşçı İşaretleri”. Selçuklular Devrinde Kültür ve Medeniyet, Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Kayseri 1991, s.137-185
- Gülensoy, Tuncer, Oğuz Kağan'ın Duası, Yesevî, VIII /96, Kasım 2001, s.70
- Gülsevin, Gürer, “Göktürk Anıtları ile Yaşayan Üç Lehçemizin Tarihi İlgi Düzeyi, TDAY-Belleten, Ankara 1990, s.55-67
- Güngör, Erol, “Türk Milli Karakterinin Kaynakları”, Töre Dergisi, 6(42),11.74,16
- Güngör, Harun, “Manihaizm”, Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ayrı Basım, Kayseri 1989
- Güngör, Harun, “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 62, İstanbul 1989
- Güngör, Harun, “Süryani Kaynaklarına Göre Türklerin Menşei, Dini İnanış ve Adetleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Ayrı Basım, S. 40, İstanbul 1986
- Güngör, Harun, Kaynaklarına Göre Türklerin Dini İnanış ve Adetleri’, Türk Araştırmaları, Sayı 40, İstanbul “Süryani Menşei, Dünyası 1986
- Hakkı Dursun Yıldız, “Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması”, VIII. Türk Tarih Kongresi, C.II, Ankara 1981,s. 858
- İnan, Abdülkadir, “Türkistan’da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları”, Belleten, C.12, Ankara 1948
- İnan, Abdülkadir, “Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, Türk Kültürü Araştırmaları, 1/1, Ankara 1964
- İnan, Abdülkadir, “Sibirya’da Ongon Kültü”, Belleten, C. 6, Ankara 1942
- İnan, Abdülkadir, Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki “Edrene” Kelimesine Dair, A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, Cilt:1, Sayı:5, S(133-135), Temmuz – Ağustos 1943
- İnan, Abdülkadir; “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, Makaleler Ve İncelemeleri Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.73

- İzgi, Özkan "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları",10.Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986
- İzgi, Özkan, ",Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları", Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, Sayı 2, 1983
- İzgi, Özkan, "1455 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları", (B.Yediyıldız ile birlikte),Şükrü Elcin Armağanı, H.Ü.Edebiyat Armağan Dizisi:1, Ankara 1983
- İzgi, Özkan, "8.Türk Tarih Kongresi", Türk Kültürü, Cilt 15, Sayı 170, Ankara 1976
- İzgi, Özkan, "Atatürk ve Milli Birlik",Atatürk Araştırma Dergisi, Cilt 4, Sayı 12, 1988
- İzgi, Özkan, "Atatürk'ün Eğitim Politikası ve Yabancı Okullar Sorunu", 3. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, Kıbrıs, 3-6 Ekim 1995
- İzgi, Özkan, "Atatürk'ün Tarih İlmi Hakkında Düşünceleri",1.Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 21-23 Eylül 1987, Ankara, Atatürk Araştırma Dergisi, Cilt 4, Sayı 10
- İzgi, Özkan, "Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", Türk Kültürü, Cilt 15
- İzgi, Özkan, "İslam Öncesi Türk Toplumlarında İlim", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1993
- İzgi, Özkan, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü",Milli Kültür, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt 1, Sayı 2, Ankara 1976
- İzgi, Özkan, "İslamiyetten Önce Orta Asya'da Kurulan Türk Devletleri", "İslamiyetin Doğuşu ve İlk Müslüman Türk Devletleri", Anadolu Üniversitesi, Açık Öğretim Fakültesi, Eğitim Önlisans Programı, Sosyal Bilgiler, İstanbul 1986
- İzgi, Özkan, "İslamiyetten Önce Türklerde Kadın", Türk Kültürü Araştırmaları, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Cilt 11-12-13-14, Ankara 1975
- İzgi, Özkan, "Kao-ch'ang(Turfan)Uygurları",Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu, 20-22 Mayıs 1985, Ankara
- İzgi, Özkan, "Kurtuluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur,Gazne Kitanları Arasındaki Münasebetler", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 7-8, İstanbul 1977
- İzgi, Özkan, "Kutluk Bilge Kül Kağan-Bogu Kağan ve Uygurlar",Kültür Bakanlığı Yayınları,1986

- İzgi, Özkan, "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", Türk Kültürü Araştırmaları,(Prof.Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan),Ankara 1989
- İzgi, Özkan, "Moğollarda Evlenme Adeti",2.Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt 4, Ankara 1982
- İzgi, Özkan, "Moğolların Batı İstilasını ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl 23/1-2, Ankara 1985
- İzgi, Özkan, "Seyahatnamelerle Orta Asya",11.Türk Tarih Kongresi, Ankara, 5-9 Eylül 1990
- İzgi, Özkan, "Strategy for Peace", tanıtma yazısı, Türk Kültürü, Cilt 12, Sayı 66, Ankara 1976
- İzgi, Özkan, "Sung Devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e Giden Elçiler", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 6, İstanbul 1975
- İzgi, Özkan, "Tatar Adı Hakkında", 6.Milli Türkoloji Kongresi Tebliği, 24-28 Eylül 1984.(Emel,Sayı 147, 1985
- İzgi, Özkan, "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi, Ankara, 4-7 Eylül 1989
- İzgi, Özkan, "Türk İnkılap Tarihi Derslerinin Metod ve Kaynaklar Açısından İncelenmesi",1.Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Semineri, 11-13 Mayıs 1985, Samsun
- İzgi, Özkan, "Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi", Atatürk Üniversitesi,Fen-Edebiyat Fakültesi, Araştırma Dergisi, Sayı 13, Erzurum 1985
- İzgi, Özkan, "Uygur Vesikalarında Kullanılan Nisan ve Damga Hakkında Bazı Düşünceler",3.Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Cilt 4,Ankara 1987
- İzgi, Özkan, "Uygurlarda Vergilere Ait Bazı Düşünceler", 11.Türk Tarih Kongresi Zabıtları, 1988
- İzgi, Özkan, "Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi(Hukuk Vesikalarına Göre)", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987
- İzgi, Özkan, 'İslamiyet'ten Önce Orta Asya Türk Kültürü, Milli Kültür, 1/2, Ankara 1977
- İzgi, Özkan, "Uygur Vesikalarında Kullanılan Nişan ve Tamgalar Hakkında Bazı Düşünceler", III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987

- İzgi, Özkan, "Central Asia and Mongol Invasion-Islam and Sedentary life as a Consequence", Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities, Volume 5, No.1, Ankara 1974
- İzgi, Özkan, "Dr.Lars Nyman,Great Britain and Chinese,Russian and Japanese Interest in Sinkiang", 1918-1934, Tanıtma Yazısı,Türk Kültürü, Cilt 16, Sayı 183, Ankara 1978
- Kafalı, Mustafa, "Göktürklerin Türk Tarihindeki Yeri", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.55-59
- Kafalı, Mustafa, "Timur", İslam Ansiklopedisi, C. 12/1, 2. Baskı, İstanbul 1979
- Kafesoğlu İbrahim, "Türkler", İA, Millî Eğitim Basımevi, XII. (II), İstanbul 1979, s. 148
- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Ordusu", Türk Kültürü, 2/22, Ankara 1964
- Kafesoğlu, İbrahim, "At ", DİA, C. IV., İstanbul 1991,s. 26
- Kafesoğlu, İbrahim, "Milli Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Konferanslar 1, Ankara 1965
- Kaplan, Mehmet, 'Orhun Abidelerinde Mekân-İnsan Münasebeti', Türklük Araştırmaları, Sayı 1, İstanbul 1985
- Kepecioğlu, Kamil, "Türklerde Spor", II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1943
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuz-Nameleri Coğrafyası ve Düşünceler",
- Kişioğlu, M. Hamza, "Milli Kültürün Tanıtılmasında Posta Pulunun Yeri" Milli Kültür Dergisi
- Koca, Salim, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.652-664
- Kocasavaş, Yıldız, "Gök Tanrı İnancı", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.326-329
- Konukçu, Enver, "Göktürklerin Çağdaşı Akhunlar", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.39-47
- Konukçu, Enver, "Hokand Hanlığı", İslam Ansiklopedisi, Cilt 18, İstanbul 1998
- Koşay, H. Z. "Miscellanea", Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul

- Koşay, H.Z., “Avarların Sanatı”, Makaleler ve İncelemeler, Ankara 1974
- Koşay, H.Z., “Türklerde Harp Usulü”, Makaleler Ve İncelemeler, Ankara 1974
- Köprülü, Fuat, “Firdevsi”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1945
- Köymen, Mehmet Altan, “Türklerde Demokrasi”, Milli Kültür, 1/6, Ankara, 1977
- Mehmet Aydın, Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi, IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, s.492-493, Ankara 1994
- Mehmet Azimli, “Mesleme B. Abdükmelik Ve Fütühatı”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. II, Diyarbakır 2000, s.85-104
- Memiş, Ekrem, "Ortadoğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları" Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.436-451
- Oğuz, Öcal. “Kul Himmet ve Sözlü Gelenek Tanıklığında Kozmogonik Mitin Eskatolojik Serüveni”. Millî Folklor 84, Kış 2009,s.51-56
- Oktay Belli, “Eskiçağ ve Ortaçağda Türklerde Kurgan Yapma Geleneği” Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.927-931
- Ögel, Bahaeddin, “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, Türk Tarih Kurumu Belleten, XXI/8, Ankara 1957, s.81-137
- Özarlan, Metin-Çobanoğlu, Özkul, “Oğuz Kağan Destanında Dini, Tarihi, Tabiatüstü ve Beşeri Unsurlar”, Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı, Türkiye Diyanet Vakfı Matbaası, Ankara 1998, s. 424-438
- Özcan, Tarık, Oğuz Kağan Destanı'nın Halk Anlatılarının Epik Kuralları Bakımından İncelenmesi 4 (Milli Folklor Dergisi 31-32), Güz-Kış 1996, s.95-97
- Özen Kutlu, ‘Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri’, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1991, s. 65
- Özönder, Barutçu, Sema, “Türkler Ne Zaman Bir Millet İdi?” Kök Araştırmaları, I/2, Ankara Güz 1999, s.65-92
- Saray, Mehmet, “Kırgızistan”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002
- Sertkaya, Osman Fikri, “ Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitabelerinde Geçen Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine”, Journal of Turkish Studies VII, 1983, s.369-375
- Sertkaya, Osman Fikri, “Kağıda Yazılı Göktürk Metinleri ve Alfabeleri”, TDAT-Belleten, Ankara 1990, s.167-181



- Sertkaya, Osman Fikri, "Eski Türkler Okur Yazar mıydı?", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.23-39
- Sümer, Faruk, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", D.T.C.F. Dergisi, Cilt XVII, Sayı 3-4, Ankara 1959
- Sümer, Faruk, "Tokuz Oğuzlar", İslam Ansiklopedisi, Cilt 12/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974
- Şeşen, Ramazan., "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV
- Taşagıl, Ahmet, "Çinlilerin Göktürkleri Bölme Faaliyetleri", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.47-55
- Tekin, Talat, "Göktürk Alfabeti", Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu, T.T.K., Ankara 1981, s.27-37
- Tezcan, Mehmet, "Göktürkler ve Budizm", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.121-135
- Togan, Zeki Velidi, "Boz Kurt Efsanesi", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002
- Togan, Zeki Velidi, "Türk Destanının Tasnifi", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002
- Turan, Fatma A., "Eski Türklerde Tek Tanrı İnancı", Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.320-325
- Turan, Muzaffer , "Balkanlarda Bin Yıllık Türk Kültürü", Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996
- Türker, Mübahat, "Göktürk Kitabelerinin Felsefi Açından Değerlendirilmesi", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.59-67
- Uğurlu, Kamil, "eni Araştırmalar", ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.87-105
- Ülken, Hilmi Ziya, Anadolu Örf ve Adetlerinde Eski Kültürlerin İzleri, A.Ü.İ.F. Dergisi, XXVII, s.5.

Varis, Abdurrahman, “Çin’deki Kuzey Chou Hanedanlığının Prensleri Ch’ien Chin’nin I. Göktürk Kağanlığının Parçalanmasında Oynadığı Rol”, ( Y.H. Yücel Hacaloğlu), Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, s.135-142

Yakupoğlu, Cevdet: “Kuzeybatı Anadolu’ya Türk Muhacereti ve Bölgede Bazı Türk Boy Adları”, G.Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi, 9/2, Ekim,2001, s.549-562

Yaltkaya, Şerafettin, Eski Türk Ananelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesirleri, II. Türk Tarih Kongresi Kitabı, İstanbul 1943, s. 691-696

Yıldırım, Dursun “Ergenekon Destanı”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002, s.244

Yıldız, Hakkı Dursun, “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, Edebiyat Fakültesi 50.Yıl Armağanı, İstanbul 1973

Yıldız, Hakkı Dursun, “Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler”, Edebiyat Fak. 50. Yıl Armağanı, İstanbul 1973

Yıldız, Naciye, “Manas Destanı ve Kırgız Halk Edebiyatı”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Cilt III, Ankara 2002

Yuvalı, Abdülkadir, “Türklerde Devlet-Aşiret Münasebetleri”, Dadaloğlu Vakfı Dergisi, Kayseri 1992

### **3.3. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA YABANCILARIN YAZDIĞI KİTAPLAR**

Bu bölümde İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında bilgi veren yabancıların eserlerinden bahsedilmiştir. Bu eserlerden bazılarının Türkçeye çevirisi olup bazı eserlerin henüz Türkçeye çevirisi olmamıştır. Eserleri kaleme alan kişiler Türk ülkelerinde bir dönem yaşayabildikleri gibi Türk tarihine ilgi duyan kişiler de olmuştur. Eserler bibliyografya usulüne göre kaleme alınmıştır. Eserlerden bazıları şunlardır:

Abaev, V.İ. İstoriko- Etimologičeskiy, Slovar Osetinskogo Yazıkı, T. 1 .M.-L., 1958

Abaev, V.İ. İstoriko- Etimologičeskiy, Slovar Osetinskogo Yazıkı, T. 2. L, 1973

Abaev, V.İ. İstoriko- Etimologičeskiy, Slovar Osetinskogo Yazıkı, T. 3. L., 1979

Abramova, M.P. K., Voprosu Ob Alanskoy Kulture Severnogo Kavkaza, SA. 1978

- Abü Hayyan, Kitfih Al-İdrk Li-Lisün Al-Atrk, (Haz. A.Caferoğlu) İstanbul 1931
- Abü'l-Farac, Gregory, Abü'l-Farac Tarihi, (Çev. Ö.R.Doğrul), 2. Baskı, Ankara 1987
- Adravati, Gengis Khan, Paris 1987
- Akbaev, Ş.H., Fonetika Dialektov Karaçevo-Balkarskogo Yazıka, Çerkessk 196
- Akişev, K.A., Kurgan Issık, Moskova 1978
- Al'theim, Franz, Gesehlehte Der Hunnen, Bd.1. Berlin 1959
- Al'theim, Franz, Hunnische Runen, Halle (Saale) 1948
- Altheim, Franz, Attila et les Huns, Paris 1952
- Altheim, Franz, Literatur Und Gesellschaft İn Ausgehenden Altertum, Halle 1948
- Alekseev, N.A., Rannie Formı Religii Tyurkoyazıçnıh Narodov Sibiri, Novosibirsk 1980
- Alekseeva, E.P. Etničeskie Svyazi Sarmatov I Rannih Alan S Mestnim Naseleniern Severozapadnogo Kavkaza, Çerkessk 1976
- Alekseeva, E.P., Drevnyaya I Srenevekovaya İstoriya Karaçevo-Çerkesii, M.: Nauka 1971
- Alekseeva, E.P., Maloizvestnie Svedeniya Avtora XV Veka O Karaçevtsah I Çerkesah Probemı Arheologii I Etnografii Karaçevo- Çerkesii, Çerkessk, 1983
- Altheim, F., Attila et les Huns, Paris 1952
- Altheim, F.,Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği, (Çev:Emin Türkelçin) III.Baskı, Özne Yayınları, İstanbul 1998
- Altheim, Geschichte der Hunnen, C.I-V, Berlin 1954
- Amanjolov, A.S., K Genezisu Tyurkskih Run // VY. 1978, No. 2
- Amanjolov, A.S., Materialı I İssledovaniya Po İstorii Drevnetyurk Skoy Pismennosti: Avtorev Dis Dokt. Filol. Nauk, Alma-Ata, 1975
- Amanjolov. A.S.. "Forefather Goat Or The Ancient Turkic Inscription İn Early Greek Aiphabet", Archiv Orientalni, 42/1, Praha 1974
- Anquetil, La Route de la Soie, Paris 1992
- Appelgren- H. Kivalo, Altaltaische Kunstdenkmaler, Helsingfors 1931
- Arberry, A. A. J., Religions in the Middie East, Cambridge Uni., Press 1969
- Artamonov, Les Tresors d'art des Scythes, Paris, Grund 1968
- Artamonov, M.İ. İstoriya Hazar, 1., 1962
- Artamonov, M.İ., Nadpisi Na Baklajkah Novoçerkasskogo Muzeya İ Na Kamnyah Mayatskogo Gorodişça, İl SA. 1954, No. 19

- Artamonov, Miistoriya Khazar, Leningrad 1962
- Artamonov. M., Hazar Tarihi, (Çev. A.Batur), İstanbul 2004
- Attar, Le Langage des oiseaux, çev. Gardin Detacy, Paris 1863 Paris
- Attar, Le Livre de l'épreuve, çev. I. De Gastines, Paris, Payard 1981
- Attar, Le Livre divin, çev. J. A. Boyle, Londra 1976
- Attar, Le Mernorial de. saints, çev. Pavet De Courteille, Paris 1976
- Aubin, F., Asie centrale, histoire et civilisation, Paris, 1977
- Auboyer, J., L'Afghanistan et son art, Paris 1968
- Avicenne, Le Livre de la science, çev. M. Achena-Masse, C. I-II, Paris 1935
- Avicenne, Le Livre des directives et des remarques, çev. A. M. Goichon, Paris 1952
- Aydarov, G., "Yeşçe Adna Nahodka Po Orhonoyeniseyskoy Pismennosti", Epigrafika Vostoka, 19, Leningrad 1969
- Azarpay, G., Sogdian Painting. The Pictural Epie in Oriental Art, Berkeley, Londra 1981
- B.Y. Vladimirtsov, Moğolların İctimai Teşkilatı, (Çev. Abdulkadir İnan), T.T.K. Yayınları, Ankara 1987
- Bacot, J., La Vie de Marpa le traducteur, Paris 1937
- Bacot, J., Le Pote tibetain Milarepa, Paris 1925
- Bacot, J., Introduction al'histoire du Tibet, Paris 1962
- Bacot, J., Thomas-Toussaint, Documents de T'ouen-houang relatifs a l'histoire du Tibet, Paris 1940-1946
- Bacque-Grammont, "Une description du khanat de Khokand vers 1832" Cahiers du monde russe et sovietique, 1972
- Bailey, H.W., "The Staüi-Hoistein Miscellany", Asia Major, Vol. 2, London 1951 1-52
- Bang, W., "La Version Ouigoure De L'histoire Des Princes Kalyanamkara Et Papamkara Par Paul Pelliot", Keleti Szemle, Tome XVII, Budapest 1916/7
- Bang, W., -Gahain, A. Von, Analytischer Index, Berlin 1931
- Bang, W., -Rahmeti, R., Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1970
- Bareau, A., Le Bouddha, Paris 1962
- Barry, M., Afghanistan, Paris, Le Seuil 1974
- Barthold, V.V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Çev. H.D. Yıldız), T.T.K. Yayınları, Ankara 1990
- Barthold, V.V., Four Studies On The History Of Central Asia, Vol. 1, Leiden 1962

- Barthold, V.V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, (Haz. İ.Aka-K.Y.Kopruman), T.T.K. Yayınları, Ankara 1975
- Barthold, W., Four Studies On The History Of Central Asia, C. I-II, Leyde 1958
- Barthold, W., Zwölf Vorlesun Gen Über Die Geschichte Der Türken Mittelasiens, Hidesheim 1962
- Barthold, W., Histoire Des Turcs D'asie Centrole, Paris 1945
- Barthold, W., Turkestan Down To The Mongol İnvasion, Londra 1928
- Barthold, W., Ulugh Beg, Leyde 1963
- Baskakov, N.A., Tyurkskie Yazıki. M., 1960
- Basshard, Kühles Grasland Mongolia, Berlin 1938
- Bawden, The Modern History of Mongolia, Londra, New York 1968
- Bayçorov, S. Ya., Avrupa'nın Eski Türk Runik Abideleri, (Çev: Muvaffak Duranlı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996
- Bayçorov ,XXXII- Bayçorov S., Ya. Protobulgarskly Substrat V Toponimike Balkarii 1 Digoriy /1 Tyurkskoe Yazıkoznanie, Taşkent 1985
- Bayçorov XXXIV- Bayçoralanı Solsan, Ulludu, Baydı Djamagat El Nazmula, Çerkessk 1985
- Bayçorov, 1- Bayçoralafll Solsan, Dugum Kezlering:Nazmula, Çerkessk 1962
- Bayçorov, 11- Bayçoralafll Solsan, Djigitlikni Eskertmesi: Nazmula, Çerkessk 1968
- Bayçorov, 111- Bayçoralafll Solsan, Otubuz: Nazmula, Çerkessk, 1973
- Bayçorov, IV- Bayçoralanl Solsan, Holamnı Eskidjazıu Eskertmesi // Leninni Bayragı. 197 1.20 Apr.
- Bayçorov, IX- Bayçoralanı Solsan, Haikni İstoriyasından İl Leninni Bayrağı,1974
- Bayçorov, VI- Bayçoralafll Solsan, Teben Arhızda Hpamnı Epitafiya Eskertmesi İl Lenini Bayragı, 1974
- Bayçorov, VII- Bayçoralafll Solsan, Tokmak K'ayanl Burungu Djazıuu /1 1974
- Bayçorov, VIII- Bayçorov S., Ya Nadpisi Hurnarinskogo Gorodişça, İl ST. 1974, No. 4
- Bayçorov, X- Bayçorov S., Ya. Runiçeskaya Epitafiya U Steni Zelençukskogo (Severnogo) Hrama // Pyatie Krupnovskie Çteniya P0 Arheologii Kavkaza: Tezisi Dokladov. Mahaçkala 1975
- Bayçorov, XI- Bayçorov S., Ya. Severokavkazskiy Region Drevnetyurkskoy Runiçeskoy Pis Mennosti / / Vsesoyuznaya Tyurkologiçeskaya Konferentsiya.

- Etničeskie 1 İstoriko- Kulturnie Svyazi Tyurkskih Narodov SSSR; Tezisi Doki. İ Soobş, Alma-Ata 1976
- Bayçorov, XIX- Bayçorov Soslanbek, Unikalnie Nadpisi // Kabardino- Balkarskaya Pravda 1980
- Bayçorov, XIV- Bayçorov S., Ya. Severokavkazskih Areal Drevnetyurkskoy Runičesкой Pis Mennosti: Avtoref. Dis, Kand. Fbı. Nauk, M., 1977
- Bayçorov, XV- Bayçorov S., Ya. o Protobulgarskih Geografičeskih Nazvaniyah V Verhovyah Kubani İİ Voprosi Vzaimovliyanıya İ Vzaimoobogaşçeniya Yazıkov (Severokavkezskiy Areal), Çerkessk, 1978
- Bayçorov, XVI- Bayçoralanı Solsan, Taş Kitabla II Leninni Bayrağı, 1979
- Bayçorov, XVII- Bayçoralanı Solsan, As Halkımı Burungu Djazması II Leninni Bayragı, 1979
- Bayçorov, XVIII- Bayçorov Solsan, Malkarnı Taş Kitabları II Kommunizmge Jol, 1980
- Bayçorov, XX- Bayçorov S., Rasskazıvayut Pamyatniki Starını II Leninskoe Znamya, 1980
- Bayçorov, XXI- Bayçorov S., Ya. Razvedki 1980 Goda V Verhovyah Malki, Çegema, Çereka, Baksana 1 Djeguti: Otçet Epigrafičesкой Ekspeditsii, KÇNIİ İ İnstitut Arheologii, AN SSSR. P-I, 8057
- Bayçorov, XXII- Bayçorov S., Ya. Dialektı Protobulgarskogo Yazıka P0 Dannım Prielburskih Runičeskih Pamyatnikov // Lingvističeskaya Geografiya İ Problemi İstorii Yazıka, Ç. 2. Nalçik, 1981
- Bayçorov, XXIII- Bayçorov S., Ya. Razvedki 1981 Goda V Verhovyah Urupa T Bolşoy Labı: Otçet Epigraficesкой Ekspeditsii KÇNIİ // İnstitut Arheologi, AN SSSR. P- 1.
- Bayçorov, XXIV- Bayçorov S., Ya. Protobulgarskiy Substrat V Toponimike Balkarli İ Digorii İİ Voprosı Yazıkovıh Kontaktov, Çerkessk, 1982
- Bayçorov, XXIV- Bayçorov S., Ya. Protobulgarskiy Substrat V Toponimike Balkarli İ Digorii İİ Voprosı Yazıkovıh Kontaktov, Çerkessk, 1982
- Bayçorov, XXIX- Bayçorov S., Ya. Protobulgarskie Epigrafičeskie Pamyatniki Naskainıh Mogiınikov Kubansko- Terskogo Mejdureçya 1/ Problemi İstoriko Sravnitel'nogo İzuçeniya Yazıkov Narodov Karaçaevoçerkesii, Çerkessk 1983

- Bayçorov, XXV- Bayçorov S. Ya. Protobulgarskie Runičeskie Nadpisi Balkarii V İh Dialektom Çlenenii 1/ IX Konferantsiya P0 Dialektologii Tyurkskih Yazıkov: Tezisi Doki. 1 Soobşç, Ufa, 1982
- Bayçorov, XXVI- Bayçorov S. Ya. Karaçevo- Balkarskiyarabopismennıy Pamyatnik 1 Ego Otnoşenie Kbulgarskomu Yazıku İİ Voprosı Yazıkovıh Kontaktov, Çerkessk 1982
- Bayçorov, XXVII- Bayçorov S. Ya. Gunnsko- Protobulgarsko- Severokavkazskie Yazıkovıe Kontaktı İİ Voprosı Yazıkovıh Kontaktov, Çerkessk 1982
- Bayçorov, XXVIII- Bayçorov S. Ya. Razvedki 1982 Goda V Uşçe Reki Ullu-Hurzuk Karaçevskoo Rayona KÇAO: Otçet Epigrafiçeskoy Ekspeditsii KÇNII /1 Institut Arheologii, AN SSSR. P- 1.
- Bayçorov, XXX- Bayçorov S. Ya. Razvedki 1983 Goda V Verhovyah Şuanı Karaçevskogo, Rayona, KÇAO: Otçet
- Bayçorov, XXXII- Bayçorov S. Ya. Rezvedki 1984 Goda V Mestnosti Gilyaç Karaçavskoo Rayona KÇAO: Otçet Epigrafiçeskoy Ekspeditsii KÇNII /1 İstitut Arheologii, AN SSSR. P-1
- Bayçorov, XXXJ- Bayçorov S. Ya. K Etimologii Etonima Çerkes 1/ Voprosı Leksiki 1 Grammatiki Yazıkov Narodov Karaçevo- Çerkesii, Çerkessk 1984
- Bayçorov, XXXV- Bayçorov S. Ya. Drevnetyurkskie Pravila Pravopisaniya Giasnıh Bukv 1 Sovremennie Çteniya Pamyatnikov Zapadnotyurkskoy Runiki /1 Voprosı Leksiki İ Grammatiki Yazıkov Narodov Karaçevo- Çerkesii, Çerkessk 1986
- Bayçorov, XXXVI- Bayçorov S. Ya. Reliktovie Pamyatniki Karaçevo- Balkar Skoy Obiyadovoy Poezii Kak Etnografiçeskiy İstoçnik İİ İstoriko- Kulturnie Kontaktı Narodov Altayskoy Yazıkovoy Obşçnosti: Tezisi Dokladov XXIX Sessii Postoyannoy Mejdunarodnoy Altaistiçeskoy Konferentsii, Vıp. 1. M., Nauka 1986
- Bayçorov, XXXVII- Bayçorov, S. Ya. Naskainaya Panorama Rannesrednevekovogo Hudojnika İ Pitsa /1Voprosı Arheologii 1 Traditsionnoy Etnografii Karaçevo- Çerkesii, Çerkessk, 1987
- Bazin L., Les Sytemes Chronologiques Dans Le Monde Turc Ancien, Paris 1991
- Beal, S., The Life of Hiuan-tsang, Londra 1911
- Beckwith, C., The Tibetan Empire in Central Asia, Princeton 1981
- Belâzuri, Fütûhu'l-Büldân , (Çev: Mustafa Fayda), Ankara 1987
- Belenistki, A., Asie centrale, Paris, Nagel 1969
- Belenistkji, A.-B. Marchak, The Paintings of Sogdiana, Londra 1981

- Belenitskij-Marchal, "L'art de Piandjikent," Arts asiatiques, 1971
- Bennigsen-Lemercier-Qelquejay, L'Islam en Union soviétique, Paris 1968
- Benveniste, F., "Inscriptions de Bactriane," Journal asiatique 1961, s. 113-152
- Benzing, J. Dabs Hunnische, Donaubolgarische Und Wolgabulgarische II Philologiae Turcicae Fundamenta, Wiesbaden, 1959
- Berdzenişvili, Nikoloz - Canaşia, Simon, Gürcistan Tarihi, (Çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 2002
- Bergeron, Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV et XV siècles, La Haye 1735
- Bernştam, A.N. Drevretyurkskoe Pismo Nar, Lene// JAK
- Bernştam, A.N., 0 Drevnih Sledah Djekanya V Tyurkskih Yazıkah Sredney Azii 1/ Pamyatiakad, N. Ya Mana, M. - L, 1938
- Berta, Arpâd, Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları, (Çev. Nurettin Demir - Emine Yılmaz), Ankara 2002
- Beşevilev, V. Prvob'lgarski Nadpisi, Sofiya 1934
- Beşevllev, V. Beobachtungen Über Die Protobulgarisehen Runeninschriften Bei Basarabi (Murfatlar) /1 İzvestiya Na Narodnoy Muzei- Kn XIII (XXVIII). Varna 1977
- Bidjiev, H.H., Gadlo AV. İssledovaniya 1974 G. Na Humarinskom Gorodişçe V Karaçaevoçerkesii, /1 Pyatie Krupnovskie Çteniya P0 Arheologii Kavkaza: Tezisi Doki, Mahaçkala 1975
- Bidjiev, X.X., Humarinskoe Gorodişçe, Çerkessk, 1983
- Bimbaum, Henrik, Migrañions in Balkan History, Belgrade 1989
- Birune Sachau, Alhenmi's İndia, C.I-II, Londra 1910
- Biruni, The Book of Instructions in the Elements of the Art of Aristote, (Çev. R. R. Wright), Londra 1934
- Blachere, R., Histoire de la litterature arabe des origines au XVI siecle, Paris 1952
- Blaga, Rafael, İnan Halkları El Kitabı, Ankara 1997
- Bloch, Les Inscriptions de Samarkand, Paris 1897
- Blondeau, A. M., La Religion du Tibet, Paris 1959
- Bogdanov, İvan, Han Asparuh, Sofiya 1981
- Bokhari, El-, Boukhary, Histoire de l'Asie centrale, çev. Schefer, Paris 1876
- Bokhari, El-, L'Authentique Tradition musulmane, Fas-quelle, Paris 1964



- Boratav, P. N., Er Töshtük, epepe kirghiz du cycle de Manas, Paris, Gallimard 1965
- Boswell, "The KiptchakTurks," Slavonic Review 1927
- Boswoerth, The Ghaznevides, Edimburg 1961
- Bouillane de Lacoste, Au pays sacre des anciens Turcs et des Mongols, Paris 1911
- Boulnois, La Route de la Soie, Paris 1969
- Bouvat, L., L'Empire, Paris 1927
- Boyle, J. A. The Successors Of Gengis Khan, New York, Londra 1911
- Boyle, J. A., Juvaini, The History Of The World-Conqueror, Manchester 1958
- Boyle, J. A., The Mongol World Empire, 1206-1370, Londra 1974
- Boyle, J.A., "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", (Çev. O.Ş.Gökyay), Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri, İstanbul 1974
- Brandenburg, Samarkand, Berlin 1932
- Bretschneider, E., Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, C. I-II, Londra 1888
- Brion, M., Tamerlan, Paris 1963
- Brion, M., Hunların Hayatı, (Çev: M. Reşat Uzmen), İstanbul 1981
- Brion, Marcel, Asya ve Avrupa'da Hunlar, Çatı Kitapları, İstanbul 2005
- Brockelman, Histoire Des Peuples Et Des Dtots İslamiques, Paris 1949
- Brzezinski; Zbigniew, Büyük Satranç Tahtası-Amerika'nın Önceliği Ve Bunun Jeostratejik Gerekleri, (Çev. E. Dikbaş, E. Kocabıyık), Sabah Kitapları Dizisi 68, Çağdaş Bakışlar Dizisi 18, İstanbul 1998
- Burckhardt, T., Arts of Islam, Language and meaning, Londra 1975
- Burnes, A., Travels into Bokhara, C.I-III, 2. baskı, Londra 1835
- Bussagli, M., La Peinture de l'Asie centrale, Cenevre 1963
- Bussagli, M., L'arte del Gandhara, Turin 1981
- Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev:Yıldız Moran), İstanbul 1979
- Cahiz, Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara 1967
- Cahun, L., Introduction A L'histoire De L'asie. Turcs Et Mongols Des Origines a 1405, Paris 1896
- Carl, J., Fundukistan. Rapport de fouilles 1937. Archives du rnusee Guimet, Paris 1937

- Carrere D'encausse, H., L'Empire éclaté, Paris 1978
- Carrere D'encausse, H., Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe, Paris 1966
- Carter, D., The Symbol of the Beast, The Animal Style of Eurasia, New York 1957
- Castagne, J., Les Basmatclüs. Le mouvement national des indigènes d'Asie centrale depuis la révolution d'Octobre jusqu'à octobre 1924, Paris 1925
- Castagne, J., Les Monuments funéraires de la steppe des Kirghiz, Orenburg 1911
- CCzaplicka, The Turks Of Central Asia in History And the The Present Day, Oxford 1918
- Chang, J.T., T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler, Doktora Tezi, Taipei 1968
- Chattopadhyaya, Atisa and Tibet, Kalküta 1961
- Chaunu, P., L'Expansion européenne du XIII au XV siècle, Nlle Clio, Paris 1969
- Chavannes, E., Les Memoires historiques de Se Ma-Tsien, Paris 1895-1905
- Chavannes, E., "Jinagupta (528-605 Ap. J.-C.), T'oung Pao 1905
- Chavannes, E., "Le nestorianisme et l'inscription de Kara Balgas-sun," Journal asiatique, 1899
- Chavannes, E., Documents Sur Les Tou-Hiue ('Furcs) Occidentaux, Saint Petersburg 1903
- Chavannes, E., Documents Sur Les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux, Paris 1903
- ChChoukourov, C. R., Peuples D'Asie Centrale, Paris Syros, 1944
- Christensen, L'Iran sous les Sassanides, Paris 1936
- Clarke, E. D., Voyages en Russie, Tartarie et Turquie, traduits de l'anglais, C. I-III, Paris 1813
- Clauson, S.G., An Etymological Dictionary Of Prethirteenth-Century Turkish, Oxford 1972
- Clauson, S.G.-Tryjarski, E., "The Inscription At Ikhe Khushotu", Rocznik Orientalistyczny, 34/1, Warszawa 1971
- Claviyo, R.G., Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat, Çev. Ö.R.Doğrul, İstanbul 1975
- Collinder, Bjöm, Survey of the Uralic Languages, Stockholm 1957
- Commeaux, L., La Vie quotidienne chez les Mongols de la conquête (XIII siècle), Paris 1972

- Constantine Porphyrogenitus, *De Adminisîrando Imperio*, yay. Gyula Moravscik, Washington 1967
- Cordier, H., *Jourdain Catalani de Severac, les Merveilles de l'Asie*, Paris 1925
- Cordier, H., *Les Voyages en Asie au XIVE siecle du bienheureux frere Odoric de Pordenone*, Paris 1891
- Couchaux, D., "Habitats nomades," *Alternative et perspectives*, Paris 1980
- Creswell, *Early Muslim Architecture, C.I-II*, Oxford 1939
- Croisire Jaune, La, *Mission Hardt Audouin Dubreuil. Citroen Centre Asie*, Paris 1931-1932
- Czaplicka, M., *The Turks Of Central Asia In History And Present Day*, Oxford 1918
- Czegledy, Kâroly, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban), İstanbul 1998
- Çiçurov, İ.S., *Vizantiyskie İstoriçeskie Soçineniya*, M., Nauka, 1980
- Dainobu, S., "On music players from Bezekük," *Metr. Museum Bijutsu Zensho*, C.I-II, 1987
- Dalton, *The Treasure of the Oxus with Other Examples of Early Oriental Metal Work*, 2. baskı, Londra 1920
- Danilin, A.G., *Burhanizm, Gorno-Altaysk* 1993
- Dankoff, Robert, *Wisdom Of Royal Glory: A Turko-Islamic Mirror For* 1983
- Darkeviç, V.T., *Hudojestvennyy Metal Vostoka*, M.Nauka, 1976
- Dars, S., *Mongolie*, Paris, Le Seuil 1969
- De Groot, Johann Jakob Maria, *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, Walter De Gruyter, Berlin 1921
- Deguignes, J., *Hunlar'ın Türkler'in, Moğollar'ın ve Daha Sâir Tatarların Târih-i Umûmîsi*, (Çev:Hüseyin Cahid), C. I., İstanbul 1923
- Deguignes, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-İ Umumisi*, C. I-VIII, İstanbul 1924
- Delumeau, J., *Le Fait religieux*, Paris, Payard 1993
- Demieville, P., *Le Concile de Lhassa*, Bibl. Inst. htes etudes chinoises, Paris 1952
- Djidalev, N.S., *K Voprosu O Yazıke Drevnih Tyurkov Vostoçnogo, Kavkaza* 1/ ST. 1971, No. 5
- Dmitriev, N.K., *Grammatika Başkirskogo, Yazıka. M.-L.*, 1948

- Dmitriev, N.K., Sootvestvie R/D/T/Y/ İssledovaniya P0 Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, T.I. Fonetika. M., 1955
- Dmitriev, N.K., Stroy Tyurkskih Yazıkov, M., 1962
- Doerfer, G., Türkische Und Monlische Elemente İm Neupersischen, 4 Cilt, Wiesbaden 1975
- Doerfer, G., Khalaj Materials, Bloomington, 1971
- Doffina, P., Il nomadismo centrsiatico, Roma 1982
- Donçeva- Petkova, L. Znatsi Vrhı Arheologičeski Pametnitsi Otsrednevekovna, Blgaria Sofiya 1980
- Dor, R., Contribution al etude des Kirghiz du Pamir afghan, Paris 1975
- Drevnetyurkskiy Slovar, Akademiya Nauk SSSR, Institut Yazıkoznaniye, Leningrad 1969
- Duchesne-Gullemin, Zoroastre, Paris 1948
- Dules, H. H., History of the Former Han Dynasty by Pan-hu, C.I-III, Londra, Baltimor 1978
- Dumanov, H., Novoe Ü Şore Nogmove //Kabardino- Balkarskaya Pravda 1983
- Dumezil, G., Romans de Scythie et D'aleritours, Paris, Payot 1978
- Dunlop, The History of the Jewish Khazars, Princeton, New Jersey 1954
- Eberhard, Das Toba Reich Nordchinas, Eine sovologische Untersu-chung, Leyde 1949
- Eberhard, W., "Kultur Und Siedıung der Randvölker China," T'oung Poo 1942
- Eberhard, W., Çin'in Şimal Komşuları, (Çev: Nimet Ulugtuğ), T.T.K. Yayınları, Ankara 1996
- Eberhard, W., Liu Yüan ve Liu Ts'ung'un Biyografileri, (Çev. Ş.Akkaya), Ankara 1942
- Eberhard, W., Lokal Kulturen İm Alten China, 1 Teil: Die Lokal Kulturen Desnordes Und Westans Leiden: E.J.Brill, 1942
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türklerin Soy Kütüğü, (Haz. M.Ergin), İstanbul (Tarihsiz)
- Eckhardt, S., "Efsanede Attila", Attila ve Hunları, (Çev. Ş.Baştav), Ankara 1982
- Ecsedy, H., "Old Turkic Titles Of Chinese Origin", Acta Orientalia, Tom. 18, Budapest 1965
- Ecsedy, H., "Uigurs And Tibetans İm Pei-T'ing (790-79 1 A.D.)", Acta Orientalia, Tom. 17, Budapest 1964

- Edwards, B. Y., Babur, Diarist and Despot, Londra 1926
- El-Belzuri, Fütühu'l-Büldan, (Çev. M.Fayda), Ankara 1987
- Eliade Mircea, İmgeler ve Simgeler, (Çev: M. Ali Kılıçbay), Ankara 1992
- Eliade Mircea, Kutsal ve Dindışı, (Çev: M. Ali Kılıçbay), Ankara 1991
- Eliade Mircea, Le Chamanisme Et Les Techniques Archaïques De Extase, Payot, Paris 1951
- Eliade, M., Shamanism. Archaic Techniques Of Ectasy, New York 1964
- Elliot, Paul, Uygur Yazısıyla Yazılmış Oğuz Han Destanı Üzerine, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995
- Emmerich, R. E., A Guide to the Literature of Khotan, Tokyo 1979
- Erdeli, İ., Vengerskaya Karta Vindiandil // Priroda. 1977, No. 5
- Ettinghausen, La Peinture arabe, Cenevre, Skira 1962
- Farabi, D. M. Dunlop, The Fusul al-Madani, metin ve çeviri, Cambridge 1961
- Faure, J., Alexandre, Paris, Fayard 1985
- Fedorov, Ya. A., Fedorov G.S. Rannie Tyurkina Severnom Kavkaze, M., 1978
- Fedotov, M.P., Çuvaşskiy Yazık V Seme Altyurkskih Tayskih Yazıkov, 11. Çeboksan: Çuvaşskoe, Kn. İzd-Vo, 1983
- Ferrier, J. P., Voyages en Perse, dans l'Afghanistan, le Bel outchistan et le Turkestan, C.I-II, Paris 1860
- Firdusi, Le Livre des rois, çev. MohI, Paris, C.I-IV, 1838-1878, Paris, Sindbad 1972
- Francfort, H. P., Fouilles d'Ai Khanum, Mem. Deleg. archeol. franc, en Afghanistan, Paris, De Boccard 1984
- Francfort, Nomades et sedentaires en Asie centrale, Paris 1990
- Franke, O., Geschichte des chinesishe Reich, Berlin 1930
- Frye, Richard N., The History of Ancient Iran, Münih 1984
- Frye, The History of Bukhara, Cambridge 1958
- Fuller, G. E. -Lesser, I. O., 1994, Turkey's New Geopolitics: From The Balkans To Western Chine. Westview Pres
- Furon, Iran, Perse et Afghanistan, Paris, Payot 1951
- Fussman, G., "Chronique des etudes kouchanes (1974-1977)," journal asiatique, "Chronique des etudes kouchanes (1978-1987)", 1987
- Fussman, Gardin-Guillaume, Surhh Kotal en Bactriane, Paris 1983
- G. Frumkin Archeology In Soviet Central Asia, Leiden/Köln, Brill 1970

- Gabain, A. Von, "Die Buddhistliche Türkenmission," *Asiatiska Festschrift F. Meller*, Leipzig 1954
- Gabain, A. Von, *Das Leben im uigurischen Königreich von Qoco (850-1250)*, C.I-I, Wiesbaden 1973
- Gabain, A. Von, *Das Uygurische Königreich von Chotscho*, Berlin 1961
- Gabain, A., Marie Von., *Alttürkische Grammatik* Otto Harrassowitz- Leipzig, 1050
- Gabain, A. Von, *.alttürkische Grammatik*, 3. Auflage, Wiesbaden 1974, s.1974
- Gabain, A. Von, *Türk Hun Münasebetleri*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1943
- Gabain, Anne, Marie Von, *Das Aittürkische 1/ Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1959
- Gabrieli, F., *Storia della litterature arabe*, Milan 1962
- Galonifontibus, İoann De., *Svedeniya O Narodax Kavkaza 1404 G. 1/ Kniga Poznaniya Mira // Perevod Z.M. Bunyatova*, Baku, 1980
- Gardin. J. C., *Lashkari Bazar, Une residence royale ghaznevide*. Paris 1963
- Georg Ostrogosky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev: Fikret İşıltan), Ankara 1999
- Georgi, J. G., *Bemerkungen auf einer Reise im Russischen Reiche in den Jahren 1773 und 1774*, C.I-II, Saint Petersburg 1775
- Ghazali, *Ö jeune homme*, çev. T. Sabbagh, Beyrut 1951
- Ghazali, *Vivification des sciences de la foi*, çev. H. Bousquet, Paris 1955
- Ghirshmann, R., *Iran, Parthes et Sassanides*, Paris, Gallimard "Univers des formes," 1962
- Ghirshmann, R., *Perse, Proto-Iraniens, Medes, Achemenides*, Paris, Gallimard, "Univers des formes," 1963
- Gibb, *The Arab Conquest in Central Asia*, Londra 1923
- Gibert, L., *Dictionnaire Historique et Geographique de la Mandchourie*, Hongkong 1934
- Giraud, R., *L'Inscription de Bain Tsokto*, edition critique, Paris 1961
- Giraud, R., *Les Regnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-794)*, Paris 1960
- Giraud, R., *Göktürk İmparatorluğu*, I. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999
- Giraud, R., *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris 1961
- Glanius, *Les Voyages de Jean Struys*, C.I-III, Amstrdam 1720
- Gluhak, Alemko, *Porijeklo Imena Hrvaî*, Zagreb 1990

- Gmelin, J. G., Reise durch Siberien von dem Jahr 1733 bis 1743, C.I-IV, Göttingen 1751-1752
- Golden, Peter, Türk Halkları Tarihine Giriş, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Ankara 2002
- Golombek, “Abbassid Mosque al Baikh,” Bull. Orient. Art, 1961
- Golomshtok-Griaznov, “The Pazyryk burial of the Altai,” Amer. Journ of Archeology, 1933
- Gombocz,Zoiltan, Buigarisch- Türkischen Lehnwörter În Der Ungarischen Sprache /1 Memories De La Sociate Finnd- Ogrienne, Helsinki, 1982
- Goschew, Iwan, Die Lesung Der Griechischen Inschrift Der Schalen 9 Der Goldschatzes Von Nagyszent- Mikloş /1 Atti Dei V Kongresso Internazionale De Studi Bizantini, T. II. Roma 1940
- Gray, B., La Peinture persane, Cenevre, Skira 1961
- Grenard, F., Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, (Çev. Orhan Yüksel), M. E. B. Yayınları, İstanbul 1992
- Grenard, F., Babur,fondateur de l'Empire des Indes, Paris 1930
- Grenard, Gengis Khan, Paris 1935
- Groot, De., Die Hunnen der Vorchristichen Zeit, Berlin, Leipzig 1921
- Grousset, R. Bozkır İmparatorluğu. (Çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1980
- Grousset, R., Empire mongol, Paris 1941
- Grousset, R., L'empire des Steppes, Paris 1939
- Grousset, R., Le Conquerant du monde, Vie de Gengis Khan, Paris 1944
- Grünwald, A., Alt Kutcha,C.I-II, Berlin 1920
- Grünwedel, A.,Aitbuddhistische Kultstätten În Chinesischen-Turkistan, Berlin 1912
- Gryndwedel, A., “Bericht liber archaeologischer Arbeiten in Idikut Schari und im Behung,” in Abd. König. Bayer. Akad. Wissenschaft, Münih, 1906
- Guignes, De., Histoire Genarale des Huns, Des Turcs, Des Mongols Et Autres Tartares Orientaux, C. I-IV, Paris 1756
- Gumilev, L.N., Drevnie Tyurki, M., 1967
- Gumilev, L.N.,Hazar Çevresinde Bin Yıl, (Çev. A.Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2001
- Gumilev, L.N.,Muhayyel İmparatorluğun İzinde, (Çev. A.Batur), 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003

- Gumilev, Lev. Nikolayeviç, Hunlar, Selenge Yayınları, İstanbul 2002
- Gumilev, Ln., Drevniye Tyurki, Moskova 1967
- Gumilov, L.N., Eski Türkler, I. Baskı, (Çev: D. Ahsen Batur), Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999
- Gwrshmaw, Begram. Recherches archtologiques et historiques sur les Kouchan, Kahire 1945
- Habiçev, M.A., Karaçaevo- Balkarskoeimennoe Formoobrazovanie İ Slovoizmenenie, Çerkessk 1977
- Habiçev, M.A., Karaçaevo- Balkarskoeimennoe Siovoobrazovanie, Çerkessk 1971
- Habiçev, M.A., O Drevnetyurkskih Runiçes Tologiikih Nadpisyah V Alanskih Katakombah, İI ST. 1970, No.2
- Habiçev, M.A., o Runah İ Tamgah İI Fitovomlologiçeskie Etyudı, Seriya Yazıkoznaniya, Vip. 1. RGU. 1972
- Habiçev, M.A., Slovoobrazovatelny İ Etimologiçeskiy Analiz Nekotorih Karaçaevskih Etnorimov Il Aktualnie Problemi Karaçaevo-Balkarskogo İ Nogayskogo Yazıkov, Stavropol, 1981
- Habiçlanı, M., Run Djaziulanı Yusyunden1/ Lenini Bayragı, 1974
- Hackin, J., L'Art bouddhique de la Bactriane et les origines de l'art greco-bouddhique, Kabul 1931
- Hackin, J., Le Site archeologique de Bamiyan, Guide de visite, Paris 1934
- Hackin, J., Nouvelles Recherches archeologiques et Begram, C.I-II, Paris 1951
- Hackin, J.-Godard, Les Antiquites bouddhiques de Bamiyan, Paris 1928
- Hadjilaev, H.M.İ., Oçerki Karaçaevo- Balkarskoy Leksikologii, Çerkessk 1970
- Haertel, Turfan und Gandhara. Frilhmittelaltliches Kunst Central-asien, 2. Baskı, Berlin 1954
- Hakimzyanov, F.S., Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar, M.: Nauka, 1978
- Hambis, Gengis Khan, Paris 1973
- Hambis, L., Documents Sur l'histoire Des Mongols a l'poque des Ming. Paris 1969
- Hambis, L., La Haute Asie, Paris 1953
- Hambis, L., La Siberie, Paris 1957
- Hamilton, J. R., Les Out'ghours a l'epoque Des Cinq Dynasties D'apres Les Documents Chinois, Paris 1955
- Hamilton, Le Conte bouddhique du bon et du rnavais prince, Paris 1973



- Hampel, J., Der Goldfund Von Nagy-Szentmiklos Sogenannter Schatz Des Attila, Budapest, 1885
- Harlez, C. De, Histoire de l'Empire de Kin ou d'Or, Paris 1866
- Harmatta, John, Studies On The History Of The Sarmatians, Pazmany Peter Tudomanyegyetemi Görög Filologiai Intezet, Budapest 1950
- Harva Uno, Les Representat.ion Religiuses des Peuples Altaiques (Trad. Par Jean-Louis Perret), Gallimard, Paris 1959
- Haussig, "Die grösser Wanderungen der Reiter-Nomaden von Ostasien nach Earopa," Saeculum Weltgeschichte, Berlin 1971
- Haussing, H. W., İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi, (Çev: Müjdat Karayerli), I. Baskı, Geçit Yayinevi, Kayseri 1997
- Hedin, S., Die Seidenstrasse, Leipzig 1936
- Heissig, Les Mongols, Un peuple a la recherche de son histoire, Paris, J.-C. Lattes 1982
- Herbelot, B. de., Bibliotheque Orientale Ou Dictionnaire Universel, Maestricht 177
- Hermann, "Die Hephthaliten und ihre Beziehungen," Asia Major 1925
- Herodotos, Herodot Tarihi, (Çev. Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul 197
- Herzfeld, Zoroastre and his World, Princeton 1947
- Heyd, U., Türk Ulusçuluğunun Temelleri, (Çev. Kadir Günay), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979
- Heydt, W., Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, Amsterdam 1959
- Hinz, Zarathustra, Stuttgart 1961
- Hippokrates, Hippokratous To Peri Aeron, Hydaton, Topon, İ.M.Eberartos, Parisio i 1816
- Hoffmann, H., Die Graber der tibetischen Königs im District P'gams-rgyas, Göttingen 1950
- Hoffmann, H., Quellen zur Geschichte der tibetischen Bon-Religion, Wiesbaden 1960
- Hookhan, H., Tamburlaine the Conqueror, Londra 1962
- Houang, M., Gengis Khan, Paris 1978
- Howorth, H. H., History of the Mongols, Londra, 1876-1888

- Huang, C.H., T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri, Doktora Tezi, İstanbul 1971
- Huc, P. M., Souvenir d'un voyage dans la Tartarie, C.I-II, Paris 1850
- Hudyakov, Yu.S., Merkezi Asya Göçebelerinin Koralyarakları ve Uruş Seneti, Ter. P.Cilan, Urimçi 2003
- Hulsewe-Loewe, climese in Central Asia. Tlie Early Stage, Brill 1979
- Hvol'son, D.A., İzvestiya O Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slovyanah 1 Russah Abu-Allahmeda Ben Omar İbn-Dasta, Spb., 1869
- Ides, Relation du voyage de M. Isbrand, Amsterdam 1699
- İbni Fazlan, Seyahatname, (Haz: Ramazan Şeşen), İstanbul 1975
- İbni Haldun, Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede-i ve'l-Haber, C.II, Beyrut 1966
- İbni Haldun, Tarihu İbnu Haldun, C. III, Beyrut 1971
- İbni Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, (Çev: Mehmet Keskin), C.X, İstanbul 1995
- İmbault-Huart, C., Recueil De Documents Sur l'asie Centrale, Paris 1881
- İshak Bin Murad, Ed-Dürret'ül-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye, Eski Oğuzca Sözlük - Gramer Arası Bir Eser (Hazırlayan: Bilgehan Atsız Gökdağ-Seyfullah Türkmen), Akçağ Yayınları, Ankara 2004
- İvanov, P.İ., Protobulgarskoe Pismo- Stroynaya Azbuçnaya Sistema // Novie Materialı Po Arheologii 1 Etnografii Çuvaşskogo Naroda, Çeboksarı, 1985
- J. De Hammer, (J. J. Hellert), Histoire De L'empire Ottoman, XVIII, Paris 1841
- J.P. Roux, Altay Türklerinde Ölüm, İstanbul 1999
- Jahn, K., Die Geschichte Der Oguzen Des Rasid Al-Din, Viyana 1969
- Julien, S., Documents Historiques Surles Tou-kiue (Turcs), Paris 1877
- Julien, S., Histoire de la vie de Hiouen Thsang, Paris 1853
- Junge, Julius, Saka-Studien, Der Ferne Nordosten İm Weltbild Der Antike, Dietrische Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1939
- Karl H. Menges, The Turkic Languages And Peoples, Wiesbaden 1968
- Katanov, N.F., Türk Kabileleri Arasında, (Çev. A.Bağcı), Konya 2004
- Kehren, L, Tamerlan, l'Empire du Seigneur de Fer, Neuchatel 1978
- Kızlasov, L.R., İstoriya Tuvi V Sredine Veka, M.: İzd-Vo MGU, 1969
- Kızlasov, L.R., Kızlasov İ.L. İssledovanie Zamka V Del'te Uybata Il Arheologičeskie, Otkritiya 1976 Goda, M.: Nauka, 1977

- Kinzler, İ., Die Leibesübungen der Zentralasiatischen Völker, Inauguraldissertation  
Zur Erlangung des Doktorgrades, Grazim November 1947
- Kiselev, S.V., Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri // MİA 1949, No.9
- Kiyaştornıy, S.G., Hazarskaya Nadpis Naamfore S Gorodişça Mayaki /1 SA, 1979
- Klaproth, Memoires Relatifs al' Asie, C.I-III, Paris 1824-1828
- Klaproth, Tableaux Historiques Del' Asie, Paris 1826
- Klastornij-Livsic, "Une inscription inedite turque et sogdienne: la stele de Sevrey,  
Gobi meridional," Journal asiatique, 1951
- Klementz, D., Turfan nach seine Altertumer, Saint Petersburg 1908
- Klimburg-D. Salter, The Kingdom of Bamiyan, Naples, Roma 1989
- Klyaştorıy, S.G-Sultanov, Tl., Türkün Üç bin Yılı, (Çev. A.Batur), İstanbul 2003
- Koestler, A., Onüçüncü Kabile, Çev. B.Çorakçı, 4. Baskı, İstanbul 1984
- Koestler, Arthur, On üçüncü Kabile, (Çev: Belkıs Çorakçı), Ada Yayınları, İstanbul  
1977
- Kondratev, V.G., Oçerk Grammatiki Drevnetyurkskogo Yazıka, LGU, 1970
- Kondratov- Kondratov, A.M., Statistiçeskie Metodi Dev11-XVV).Şifrovki  
Nekotorih Pismen Drevnego Vostoka İ Sredizemnomorya: Diskand, Fbı. Nauk. M.,  
1968
- Kononov, A.N., Rodoslavnaya Türkmen, Moskva 1958
- Kononov, S., "War totarisch die Sprache der Tokharen?," Asia Major, 1933
- Kormuşın, I.V., Tyurskiye Yeniseyskiye Epitafii, Teksti i İssledovaniya, Moskva  
1997
- Kotoviç, C.M., Drevneyşie Pisanitsı Gornogo Dagestana, M.: Nauka, 1976
- Kovalevskaya, V.B., Kavkaz İ Alanı, M.: Nauka, 1984
- Kovalevskaya, V.B., Severokavkazskie// Arheologiya SSSR. T.I. Stepi Evrazii  
Vsrednevekovya, M., Nauka, 1981
- Kraçkovskaya, V.A., Dva Fragmenta Arabskih Nadpisey İz Nijnego Arhıza //  
Epigrafikavostoka, XVI. 1963
- Krader, L., Peoples Of Central Asia, Bloomington 1962
- Krader, L., Social Organisation of the Mongol Turk Pastoral Nomads, La Haye  
1969
- Kronasser, H. Handbuch Der Semasiologie, Heidelberg 1952
- Ksenophon, Anabasis, (Çev. Hayrullah Örs), Maarif Matbaası, İstanbul 1944

- Kubarev, V.D., Drevnetyurkskiye Izvayaniya Altaya, Novosibirsk 1984
- Kushner, David, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (Çevirenler, U. Türet, R. Örtten, F. Erdem) Ankara 1981
- Kuznetsov, V.A., Alanı İ Tyurki V Verhov'yah Kubani 1/ Arheologo-Etnografıçeskij Sbornik Vıp, 1. Nalçık, 1974
- Kuznetsov, V.A., Alanskaya Kul'tura Tsentral'nogo Kavkaza 1 Ee Lokal'nie Variantı VX-XII Vekah // SA, 1973, No. 2
- Kuznetsov, V.A., Glinyanie Kothı Severdrevnosti Nogo Kavkaza /1 Kratkie Soobşçeniya İnituta Arheopohologii, AN SSSR. M.: Nauka, 1964, Vıp. 99
- Kuznetsov, V.A., Nadpisi Humarinskogo Gorodişça, 1/ SA. 1963. No. 1
- Kuznetsov, V.A., V Verhov'yah Bol'sogo Zelençuka, M., 1977
- Kwanten, İmperial Nomads. A History Of Central Asia, 500-1500, Leicester 1974
- L Bazin, Chronologique Dans Le Monde Turc Ancien, Budapest- Paris 1991
- L. Rasonyi, Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998
- Lalou, M., La Religion du Tibet, Paris 1957
- Landsdall, H., Russian Central Asia, C.I-II, Berlin 1885
- Lane-Poole, S., Baber, Londra 1899
- Laszlo, F., "Kagan ve Ailesi", Türk Hukuk Tarihi Dergisi, C. I, Ankara 1944
- Laszlo, G., Steppen-Völker und Germanen, Berlin 1971
- Lavrov, L.İ., Epigrafiçeskie Pamyatniki Severnogo Kavkaza Na Arabskom, Persidskom İ Turets— Kom Yazıkah, Ç. 1. M., 1966
- Lavrov, L.İ., İstoriko - Etnografıçeskie Oçerki, Kavkaza L.: Nauka, 1978
- Lavrov, L.İ., Rasselenie Svanov Na Severnom Kavkaze Do XIX / / Kratkie Soobşçeniya İnituta Etnografii, AN SSSR. 1950
- Lavrov, L.İ., Epigrafiçeskie Pamyatniki Se-Vernogo Kavkaza Na Arabskom, Persidskom 1 Turetskom Yazıkah, Ç. 2. M., 1968
- Le Coq, A. Von, Chotscho, Graz-Austrja 1979
- Le Coq, Von, "Turkische Manichaica aux Chotscho," Abd. Preussischen Akad. Wissenschaften, Berlin 1911
- Le Coq, Von, Chotscho, Berlin 1913
- Le Coq, Von, Die Manichaischen Miniaturen, Berlin 1923
- Le Strange, The Lands of Eastern Caliphate, Londra 1966
- Lefebvre Des Noettes, L'Élevage et le cheval de selle a travers les ages, Paris 1931

- Lembachg, N., Die Sowjetunion, Stuttgart 1952
- Lemercier-Quelquejay, La Paix mongole, Paris 1970
- Levchine, Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazak, Paris 1840
- Levenok, V.P., Pryalitsa Gorodişça Sarkelbelayaveja /1 MĪA. 1959, No. 75
- Levin, M.G., Ethnic Origins Of The Peoples Of Northeastern Asia, Toronto 1963
- Levine, La Mongolie historique, géographique et politique, Paris, Payot 1937
- Levy, M. S., The Biography Of An Lu-Chan, Univ. Of California, Berkeley, Los Angeles 1960
- Ligeti, L., As Īsmeretlen Belso Azsia, Budapest 1940
- Ligeti, L., Bilinmeyen İç Asya, (Çev. S.Karatay), C. 1-11, İstanbul 1970
- Liu, Mau Tsai, Kütscha und seine Beziehungen zu China von E Jh. bis zum 6 Jh. in China, Wiesbaden 1969
- Liu, Mau-Tsal., Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Turken (T'u-küe), C.I-II, Wiesbaden 1958
- Lockart, L., Nadir Shah, Londra 1938
- Lüders, H., Zur Geschichte Und Geographia Von Ost Turhestan, Berlin 1922
- M. F. Brosset, Gürcistan Tarihi, (Çev: Hrant Andresyan, Haz: Erdoğan Merçil), Ankara 2003
- M. Jade, El-, Histoire des religions, C.I-III, Paris, Payot 1976
- M.Artamanov, Hazar Tarihi, (Çev: Ahsen Batur), İstanbul 2004
- Mac Govern, W. M., The Early Empires of Central Asia, Chapell Hill 1939
- Mackerras, "Sino-uighur diplomatie and trade contacts (744-840)", Central Asiatic Journal 1968
- Mackerras, The Uighur Empire according to the T'ang Dynastie Histories (744-840), Canberra 1961
- Maillard, M., "Essai sur la vie matérielle dans l'oasis de Turfan pendant le haut Moyen Age," Arts asiatiques, 1973
- Maillard, M.-R. Bezar, Buddhism in Afghanistan and Central Asia. Iconography of Religions, 1976
- Maillart, E., Dee Monts celestes aux Sables rouges, Paris, Grasset 1934
- Maillart, E., Oasis interdites. De Pekin au Cachemire, Paris, Grasset 1937
- Makarenko, N.B., Arheologičeskie Īssledo-Vaniya, 1907-1909 Gg. // ĪAK. Vıp. 43. Spb., 1911

- Malieson, G. A., History of Afghanistan from the Earliest Period to the Outbreak of the War of 1878, Londra 1878
- Malov, S.E., Bolgarskaya Zolota Çaşa C Turetskoy Nadpis'yu // Kazanskiy Muzeyniy Vestnik, 1921, No. 1-2
- Malov, S.E., Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii İ Kirgizii, M.-L., 1959
- Malov, S.E., Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti, M.- 1., 1951
- Malov, S.E., Yeniseyskaya Pismennost' Tyurkov, M.-L., 1952
- Mantell, G., "Sven Hedin's archeological collection of Khotan," Bul. Museum Far Eastern Antiquities, 1936, VII, 1938
- Maqdisı, El., Le Livre De La Creation Et de l'histoire, Çev. Huart, C.I-VI, Paris 1899-1919
- Maricq-Wiet, "Le minaret de Djam. La decouverte de la capitale des Sultans ghorides (XII-XIII S.)," Memoires de la Deleg. archeol.franç., en Afghanistan, cilt XVI., Monuments historiques de l'islam en URSS, Taşkent 1969
- Maricq, "Bactrien ou neo-tokharien," Journal asiatique, 1960, s. 161-166
- Marquart, J., Die Chronologie Der Aittürkischen Inschriften, Leipzig, 1898
- Marquart, J., Osteuropaische Und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903
- Marvazi, El.-, A. Minorsky, Sharofal-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks And İndia, Londra 1942
- Mas'udi, El., Les Prairies D'or, Metin ve Çeviri Barbier De Mey-Nard,C.I-IX, Paris 1861-1877
- McNeill, William H., History of Western Civilisation, A Handbook, Chicago 1969
- Melikoff, I., Abu Muslim le Porte- Hache du Khorassan dans la tradition epique turco-iranienne, Paris 1962
- Melyukova, A. L, "The Scythians and Sarmatians, Cambridge History of Early Inner Asia, Cambridge 1990
- Mendell, G. Von, Der Nationalkampf der Russland Turken, Berlin 1936
- Meunie, J., Shatorak, Meni. deleg. archeol.franç, en Afghanistan, Paris 1942
- Miquel, A., La Geographie Humaine Du monde musulman jusqu' Au Milieu du XI Siecle, C.I-II, Paris 1967-1975
- Minaeva, T.M., K İstorii Alan Verhnego Priku-Batı'ya Po Arheologičeskim Danım, Stavropol', 1971

- Minns, E. H., *Scythians and Greeks*, Cambridge 1913
- Minorsky, "A Soyurgal of Qasim b. Jahangir Aq Qoyunlu," *Bull. School of Orient. and Afric. Studies*, 1958
- Miziev, İ.M., *Arheologičeskie Razvedki V Verhovyah R. İndiř Karaçaevo-Çerkesskoy Avtonomnoy Oblasti V 1966g. 1/ İz İstorii Karaçaevo- Çerkesii*, Tr. Kznii, Vıp. Seriya İstoričeskaya, Stavropol', 1970
- Mongait, *Archeologie in the U.S.S.R.*, Londra 1961
- Monteil, V., *Les Musulmans sovietiques*, Paris 1957
- Morgan, CD., *The Mongols*, New York 1949
- Moule, A. C., *Christians in China before the year 1550*, Londra 1930
- Mu Shunying, *The Ancient State of Loulan*, Urumqi 1987
- Nagy, G., "The nationality of the Scythes," *Archaeologia Ertesito*, Budapest 1899
- Nasafi, *Le Livre de l'homme parfait*, çev. I. De Gastines, Paris, Fayard 1984
- Nemeth, G. *Hunların Dili*, bk. Attila ve Hunları, (Çev: Şerif Baştav), İstanbul 1962
- Nemeth, G., *Hunlar ve Tanrının Kılıcı Atilla*, I.Baskı, Özne Yayınları, İstanbul 1996
- Nemeth, G., *Hunlar ve Tanrının Kılıcı Atilla*, I.Baskı, Özne Yayınları, İstanbul 1996
- Nemeth, Gy., *Atilla ve Hunları*, (Çev:Şerif Baştav), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982
- Nemeth, J., *Die Inschriften Des Schatzes Von Nagy- Szent-Miklos*, Leipzig, 1932
- Nemeth, J., *Eine Wörterliste Der Jassen Der Ungarlandischen Alanen*, Berlin 1959
- Nemeth, J., *K Voprosu Ob Avarah /1 Turcologica*, L. 1076
- Nemeth, J., *The Runiform İnscriptions From Nagy-Szent- Miklos And Thu Runiform Scripts Of Eastern Europe II Acta Linguistica*, T. XXI, 1-2, Budapest, 1971
- Okladinov, A. P., *Yakutiye before its Incorporation into Russian State*, Londra 1970
- Olearius, A., *Relation de voyage en Moscovie, Tartane et Perse*, Paris 1666
- Otto-Dorn, K., *L'Art de l'İslam*, Paris 1967
- Pallas, M. P. S., *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*, Saint Petersburg 1886
- Papadopoulo, *L'İslam et l'art musulman*, Paris, Mazenod 1970
- Parker, E. H., *A Thousand Years Of The Tartars*, Shanghai 1895
- Pelliot, P., *La Haute Asie*, Paris 1931

- Pelliot, P., Notes critiques d'histoire kalmouche, Paris 1960
- Pelliot, P., Recherches sur les chretetts d'Asie certtrole et d'Extreme-Oriettt, Paris 1973
- Pelliot, Paul, Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine, (Çev. Vedat Köken), Ankara 1995
- Pelliot, P., Grottes de T'ouen-houang: peintures et sculptures bouddhiques des epoques Wei, T'ang et Sang, Paris 1920
- Percheron, M., Gengis Khan, Paris 1962
- Peters, Histoire des Turcs, Paris 1966
- Pierce, R. A., Russian Central Asia, 1867-1917, Berkeley-Los Angeles 1960
- Pinault, G. J., "Les manuscrits tokhariens et la littarature bouddhique en Asie centrale," C. R. del'Acad. des inscriptions et belles-lettres, Paris 1991
- Pinault, L. J., Epigraphie koutcheenne. Sites divers de la region de Koutcha, Paris 198
- Pinks, E., Die Uiguren von Kan-chou in derfrühen Sung Zeit (960-1028), Wiesbaden 1968
- Pipes, The Formation of the Soviet Union. Communion and Nationalism, Cambridge 1964
- Plan Carpin, J. Du, Histoire des Mongols, Paris 1965
- Pletneva, Nikolenko-Pletneva Ş.A., Nikolenko A.G.Volokonovskoy Drevnebolgarskiy Mogiininik /1 SA.No, 3b
- Pletneva, S.A., Hazarı, M., 1976
- Pletneva, S.A., Keramika Sarkela- Beloy Veji /1 MÍA. 1959, No. 75
- Polo, M., La Description du monde, Paris 1955
- Pope, A. U., A Survey of Persian Art, Londra, New York 1938
- Popov, A.N., Obzor Hronografov Russkoy Redaktsii, M., 1886:1869
- Poppe, Nichoias, Studies of Turkic Loanwords in Russian, Wiesbaden 1971
- Potratz, Johannes, Die Skythen În Südrussland, Ein Untergangenes Volk În Südosteuropa, Raggi Verlag, Basel 1963
- Pougatchenkova, Les Vieux Monuments de Samarkand et de Boukhara, Moskova 1968
- Prawdın, M., Gengis Khan, Paris 1951
- Prawdın, M., L'Empire mongol et Tamerlan, Paris 1937



- Preobrajenskiy, A.G., Etimologiçeskiyrusskogo Yazıka, M., 1958
- Prisk,Rimskoe Posolstvo K Attile /1 Ministers-Narodnogo Prosveşçeniya, 1842. No. 2 (Otdelnyyottisk)
- Pritsak, Onieljan, Bulgarische Fürstenliste Die Sprache Der Protobulgaren, Wiesbaden 1959
- Rachewiltz, I. de., Papal Envoys to the Great Khans, Londra 1971
- Radloff, W., Versush Eines Wöterbuches Der Türk-Dialecte, 4 Cilt, Ptersburg 1993
- Radlov, W., Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, C.I-III, Saint Petersburg, 1894-1917
- Rapson, E. J., “The Scytilians and Parthians invaders”, Cambridge History of India, Cambridge 1922
- Rasonyi, L. Tarihte Türklük, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., 3. Baskı, Ankara, 1993
- Rasonyı, L., Tarihte Türkler, Ankara 1971
- Remusat, A., Histoire de la ville de Khotan, Paris 1820
- Remusat, A., Nouveaux Melanges Asiatiques, C.I-II, Paris 1829
- Rene Grousset, Bozkır İmparatorluğu, (Çev: Resat Uzmen), İstanbul 1993
- Reşideddin Fazlullah, Cami’üt-Tevarih, (Çeviren Abdülkadir Gölpınarlı), İstanbul(tarihsiz)
- Retour, Du, “Histoire de Ngan Lou-chan,” Bull Inst. des hautes etudes chinoises, Paris 1962
- Rice, T. T., Les Scythes, Paris 1958
- Richard, J.-Simon De Saint Quentin, Histoire des Tartares, Paris 1965
- Roerich, C. De, Sur les pistes de l’Asie centrale, Paris 1933
- Rolle, Renate, Die Welt Der Skythen, Verlag C.J. Bucher, Frankfurt 1980
- Rosenfield, J. M., The Dynastie Arts ofthe Kushans, Los Angeles 1 967
- Rostovtzeff, Le Centre de l’Asie, la Russie, la Chine et le style animalier, Prague 1929
- Roux, J. P., Babur. Histoire des Grands Moghols, Paris, Fayard 1986
- Roux, j. P., Etudes d’iconographie islamique, Louvain, Peters 1982
- Roux, J. P., Faune et flore sacrees dans les societes altaiques, Paris 1966
- Roux, J. P., Histoire de l’Empire mongol, Paris, Fayard 1993
- Roux, J. P., Histoire des Turcs, Paris 1984

- Roux, J. P., *Les Barbares*, Bordas, Paris 1982
- Roux, J. P., *Les Explorateurs au Moyen Age*, Paris, Fayard 1986
- Roux, J. P., *Tamerlan*, Paris, Fayard 1991
- Roux, J.P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, I.Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 1994
- Rowland, B., *Zentralasiens*, Baden 1970
- Röhrborn, K., *Uigurisches Wörterbuch*, 4 Fasikül, Wiesbaden 1988
- Ruben, W., *Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında*, II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, Ankara 1943
- Rubrouck, G. De, *Voyage dans l'Empire mongol*, Paris, Payot 1985
- Rudenko, *Derzweite Kurgan von Pazyryh*, Berlin 1952
- Rudenko, *Die Kultur des Xiong-nu und des Hiegelgraber von Noin Ula*, Bonn 1969
- Rudenko, *Frazen Tombs of .Siberia*, Londra 1979
- Rudenko, *Kultura naselenia gornogo v Skifskoee vremia*, Moskova-Leningrad 1953
- Runiç, A.P., *Ukreplenie Rannego Srednevekovya Kislovodskoy Kotlovine /1 Arheologo – Etnografiçeskiysbornik*, Vip. 1. Nalçik, 1974
- Rupen, R A., *Mongols of the Twentieth Century*, C.I-II, La Haye 1964
- Sadighi, G. H., *Les Mouvements religieux iraniens aux Ile et Ille siecles del'Hegire*, Paris 1938
- Samolin, "East Turkestan to the tweith century," *Centrol Asiatic Journal*, s. 43-150
- Unver, A. S., *Uygurlarda Tababet*, İstanbul 1936
- Samolin, W., "East Turkestan to the Twelfth Century," *Central Asiatic Sudies*, Londra 1964
- Sarianidi, V. L., *L'Or de la Bactriane*, Leningrad 1985
- Sarwari, G., *The History of,Shah-Isma'il Safawi*, Aligarh 1959
- Saunders, *The History ofthe Mongol Conquest*, Londra 1971
- Schlumberger, "Le temple de Surkh Kotal en Bactriane," *Journal asiatique*, 1954
- Schlumberger, *Le Bere-Fussman, Surkh Kotal en Bactriane*, Paris 1983
- Schlumberger, *Les Fouilles de Lachkhari Bazar*, Paris 1963
- Schuyler, E., *Turkestan*, Londra 1965
- Selby, S., *The Archery Tradition Of China*, Newyork 1997
- Sevortyan, E.V., *Etimologiçeskiy Siovaryazikov (Obşçetyurkskie 1 Mejtyurkskie Osnovi Na Glasnie)*, M.: Nauka, 1974

- Shahab, Geography of the U.S.S.R., New York 1951
- Sısoev, V.M., Arheologičeskaya Ekskursiya Po Zakubanyu 1/ Materialı P0 Arheologii Kavkaza, T.9.M, 1904
- Sısoev, V.M., Karaçay V Geografičeskom, Bil İstoričeskom Osveşçenii /1 SMOMTK, 23.1913
- Sinor, D., Hun Dönemi Erken İç Asya Tarihi, (Çev;Prof. Dr. Mete Tunçay), I.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Sinor, D., Hun Dönemi Erken İç Asya Tarihi, (Çev;Prof.Dr.Mete Tunçay), I.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Sinor, D., Introduction a l'etude de l'Eurasie centrale, Wiesbaden 1963
- Snellgrave-Richardson, A cultural History of Tibet, New York 1968
- Sottaev, A.H., Vıstuplenie /1 Voprosı Dialektyurkskih Yazıkov, Kazan, 1960
- Sourdel, D. J., La Civilisation de l'islam classique, Paris 1968
- Sourdel-J., Thomine-Schlumberger, "Laskhari Bazar. Une residence royale ghaznevide et ghoride," Mem. Deleg. archeol.franç., en Afghanistan, Paris 1977
- Spuler, B., Iran imfrülislamischer Zeit, Wiesbaden 1952
- Spuler, Les Mongols dans l'histoire, Paris 1961
- Staviski, B., Kunst des Kushan Mittelasian, Leipzig 1979
- Staviskij, R. S. A., La Bactriane sous les Kushan, Paris 1980
- Stchoukine, J., La Peinture des manuscrits timourides, Paris 1954
- Stein, M. A., Innermost Asia, Oxford 1978
- Stein, M. A., Serindia, Oxford 1991
- Stein, R. A., Ancient Khotan, Oxford 1907
- Stein, R. A., Ruins of Desert Cathay,C.I-II, Londra 1912
- Stein, R. A., Serindia, C.I-V, Oxford 1921
- Stein, R., La Civilisation tibetaine, Paris 1962
- Stein, R., Recherches sur l'epopee et le barde au Tibet, Paris 1959
- Stein, R., The Tombs of Tibetan K'ings, Rome 1950
- Szadeckzky, K. S., Avarlar, Erken İç Asya Tarihi, (Çev:Prof.Dr.Ruşen Sezer), I.Baskı, İletişim Yayınları, S(283-310), İstanbul2000
- Şagirov, AK., Etimologičeskiy Siovar Adıgskih (Çerkesskih) Yazıkov, T. I.M.: Nauka, 1977
- Şçerbak, A.M., Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov. L., 1970
- Tabari, Chronique, çev. Zotenberg, C.I-IV, Paris 1867

- Taiahod, N., Mani, le Bouddha de Lumiere: cathechisme manicheen chinois, Paris 1990
- Talbot-Rice, Ancient Arts of Central Asia, Londra 1955
- Tarn, The Greeks in Bactria and India, Cambridge Univ. Press.
- Tarzi, Z., L'Architecture et le decor rupestre de Bamiyan, Paris 1928
- Thevenet, J., Les Mongols de Gengis Khan aujourd'hui, Paris, A. Colin 1986
- Thomsen, V. Alttürkische Inschriften Der Mongolei /1 Zeftschrift Der. Deutschen Morgenlan Siovar Dischen Gesellschaft, Bd. 78, Leipzig, 1924
- Thomsen, V., Dechifferement Des İnscriptions De l'Orkhon Et De Ijeissei, Notice Prelimina Copenhague, 1894
- Thomsen, V., Deşifrovka Orhonskih İ Yeniseyskih Nadpisey /1 Otdelnyı Ottisk, Spb 189
- Thomsen, V., Une İnscription De La Tro1976, Uvaille Dor Der Nagy- Szent- Mikloz İİ Samlade Afhandlinger, T. 111. Kobenhavn, 1922
- Thomsen, W., Inscriptions de l'Orkhon dechiffres, Helsingfors 1896
- Thukydides, Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı, II, (Çev. Halil Demircioğlu), D.T.C.F.Yayımları, Ankara 1975
- Tihonirov, M.N., İmennik Bulgarskihkn yazey, İİ VDI, 1946, No. 3
- Tölder, L., Vielwirtschafft und Hirtenkultur, Budapeşte 1969
- Trader, C., Excavation in Northern Mongolia (1921-1926), Leningrad 1955
- Turçaninov, G.F., Pamyatniki Pisma İ Yatvozıka Narodov Kavkaza İ Yugo- Vostoçnoy Evropı, L.: Nauka, 1971
- Ungvitskaya, M.A., Pamyatniki Yeniseysundkoy Pismennosti 1 Pesennyı Folklor Hakasov, 1/ ST.1971, No. 5
- Valle, P. Della, Voyages, C.I-VIII, Rouen 1745
- Vambery, H., Das Turkenvolk m seinen ethnologischen und ethnographischen Beuehungen, Leipzig 1885
- Varenne, Zarathoustra et la tradition rnazdeenne, Paris 1966
- Vasil'ev, D.D. Korpus Yeniseyskih Runiçeskih Pamyatnikov. L.: Nauka, 1983
- Vasil'ev, D.D., Grafiçeskiy Fond Pamyatnikov Tyurkskoy Runiçeskoı Pismennosti Aziatskogo Areala, M.: Nauka, 1983
- Vaşari- Vasary J., Runiform Signs On Objects Of The Avar Period (6th CC. AD.) II Acta Orientalia Academia Hungaricae, 1972, T. 25

- Vengersko - Russkiy Siovar - Vengersko - Russkiy Slovar / Sost, M.G. Kahana, M.: Gos İzd-Vo İnostrannih İ Natsionalnih Siovary, 1959
- Vernadsky, G., The Origins of Russia, Oxford 1959
- Vernadsky, George, A History Of Russia I, Ancient Russia, Yale University Press, New Haven 1943
- Verne, J., Çin'de Seyahat,(Çev: Ahmed İhsan), Dersaâdet 1308
- Vivien De Saint-Martin, Les Huns blancs ou Ephtalites des historiens byzantins, Paris 1849
- Vivien De Saint-Martin, Sur les Khazars, Paris 1851
- Vladimirtsov, B. Y. Moğolların İçtimai Teşkilâtı, T.T.K. Yayınları, Ankara 1944
- Vladimirtsvov, B., Gengis Khan, Paris 1948
- Von Gabain, "Hunnisch-Türkische Beziehungen", Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-55
- W. Bang -G. R. Rahmeti, Oğuz Kağan Destanı, İstanbul 1936
- W. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, İstanbul 1981
- W. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, İstanbul 1927
- Waley, A., A Catalogue of Paintings recovered from Tun-huang by Sir Aurel Stem, Londra 1931
- Wheeler, G. E., The Modern History of Soviet Central Asia, Londra 1964
- Wheeler, G. E., The People of Soviet Central Asia, Londra 1966
- Whitfield, K., Dimhuang, Tokyo 1983
- Whitfield, R., The Art of Central Asia, Tokyo 1982
- Wieger, P. L., Textes historiques chinois, C.I-III, Hien Hien, 1905
- Windengren, G., Mani and manichaeism, Londra 1963
- Wittfogel-Feng, History of Chinese Society, Liao (907-1125), New York 1949
- WWelhausen, J., Das arabische Reich und sein Sturz, Berlin 1902
- Yusupov, G.V., Vvedenie V Bulgaro - Tatarskuyu Epigrafiku, M.L., 1960
- Yü, Ying-S., Hsiung-Nu (Şuyung-Nu), , Erken İç Asya Tarihi, (Çev:Ruşen Sezer), I.Baskı, İletişim Yayınları, S(283-310), İstanbul 2000
- Yü, Ying-S., Hsiung-nu (Şuyung-nu), Erken İç Asya Tarihi, (Çev:Ruşen Sezer), I.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- Zahiri De Samarkand, Le Livre des sept vizirs, çev. Dejan Bogdanovitch, Paris, Sindbad 1975

### 3.4. İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRK TARİHİ HAKKINDA YABANCILARIN YAZDIĞI MAKALELER

İslamiyet Öncesi Türk tarihi hakkında bilgi veren yabancılar tarafından yazılan birçok makale bulunmaktadır. Bu makaleler Türk Tarihine ilgi duyan yabancı oryantalistler tarafından kaleme alınmış, eski Türkler hakkında bilinmeyen birçok bilgi bu makaleler sayesinde gün yüzüne çıkmıştır. Makaleler bibliyografya usullerine göre yazılmıştır. Bu makalelerden bazıları şunlardır:

Agostini, Paoio, "Language Reconstruction Applied to the Uralic Languages", Migracijske Teme, XV/-1-2 Zagreb 1999, s. 63-154

Alföldi, A., "Türklerde Çift Krallık", II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 20-25 Eylül 1937, Kenan Matbaası, İstanbul 1943

Andersen, J. G., "Hunting magie in the animal style," Bull. of the Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm 1932, s. 221-317

Atson, C. E.. "The second Propagation of Bouddhism," Central Asiatic Journal, 1978, s. 263-285

Aubin, "Le Khanat de Djaghataiet le Khorassan," Turcica

Aubin, J., "Reseau pastoral et reseau caravanier. Les grandes routes du Khorassan al'epoque mongole", Le Monde iranien et l'islam 1971

Aubin, P., "Anthropologie du nomadisme," Cahiers de sociologie, 1974, s. 79-90

Aubin, P., "L'art du cheval en Mongolie," Production pastorale et societe, 1986, s. 129-149

Avannes, E.-P. Pelliot, "Un Traite Manicheen Retrouve en Chine," Journal asiatique, 1913, s.201-223

Babayarov, G., "Moneta S Titulom Tudun". Nurnizmatika Tsentralnoy Azii, VII, Taşkent 2004

Bacot, J., "Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyes ouighours au XVIII siecle," Journal asiatique, 1956, s. 137-153

Bacot, J., "Reconnaissance En Haute Asie Septentrionale Par Cinq Envoyes Ouigours Au V111 E Siecle", Journal Asiatique, Tom. CXXIV, Paris 1956

- Bacque-Grammont "Les evenements d'Asie centrale en 1510, Cahiers du monde russe et sovietique, 1971, s. 189-207
- Bailey, H.W., "A Khotanese Text Concerning The Turks In Kantsou", Asia Major, Vol. 1. London 1949
- Banerjee, P., "A Siva decor from Piandjikent," Artibus Asiae, 1969, s. 33-80
- Bauer, W., "Yağ Metabolizması Bozuklukları ve Kronik Karaciğer Hastalıklarının Kısırak Sütü (Kımız) İle Tedavi Denemeleri", (Çev. Y.Küçüksümer), Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 28, İstanbul 1984
- Baypakov, Kari, "Medieval Cities and Settlements in Kazâkhstan inthe 6-18 Centuries", History of Kazakhstan, Almatı 1998
- Bazin, L., "L'inscription d'Uyug Tarliq (Ienissei)," Acta Orientalia, 1955, s. 1-7
- Bernard, P., "La tradition orientale dans l'architecture greco-bactriane," Journal asiatique 1976, s. 245-271
- Bikkinin, İrek, "İngilizcedeki Türkçe Kökenli Sözcükler", C.3, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.704-710
- Blaskovics, J., "Çek Dilinde Türkçe Kelimeler", VIII Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler (1957), Ankara, 1960
- Blaskovics, J., "Slovakya'da Eski Türkçe Yer Adları", I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara, 27-29 Eylül, 1972, Ankara 1975
- Bombacı, A., "Introduction to the Excavations al Ghazni," East and West 1959,s.3-28
- Bombacı, A., "On The Ancient Turkish Title Şad", Gururjamanjarika. Studi İn Onore Di Giussepe Tucci, Napoli 1974
- Bombacı, A., "Qutlug Bolsun Li", Ural-Altaysche Jahrbücher, Band 38, Wiesbaden 1966
- Bombacı, A., "The Husbands Of Princess Hsien-Li Bilga", Studia Turcica, Budapest 1971
- Bonvalot, G., "Voyages dans l'Asie centrale et au Pamir," Bull. Ste de geographie, 1890, s. 469-498
- Boodberg, P.A., "The Language Of The T'o-Pa Wei", Harvard Journal Of Asiatic Studies, Vol. 1, Cambridge 1936
- Boratav, Pertev Naili, Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi, Türkiyat Mecmuası, XIII, Sayı 48, İstanbul 1958

- Bouvat, L., "Essai sur la civilisation timouride," *Journal asiatique*, 1926, s. 193-219
- Boyle, J. A., "The Journey of Het'um I, King of Little Armenia," *Central Asiatic Journal*, 1964, s. 175-189
- Büchner, V.F., "Samaniler", *İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınları*, C. 10, 5. Baskı, İstanbul 1988
- Chavannes, E., "Tangiar Devrinde İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", *Iuef. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, İstanbul 1975
- Chavannes, E., "Voyages De Song Yun Dans l'udyana Et Le Gandhara," *Bull. ec. Franç. D'extreme-Orient*, Paris, 1903, s. 379-441
- Chavannes, E., "Voyageurs Chinois Chez Les Khitan Et Les Joutchen," *Journal Asiatique* 1897, 5. 377-442; 1898, s. 361-439
- Chen, C.L., "A Study Of Turkic Weapons", *Altaistic Studies, Konferenser 12*, Stockholm 1985
- Christian, David, "İç Avrasya ve Türkçe Konuşan Halkların Tarihleri", *C.I, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, s.403-409
- Ciro Lo Muzio, "Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri" *Türkler*, Cilt 3, Ankara 2002, 123-128
- Claude, Cahen, "Türklerin Anadoluya İlk Girişi", *Belleten*, Cilt II, Sayı 201, Sayfa 1375
- Clauson, S.G., "The Case Againts The Altaic Theory", *Central Asiatic Journal*, 2/3, Wiesbaden 1956
- Clauson, S.G., "The Earliest Turkish Loan Words In Mongolian", *Central Asiatic Journal*, 4/3 Wiesbaden 1959
- Clauson, S.G., "Turkish And Mongolian Horses And Use Of Horses, An Etymological Study", *Central Asiatic Journal*, 10/3-4, Wiesbaden 1965
- Clauson, S.G., "Türk, Mogol. Tunguz", (Çev: E.B.Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 118, İstanbul 1999
- Clauson, S.G., "The Ongin Inscription", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, London 1957
- Clauson, Sir G., "The ongin inscription," *Journal Royal Asiatic Society*, 1957, s. 177-192
- Clauson-Tryjarski, "The inscripticion at lkhe Khushotu, *Rocznick Orjentalisticzny*, s.7-33



- Compareti, Mateo, "Soğdiyana Tarihine Giriş", C.2, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.157-169
- Cordier, H., "Le christianisme en Chine et en Asie centrale sous les Mongols," T'oung-Poo 1917, s. 49-113
- Czegledy, K., "Gardizi On The History Of Central Asia (746- 780 A.D.)", Acta Orientalia, Tom. 27/3, Budapest 1973
- Czegledy, K., "On The Numerical Composition Of The Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia. Tom. 25, Budapest 1972
- Dars, S., "Architecture mongole ancienne," Etudes mongoles, 1972, s. 159-223
- Dauvilliers, "Byzantins d'Asie centrale et d'Extreme-Orient," Revue des etudes byzantines, 1958, s. 62-87
- Dauvilliers, "Les Armöniens en Chine et en Asie centrale au Moyen Age," Melanges offerts a Paul Demieville, Paris 1974, s. 1-17
- Deer, Jozsef, "İstep Kültürü", D.T.C.F. Dergisi, XII/1- 2, Ankara 1954, 159- 176
- Dlujnevskaya, G.V., "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", (Çev. M.Turanlı), Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı 1, İzmir 1996
- Doerfer, G., "Das Vorosmanische deroghuischen Sprachen Von Den Orhon Inschriften Bis Zur Sultan Veled", TDAY-Belleten, Ankara 1976, s.81-131
- Dulaurier, M., "Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar", (Çev. M.K. Ayas), Türkiyat Mecmuası, C. II, İstanbul 1928
- Durduyev, M., "Çin Türkmenleri", (Çev. S.Gömeç), D.T.C.F. Tarih Araştırmaları, 19/30, Ankara 1998
- Eberhard, E. "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreyeye Girer", D.T.C.F. Dergisi, 1/2, Ankara 1943
- Eberhard, E., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Türkiyat Mecmuası, C. 7-8, İstanbul 1942
- Eberhard, E., "Eski Çin Kültürü ve Türkler", D.T.C.F. Dergisi, 1/4, Ankara 1943
- Eberhard, E., "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış", Belleten, Sayı 16, Ankara 1940
- Eberhard, E., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", Belleten, C. 11, Ankara 1947
- Eberhard, E., "Toba Devrinde Budist Kilisesinin Ekonomik Önemi", D.T.C.F. Dergisi, 4/1, Ankara 1946

- Eberhard, E., "Toba'larda Ziraat", Belleten, C. 10, Ankara 1946
- Eberhard, E., "Tobaların Hayvancılığı", Belleten, C. 9, Ankara 1945
- Eberhard, W. "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", Belleten, C. XXXV, Ankara 1945, s. 352
- Eberhard, W. , "Eski Çin Kültürü ve Türkler", D.T.C.F. Dergisi, C. I-V, Ankara 1943, s. 21-29
- Eberhard, W., "Liu Yüan ve Liu Ts'ung Biyografileri" D.T.C.F. Dergisi, Sinoloji Enstitüsü Neşriyat, No: 4, Ankara
- Eberhard, W., "Muahhar Han Devrinde (M.S. 25-M.S. 220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış" Belleten, Cilt IV. Sayı: 16, Ankara 1940
- Eberhard, W., "Son Kanun", D.T.C.F.Dergisi, Cilt:I, Sayı:2, Şubat 1943, s.20-30
- Eberhard, W., Eski Çin Kültürü ve Türkler, D.T.C.F. Dergisi, 1/4, Ankara 1943
- Eliade Mircea, "Orta Asya ve Kuzey Kavimlerinde Semavi Tanrılar", (Traite D'histoire Des Religions, Paris 1974), (Çev: Harun Güngör), Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Kayseri 1984
- Enoki, K., "Sogdiana and the Hsiung-nu," Central Asiatic Journal, s. 43-62
- Field-Prostov, "Archaeological Investigations in Central Asla," Ars Islamica, 1938, s.233-271
- Frye, A. N., "The Role of Abu Muslim in the abbassid Revolt," The Muslim World, New York 1947, s. 28-38
- G. Ferrand, "Les Grands Rois Du Monde", Bsoas, VI, 1930-1932
- Gabain, A. Von, "Steppe und Stadt in Leben der altesten Türkcn," Der Islam, 1949, s.30-62
- Gabain, A.Von, "Hunnisch Türkische Beziehungen", Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1955, s.14-29
- Gabain, A.Von,"Das Alttürkische", Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959, s.21-45
- Geny, J.-J. R. Hamilton, "L'inscription ouighom-e de la stele commöorative de Fiduq qut de Qoco," Turcico 1981,s. 10-54
- Gimbutas, M., "Primary and Secondary Homeland of the Indo- Europeans", Journal of Indo-European Studies, c.13, s.185-202

- Giraud, R., "L'Empire Des Turcs Celestes Les Regnes d'Elterich, Qapghan et Bilge, Paris 1960, s. 680-734
- Grenard, "La legende de Satuk Bughra Khan et l'histoire," journal asiatique, 1900, s. 1-79
- H. W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", Türk Kültürü El-Kitabı, Seri II, C. 1/B, S. XXIII-LIII İstanbul 1978
- Hackin, J., "Les idoles du Kafiristan," Arts asiatiques, 125-126, s. 238-262
- Haidar, M., "The Sovereign in the Timurid States (XIV-XVth centuries)," Turcica, 1976, s.61-84
- Hambis, L., "Central Asia", Encyclopedia Of World Art, Vol. 1, New York 1968
- Hambis, L., "Deux noms chretiens chez les Tatars," Journal asiatique, 1953, s. 423-476
- Hambis, L., "La legende du Pretre Jean," La Tour Saint-Jacques, 1957, s. 31-46
- Hamilton ve Niu, "Deux inscriptions funeraires turques nestoriennes de la Chine orientale," Journal asiatique, 1952, s. 155-167
- Hamilton, J. R., "Les titres sali et tutung en ouighour," Journal asiatique, 1984, s. 425- 437
- Hamilton, J. R., "Toquz Oguz et On-Uygur," Journal asiatique, 1962
- Hamilton, J.R., "Toquz-Oguz Et On Uygur", Journal Asiatique, Tom. 250, Paris 1962
- Harmatta, J., "Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler", (Çev., H.Akın, Erdem), 3/7, Ankara 1987
- Hermanns, M., "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2/1-2, İstanbul 1946
- Herrmann, Albert, "Die Saken Und Der Skythenzug Des Dareios", Beihefts Zur Huntingford, "Who were the Scythians?," Anthropos, 1935
- Hüseyin Ali Dakuki, "Dört Halife Devrinde Araplar ve Hazarlar", (Çev: Faruk Toprak), Türk Kültürü Araştırmaları, İstanbul 1987
- İmaeda, Y., "Documents Tibetains de Touen-houang concernant le concile du Tibet," Journal asiatique, 1975, s. 125-146
- J. Hamilton, "L'origine Des Turcs", Turcica, 30, 1998, s. 255-261

- Jirmunsky W. M., “Kitabı Korkut ve Oğuz Destanı Geleneği.” (Çev İsmail Kaynak) Belleten, C.25, Ankara 1961, s.609–629
- Jirmunsky, V.M., “Kitabı Korkud ve Oğuz Destan Geleneği”, Belleten, Cilt:25, Sayı:100, s.628, Ankara 1961
- Kan, S., “Shamanism And Christianity: Modern Day Tlingit Elders Look At The Past”, Ethnohistory 38/4, Durham 1991
- Kevin, Alan Blook, “Hazar- Bizans İlişkileri”, Ankara 2002, C.I, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002,s. 475-480
- Kızlasov, Il., “Monetı S Tyurkoyazıçnımı Yeniseyskimi Nadpisyami”, Numizmatika Epigrafika, Tom 14, Moskva 1984
- Klastornij, “The sogdian inscription of Bugut revised,” Acta Orientalia, Acad. Hungaricae, 1972, s. 59-102
- Kler, “Cavaliers du desert Ordos,” Production pastorale et societe, 1986, s. 35-39
- Klyaştorıny, S.G., “Moneta S Runiçeskoy Nadpisyu İz Mongolii”, Tyurkologičeskiy Sbornik, 1972, Moskva 1973
- Klyaştorıny, S.G., “Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten), 1990, Ankara 1994
- Klyaştorıny, S.G., “Yaksart-Sırderya”, Türk Dili, Sayı 37, Ankara 1954
- Klyaştorıny, S.G.-Livşiç, V.A., “The Sogdian Inscription Of Bugut Revised”, Acta Orientalia, 26/1, Budapest 1972
- Koçkina A.F. Runiçeskie znaki na keramike Bilyara, s.19-85
- Koppers, W., “Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığında İlk Türklük ve İlk Indo Germanlik”, Belleten, V/20, Ankara 1941
- Kotwicz, “Sur les modes d’orientation en Asie centrale,” Rocznick Orjentalisticzny, s. 68-91
- Kretschmer, Karl, “Sarmatae”, Paulys Real Encyclopaedie Der Classischen Alttertumswissenschaft, , 1920
- Kuznetsov V.A. Alanskie plemena Se Nauka,vernogo Kavkaza /1 MİA. 1962. No. 106
- Kvaerne, P., “Documents sur l’administration du monastre bon-po,” Journal asiatique, 1970, s. 187-192
- Lalou, M., “Rituel bon-po des funerailles royales,” Journal asialique, 1952,s. 339-361

- Levi, Scott, "Ortaçağ Orta Asyasında Türkistan ve Turan, C.I, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.389-393
- Ligeti, L., "Kırgız Kavim İsmi'nin Menşei", Türkiyat Mecmuası, C. I, İstanbul 1925
- M. Mori, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Veya Türük Adları", Türk Kültürü El-Kitabı, Seri: II, Cild 1/B, S. III-XV, İstanbul 1978
- Macdonald, A., "Une note sur les megalithes tibetains," Journal asiatique, 1953, s. 163-176
- Maenschen-Helfen, "Huns and Hsiung-nu," Byzantion, 1944-1945, s. 222-243
- Maillard, M., "A propos de deux statuettes en terre rapportees par la mission Otani. Serapis et Harpocrates en Asie centrale," Journal asiatique, 1975, s. 223-233
- Maricq, A., "La grande inscription de Kanishka et l'eteo-tokha-rien," journal asiatique, 1962, s. 345-446
- Marquart, J., "Ueber das Volkstum der Komanen," in BANG, Osttürkische Dialekstudien, Berlin 1914,s. 28-235
- Marşak, Boris I., "Türkler ve Soğdlular", C.2, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.170-178
- Minorsky, A., "Tamin İbn Bahr's Joumey to the Uyghurs," Bulil School Of Orient, And Afric, Studies, 1947, 1948, s. 275-305
- Moaven, N., "Arcs, fleches, carquois," etudes mongoles, 1970, s. 128-134
- Montgomery Watt, İslâmi Tetkikler, (Çev. Dr. Süleyman Ateş), D.T.C.F. Dergisi, LXXXIII, Ankara, s. 56
- Moscatti, S., "Studi su Abu Musüm," in Atti delia Academia Nazionale dei Lincei, cilt IV, Roma 1948, s. 323-335
- Mullie, J. L. M., "Les Wou-houan," Central Asiatic Journal, 1969, s. 250-268
- Nmeth, Gyula, Türklüğün Eski Çağı, Ülkü, 88, Ankara 1940
- Otwicz, "Contributions a l'etude de l'Asie centrale," Rocznick Orientalisticzny, s. 159-195
- Patkanov K.P. İz novago spiska Armyanskoy geograflı (prisisıvaemoy Moiseyu Horenskomu) / / (Jurn. Ministerstba narodnogo obrazovaniya. Ç. CCXXVI. Spb, 1883
- Pelliot, P., "A propos des Comans," Journal asiatique, 1920, s. 125-185

- Pelliot, P., "Chrétiens d'Asie centrale et d'Extrême-Orient", *T'oung Pao* 1914, s. 623-644
- Pelliot, P., "Notes sur le Turkestan de M. Barthold," *T'oung Pao* 1930, s. 12-56
- Pelliot, P., "Notes sur les T'ou-yu-houen et les Sou-pi," *T'oung Pao*, 1920-1921, s. 323-331
- Pelliot, P., "Tokharien et Koutchen," *Journal asiatique*, 1934, s. 23-106
- Pelliot, P., "A propos des Tokhariens," *T'oung-Pao*, s. 259-284
- 
- Pelliot, P., "Neuf Notes Sur Des Questions d'Asie Centrale," *T'oung Pao* 1929, s. 201 -265
- Petech, L., "Les marchands italiens dans l'Empire mongol," *Journal asiatique*, 1962, s. 549-574
- Planhol, X. De., "Noirs et Blancs: sur un contraste social en Asie centrale," *Journal asiatique*, 1967, 107-116
- Pritsak, O., "Von dem Karluk zu den Karachaniden," *Zeitschrift Dent. Margenlandische Gesellschaft*, 1951, s. 270-300
- Przyluski, J., "Nouveaux aspects de l'histoire des Scythes," *Rev. Université de Bruxelles*, 1937, s. 1-30
- Puech, H. C., "Le manichéisme," *Histoire des religions*, op. cit., Cilt II, s. 523-643
- Radlov, W., "Observations sur les Kirghiz," *Journal asiatique*, 1863
- Richard, J., "Le christianisme dans l'Asie centrale," *Journal of Asian History*, 1982, s. 101-124
- Richard, J., "L'Extrême-Orient légendaire au Moyen. Age," *Annales d'Éthiopie*, 1957, s. 225- 242
- Roux, J. P., "La femme turque médiévale," *Erdem*, Ankara 1990, s. 169-226
- Roux, J. P., "La prétendue représentation du calendrier des Douze Animaux dans l'art islamique médiéval," *Journal asiatique*, 1978, s. 237-249
- Roux, J. P., "La tolérance religieuse dans les empires turco-mongols," *Revue de l'histoire des religions*, 1986, s. 131-168
- Roux, J. P., "Le combat d'animaux dans l'art et la mythologie irano-turcs," *Arts asiatiques*, 1981, s.5-11
- S.Julien, "Documents sur les Tou-Kiue [Turcs]," *Journal Asiatique*, Tom. 3, Paris 1864

- Samolin, W., "Historical Ethnography of the Tarim Basin before the Turks,"  
Paleologia, Osaka 1955
- Schlumberger-Bernard, "Ai Khanum," Bulletin de correspondance hellenique,  
1964, s. 590-657
- Silvi-Antonini, C., "The painting of the palace of Afrasiyab (Samarkand)," Rivista  
degli Studi orientale 1989, Cilt LXVIII, 1-3, s. 109-144
- Sinor, D., "Horse and pasture in Inner Asian history," *Ortens extremus*, 1972, s.  
171-183
- Sinor, Denis, "Early Turks In Western Central Eurasia", *Studia Ottomanica* (B.  
Kellner-Heinkele Und P. Zieme), Harrosowitz, Wiesbaden 1997, s. 165-179
- Sourdel-J. Thomine, "Deux monuments d'epoque seidjoukide en Afghanistan,"  
*Syria* 1953, s. 108-136
- Stein, R. A., "Leao-tche," çevrilmiş ve notlanmış, T'oung Pao 1939, s. 1-154
- Stein, R., "Un document ancien relatif aux rites funeraires des bon-po tibetains,"  
*Journal asiatique*, 1970, s. 155-185
- Sylvain-Levy, "Tokharien B, langue de Koutcha," *Journal asiatique*, 1913, s. 311-  
380
- Tarzi, Z., "Hadda a la lumiere de la troisieme campagne de fouilles (1974-1976)",  
*C. R. de l'Acad. des inscriptions et belles-lettres*, 1976, s. 316-410
- Ujfalvy, C. De, "Les chasses en Asie centrale," *Bull. de la St d'acclimatation*, 1878,  
s. 1-9
- Uriel, R., "Inscriptions de Surkh Kotal," *journal asiatique*, 1954, s. 184-205
- Williams, J., "The iconography of khotanese paintings," *East and West*, 1973
- Zieme, P., "Singqu Sali Tutung," *Troctoto Altaica*, 1976
- Zieme, P., "Die Uiguren und ihre Beziehungen zu China," *Central Asiatic Journal*,  
1973

## SONUÇ

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi, Türkiye Cumhuriyeti Devletinden önce ihmal edilen, gerektiği kadar üzerinde durulmayan bir konudur. Osmanlı Devleti döneminde Türk tarihinin İslam tarihinden ibaret görülmesi, İslamiyet Öncesi Türk Tarihiyle ilgili araştırmaların yapılmasını kısıtlamıştır. Dolayısıyla İslamiyet öncesi Türk Tarihi, Osmanlı devleti döneminde tam olarak aydınlatılamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde milli tarih anlayışı doğrultusunda yapılan çalışmalar İslamiyet öncesi Türk tarihi hakkında yapılan araştırmaları da arttırmış, Türk Tarih kurumunun da katkılarıyla İslamiyet öncesi Türk tarihi aydınlanmaya başlamıştır. Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya fakültesinin de bu noktada kayda değer çalışmaları vardır. Çok eski bir maziye sahip olan Türk Devletinin dünyada oluşturduğu önemli kültür kalıntıları vardır. Bu kalıntılar tarihçilerin yapacağı araştırmalar sonucunda gün ışığına çıkacak ve Türklerin dünya medeniyetine katkıları anlaşılacaktır. Avrupalı devletlerin Türkler hakkında sürdürdükleri barbar millet tanımlaması böylece sona erecektir. İşte bu noktada tarih araştırmaları mühim bir rol oynamaktadır. Türklerin İslamiyetten önce göçebe hayat yaşaması, yazılı hayata geç geçmesi Türkler hakkında bilgilere ulaşılmasını sağlayan etkenlerden biri olmuştur. Türkler hakkında bilgi veren arkeolojik malzemeler, birinci el kaynaklardan olup Türklerin sosyal-siyasi-ekonomik hayatlarının aydınlatılmasında hayati önem taşımıştır. İlk dönemler hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar az olsa da ilerleyen dönemlerdeki kitabeler, coğrafya eserleri, seyahatnameler, dönemle ilgili araştırma kitapları önemli yazılı kaynaklarımız arasındadır. Sözlü kaynaklar da Türklerin hayatlarından kesitler sunmakta tarihçiler için önem taşımaktadır. Yaptığımız çalışma sonucunda İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ile ilgilenen araştırmacıların yaptığı çalışmalar kolaylaşacak ve bu noktada bir nebze de olsa bir açık kapatılmaya çalışılacaktır.



## KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat. (2002).*İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri*. Kitabevi Yayınları, İstanbul
- Aksan, Doğan. (2000).*En Eski Türkçenin İzlerinde*. Simurg Yayınları, İstanbul
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (1988). *Tarih-i Cihan Güşa*. Öztürk, Mürsel, (Çev.) c. I, Ankara
- Alyılmaz, Cengiz.(2001). Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi 2000 Yılı Çalışmaları Işığında Bazı Tespitler. Hacaloğlu, Yücel. (Ed.), *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, ss.67-77.
- Anadol, Cemal, Abbasova, Fazile ve Abbaslı, Nazile. (2007). *Türk Kültürü ve Medeniyeti*. Bilge Karınca Yayınları, İstanbul
- Anadol, Cemal.( 2006). *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*. Bilge Karınca Yayınları, İstanbul
- Asiltürk, Baki.( 2000).“Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s.II, İstanbul, ss.209-240
- Asiltürk, Baki.( 2009). “Edebiyatın Kaynağı olarak Seyahatnameler”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /1-I Winter*, ss.911-995
- Atsız, Hüseyin Nihal. (1980). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul
- Atsız, Hüseyin Nihal. (2004).*Bozkurtların Ölümü*. İrfan Yayınevi, İstanbul
- Banarlı, Nihad Sami. (1971).*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul
- Bang, W. ve Arat, R.R. (1970).*Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul
- Baykara, Tuncer. (1999).*Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir
- Baykara, Tuncer. (2006).*Türk-Türklük ve Türkler*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

- Bayrak, M. Orhan. (2002). *Türk İmparatorlukları Tarihi*. Bilge Karınca Yayınları, İstanbul
- Buğra, Mehmet Emin. (1987).*Şarki Türkistan Tarihi*. Ofset Matbaacılık, Ankara
- Buharalı, Eşref.(1987). “Kimek Hakanlığı”. *Tarihte Türk Devletleri*, c. I, Ankara
- Caferoğlu, Ahmet.( 1958).*Türk Dili Tarihi*. Enderun Kitapevi, İstanbul
- Carpini, Johann de Plano. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatname 1245-1247*. Ayan, Ergin. (Çev), Derya Kitabevi, Trabzon
- Cöhçe, Salim.(1995).*Türk Tarihine Giriş*. Çağ Matbaacılık, Elazığ
- Çağatay, Saadet. (1963).*Türk Lehçeleri Örnekleri*. AÜDTCF Yayınları, Ankara
- Çetindağ, Yusuf. (2011).*Ali Şir Nevai*. Kaynak Kitaplığı, İstanbul
- Çögenli, M.Sadi, Yanık, Nevzat H., Toparlı, Recep. (2000).*Kitab-ı Mecmu Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Mugali*. T.D.K. Yayınları, Ankara
- Çögenli, M.Sadi, Yanık, Nevzat H., Toparlı, Recep. (2002). *Kavaninü'l-Külliyel-Li-Zabti'l-Lugati't- Türkiye*. T.D.K. Yayınları, Ankara
- Ebu'l-gazi Bahadır Han.( tarihsiz). *Türklerin Şeceresi (Şecere-i Terakime)*. Ergin ,Muharrem. (Haz), İstanbul
- Eckhardt, Sandor. Efsanede Attila. (1982). *Attila ve Hunları*, Baştav, Şerif. (Çev),Ankara
- El-Belazuri. (1987). Futh'ul Büldan(Ülkelerin Fetihleri). Fayda ,Mustafa (Çev), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2002). “*Şu Destanı Hakkında*”. İslamiyet Öncesi Türk Destanları, Sakaoğlu, Saim ve Duymaz, Ali.(Haz), Ötüken Yayıncılık, İstanbul
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2010).*Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara
- Ergin, Muharrem. (1970).*Oğuz Kağan Destanı*. M.E.B. Yayınları, İstanbul
- Ergin, Muharrem. (2000). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul
- Göksu, Erkan.(2011). Tarih-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi. *History Studies*,
- Gökyay, Orhan Şaik. (1968). *Han-name*.Necati Lugal Armağanı, Ankara
- Gökyay, Orhan Şaik. (1973).*Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul

Gömeç, Saadettin. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir-İki Söz. *D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı 35, Ankara, ss.22-35

Gömeç, Saadettin. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Akçağ Yayınları, Ankara

Gömeç, Sadettin. (1996). Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, ss.71-84

Gömeç, Sadettin. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara

Gömeç, Sadettin. (2000). İslamiyet Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine. *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.XX, S.31, Ankara, ss.51-92

Gönensay, Hıfzı Tevfik ve Banarlı, Nihad Sami. (1943). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul

Gumilev, L.N.(2005). *Eski Türkler*. Batur, Ahsen. (Çev), Selenge Yayınları, İstanbul

Gülcan, Yılmaz. (2003). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Alfa Yayıncılık, İstanbul

Günel, Zerrin. (2004). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Paradigma Kitabevi, Ankara

Günaltay, Mehmet Şemsettin. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler*. Kitapevleri Yayınları, İstanbul

Güngör, Erol. (2000). *Tarihte Türkler*. Ötüken Yayınları, İstanbul

Güngör, Harun. (1997). *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*. Kum Saati Yayınları, İstanbul

Halkın, Leon E. (1989). *Tarih Tenkidinin Unsurları*. Yediyıldız, Bahaeddin.(Çev.), T.T.K. Yayınları, Ankara

I.A.Mac Gahan. (1995). *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. Aka,İsmail ve Ersan, Mehmet. (Çev.), İzmir

İbn Batuta. (1989). *İbn Batuta Seyahatnamesi*. Parmaksızoğlu, İsmet. (Çev.), M.E.B. Yayınları, Ankara

İbn Fazlan, (1995). *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. Şeşen, Ramazan.(Çev.), Bedir Yayınevi, İstanbul

İbn Havkal-İstahri-Kudame b. Cafer-İbn Fakih-İbn Rusteh-El-Yakubi-İbn Hurdazbih. (2004). *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*. Yörükkan, Yusuf Ziya. (Çev.) Gelenek Yayınları, İstanbul

- İnan, Abdülkadir. (1976). "Türk Destanları", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara
- İnan, Abdülkadir. (1999). *Makaleler ve İncelemeler*. c.II, T.T.K. Yayınları, Ankara
- İnan, Abdülkadir. (1954). Türk Destanlarına Genel Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, ss.189-206.
- İnan, Abdülkadir. (1999). *Makaleler ve İncelemeler*. c.I, T.T.K. Yayınları, Ankara
- İzgi, Özkan. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. T.T.K. Yayınları, Ankara
- Kafesoğlu, İbrahim. (1999). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Yayıncılık, İstanbul
- Kaplan, Mehmet. (2002). Oğuz Kağan-Oğuz Han Destanı. Güzel, Hasan Celal. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.511-520.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divan-ü Lugati't Türk*. Erdi, Seçkin ve Yurteser, Serap Tuğba. (Çev.) Kabalıcı Yayınevi, İstanbul
- Kaya, Ceval. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*. T.D.K. Yayınları, Ankara
- Köprülü, Fuad. (1980). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul
- Köprülü, M.Fuad. (2009). *Türk Edebiyatı Tarihi*. Akçağ Yayınları, Ankara
- Kurt, İhsan. (1991). *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Kütükoğlu, Mubahat. (1995). *Tarih Araştırmalarında Usul*. Kubbealtı Neşriyat, İstanbul
- Memiş, Ekrem. (1996). *Tarih Metodolojisi*. Öz Eğitim Yayınları, İstanbul
- Meram, Ali Kemal. (2006). *Göktürk İmparatorluğu Tarihi*. Nokta Kitap, İstanbul
- Nur, Rıza. (1972). *Türk Tarihi*. c.I, Kutluğ Yayınları, İstanbul
- Onat, Ayşe. (1978). *Hun Devrine Ait Başlıca Çin Kaynakları Hakkında Notlar*. San Matbaası, Ankara
- Orkun, Hüseyin Namık. (2004). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. c.I-IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaeddin. (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. T.T.K. Yayınları, Ankara

- Ögel, Bahaeddin.(2003).*Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*. c.I, M.E.B. Yayınları, Ankara
- Ögel, Bahaddin. (2001).*Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul
- Özçelik, İsmail. (2001). *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara
- Öztürk, Ali. (1980).*Çağlar İçinde Türk Destanları*. Emek Matbaacılık, İstanbul
- Reşideddin Fazlullah. (tarihsiz) *Cami üt-Tevarih*. Gölpınarlı, Abdülkadir. (Çev.), İstanbul
- Rugoft, Milton.(2003).*Marko Polo Seyahatnamesi*. Loddo, Hande. (Çev.), Kaknüs Yayınları, İstanbul
- Sepetçioğlu, M.Necati. (2004). *Karşılaştırmalı Türk Destanları*. İrfan Yayıncılık, İstanbul
- Şahin, Muhammet.(1999). *Türk Tarihi ve Kültürü*. Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara
- Şeşen, Ramazan. (2004). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. T.T.K. Yayınları, Ankara
- Taneri, Aydın. (1997).*Türk Devlet Geleneği*, M.E. B. Yayınları, İstanbul
- Tarcan, Haluk.(2003).*Tarihin Başladığı Ön-Türk Uygarlığı Resmi Tarihin Çöküşü*. Öntürk Uygarlığı Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul
- Taşagıl, Ahmet. (2003).*Göktürkler*. c.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Taşagıl, Ahmet. (2003).*Gök-Türkler*. c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Taşagıl, Ahmet. (2003).*Gök-Türkler*. c.III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- Taymas, Abdullah Battal. (1997).*İbn-i Muhenna Lügati*. T.D.K. Yayınları, Ankara
- Tekin, Talat. (1989). *XI. yy. Türk Şiiri*. T.D.K.Yayınları, Ankara
- Tekin, Talat. (2004).*İrk Bitig-Eski Uygurca Fal Kitabı*. Öncü Kitap, Ankara
- Togan, Zeki Velidi. (1972). *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuz-namesi Tercüme ve Tahlili*, İstanbul
- Togan, Zeki Velidi. (1981).*Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi, İstanbul
- Togan, Zeki Velidi. (1985).*Tarihte Usul*. Enderun Kitabevi, İstanbul

Togan, Zeki Velidi. (2002). Boz kurt Efsanesi. Güzel, Hasan Celal (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.544-547.

Turan, Osman. (1969). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*. c.I, İstanbul

Tülücü, Süleyman. (2000). Prof Abdülkadir İnan Üzerine Bazı Notlar. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, Erzurum

Türkdoğan, Orhan. (2009). *Türk Tarihinin Sosyolojisi*. IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul

Türker, Mübahat. (2001). Göktürk Kitabelerinin Felsefi Açından Değerlendirilmesi. Hacaloğlu, Yücel. (Ed.), *Göktürk Devletinin 1450. Kuruluş Yıldönümü*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara, ss.51-60.

Ural, Orhan. (1972). *Üç Destan; Oğuz Kağan-Ergenekun-Köroğlu*. Ankara

Ülken, Hilmi Ziya. (2007). *Türk Tefekkür Tarihi*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

V.Thomsen.(2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Köken, Vedat.( Çev.) T.D.K. Yayınları, Ankara

Varis, Çakan. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Binyıl Yayınevi, Ankara

Yıldırım, Dursun. (2002). Ergenekon Destanı. Güzel, Hasan Celal. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c.III, Ankara, ss.527-544.

Yılmaz, Gülşen İnci. (2006). *İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*.Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

Yolalıcı, M.Emin. (2008). Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ordu, ss.471-484.

Yusuf Has Hacıp. (1959). *Kutadgu Bilig*. Arat, Reşit Rahmeti. (Haz), Ankara

Yüce, Nuri. (2003). *Mukaddimetü'l Edeb*. T.D.K. Yayınları, Ankara

## **İnternet Kaynakları**

<http://imageshack.us>

<http://img03.blogcu.com>

<http://insanveevren.wordpress.com>

<http://mimoza.marmara.edu.tr>

<http://onturk.wordpress.com/tag/mogolistan>

<http://tr.wikipedia.org>

<http://turkleronline.net>

<http://www.cerezforum.com>

## EKLER

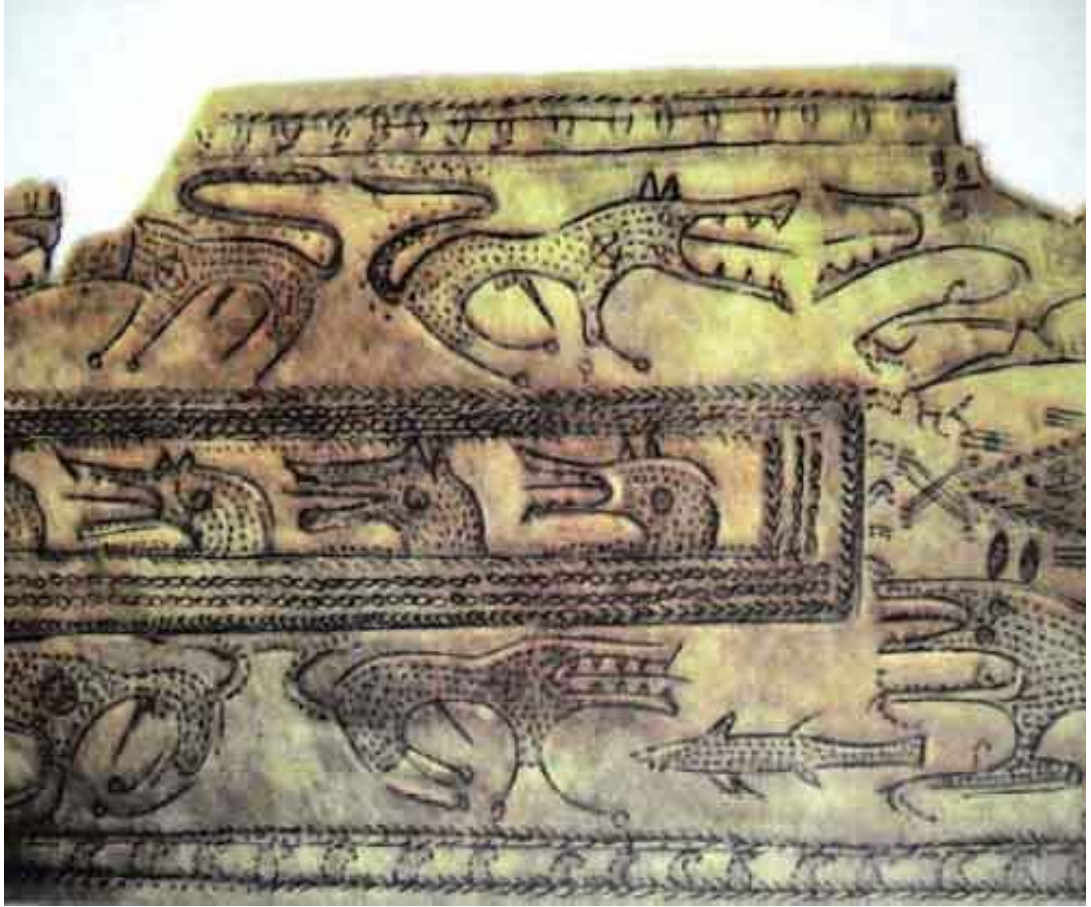
### EK:1 RESİMLER



Resim 1: Uygur Devletinin Kağan Mezarları<sup>506</sup>

<sup>506</sup> <http://onturk.wordpress.com/tag/mogolistan/> (21.10.2011)





Resim 2: Türklere Ait Tunç Kemer<sup>507</sup>

<sup>507</sup> <http://onturk.files.wordpress.com/2011/03/dk2.jpg> (20.11.2011)



Resim 3: Beşbalık Şehrinde Türklere Ait Bir Duvar Figürü<sup>508</sup>

<sup>508</sup>[http://img03.blogcu.com/images/b/a/g/bagimsizrehberler/4ae0cf2052f17774260eef84d3195c7d\\_1313523230.jpg](http://img03.blogcu.com/images/b/a/g/bagimsizrehberler/4ae0cf2052f17774260eef84d3195c7d_1313523230.jpg) (10.10.2011)



Resim 4: Mezarıdan Çıkan Bir Türk Halısı<sup>509</sup>

<sup>509</sup> <http://imageshack.us/photo/my-images/361/oldestcarpet6sl1wn16lq.jpg/sr=1> (09.08.2011)



**Resim 5: Turfan Harebeleri**<sup>510</sup>

---

<sup>510</sup> <http://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Turpan-jiaohe-ruinas-d02.jpg> (12.12.2011)





**Resim 6: Göktürk Paraları<sup>511</sup>**

<sup>511</sup> <http://www.cerezforum.com/genel-turk-tarihi/10853-gokturkler-de-ay-yildizli-para.html>  
(10.09.2011)



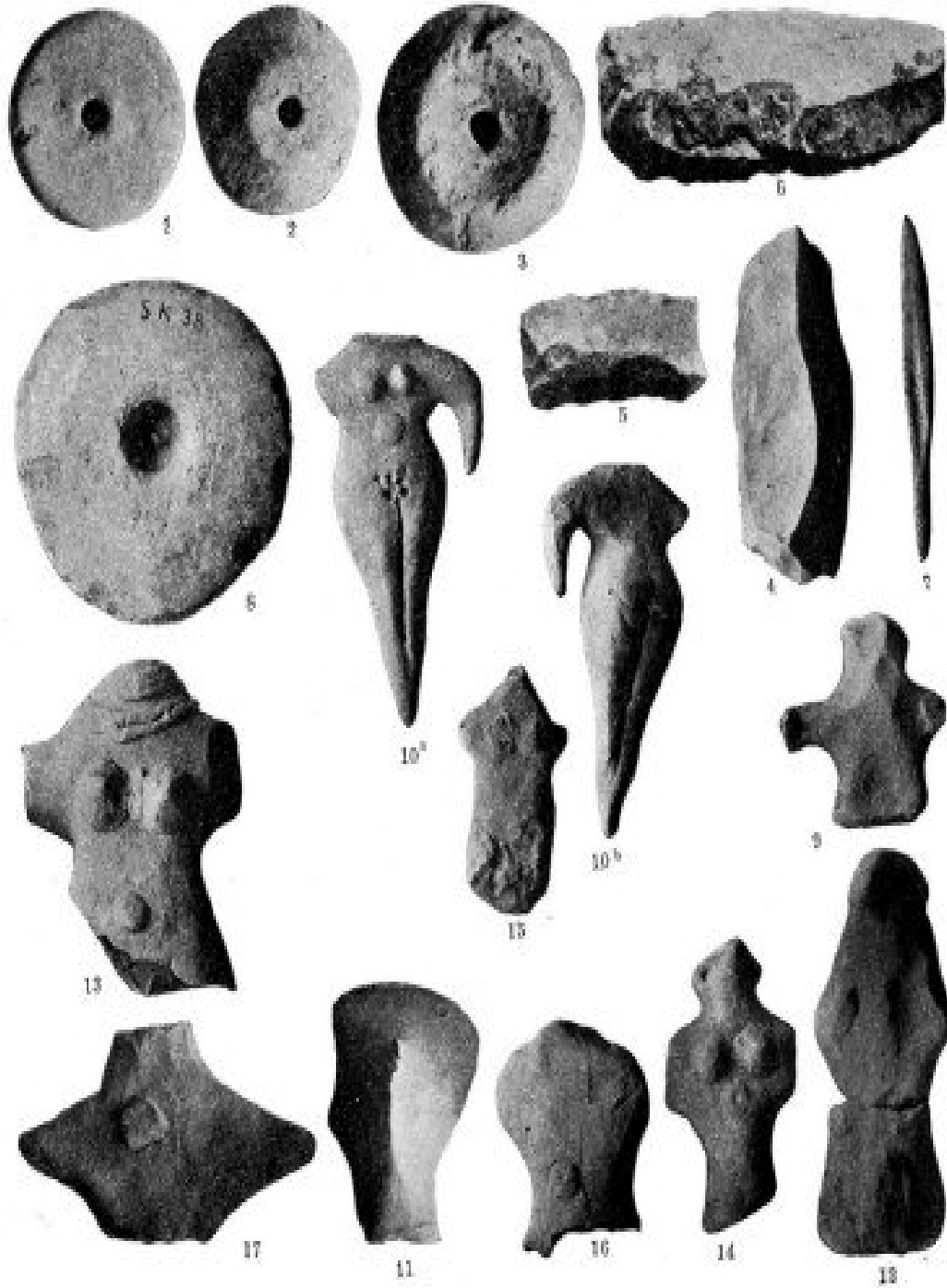
Resim 7: Pazırık Bölgesi Sanat Eseri<sup>512</sup>



Resim 8: Esik Kurganı kazılarında ortaya çıkan bir sanat eseri<sup>513</sup>

<sup>512</sup> [http://mimoza.marmara.edu.tr/~ugur/sayi3/atli\\_sayi3.htm](http://mimoza.marmara.edu.tr/~ugur/sayi3/atli_sayi3.htm) ( 12.06. 2011)

<sup>513</sup> <http://insanveevren.wordpress.com/2011/05/10/esik-kurgani-issik-kurgani-ve-altin-elbiseli-adam-khan-uya/> (12.06. 2011)



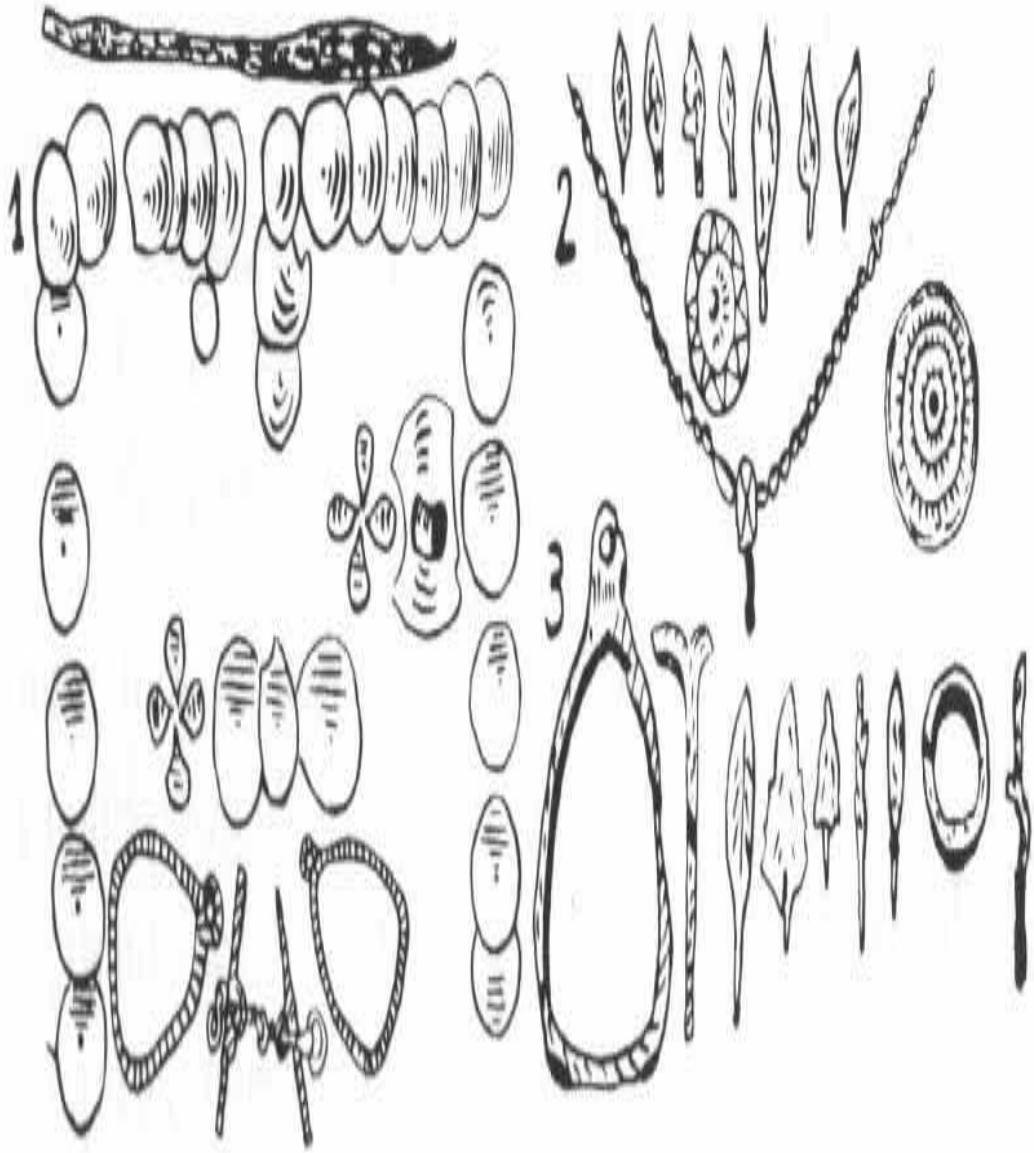
Resim 9: Anav Bölgesi Kazılarında ortaya çıkan aletler<sup>514</sup>

<sup>514</sup> <http://onturk.wordpress.com/2011/03/09/anau-medeniyeti/> (19.05.2011)



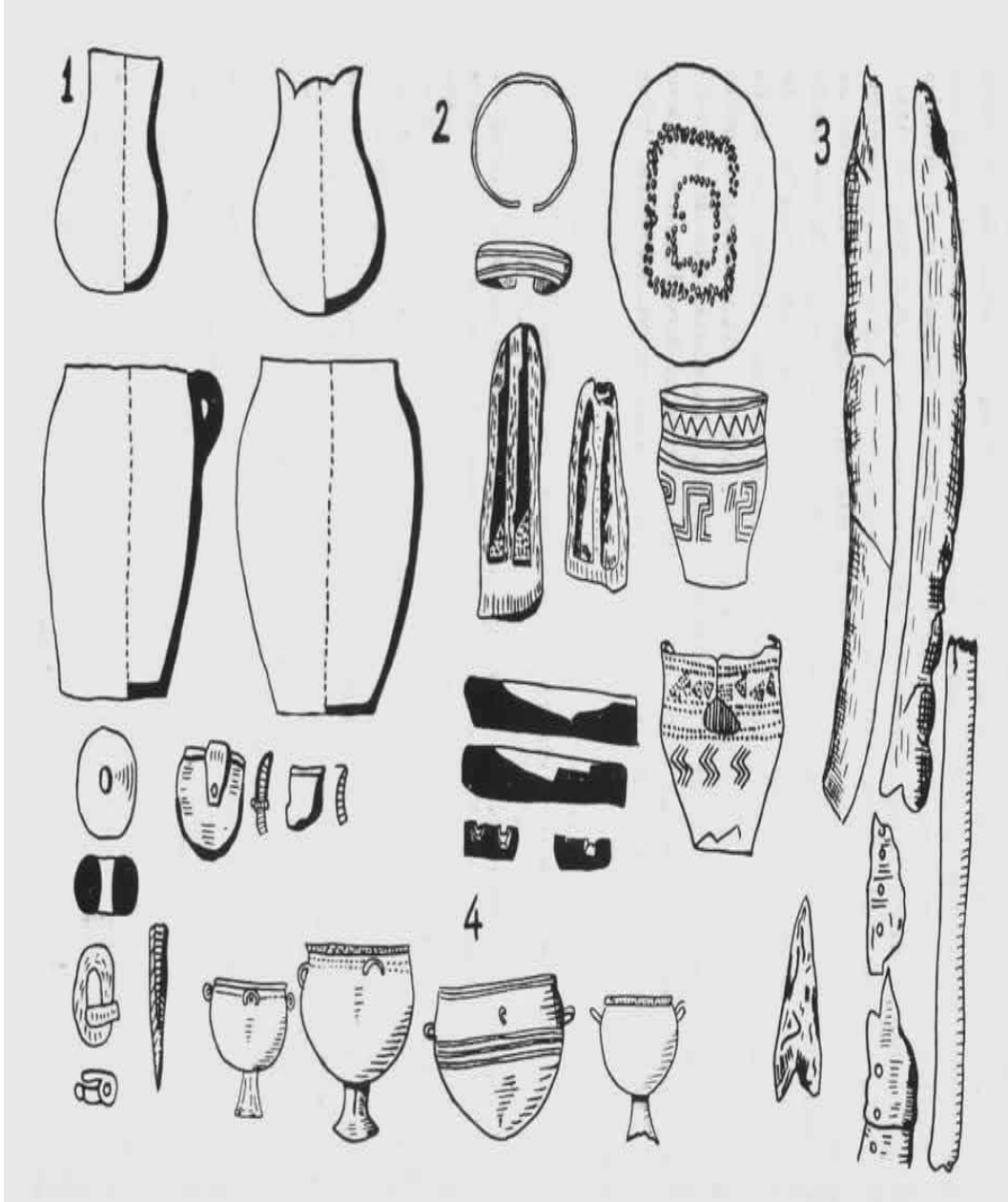
Resim 10: Kazılar sonucunda ortaya çıkan çanak-çömlekler





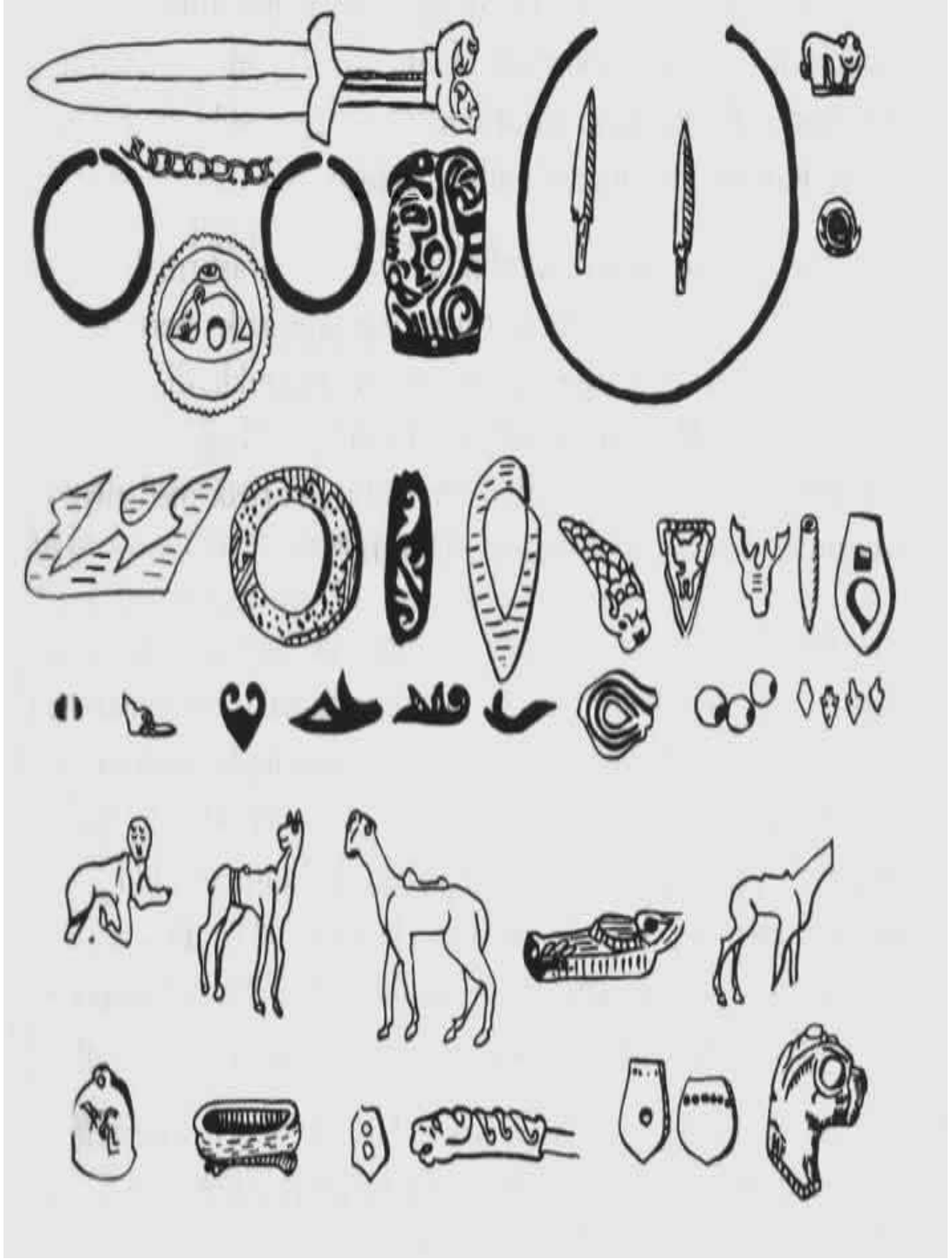
Resim 11: Hazarlara ait gündelik eşyalar<sup>515</sup>

<sup>515</sup> [http://turkcleronline.net/images/Resim\\_Galerisi/galeri/hazarlaraait\\_buluntular.jpg](http://turkcleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/hazarlaraait_buluntular.jpg) (10.06.2011)



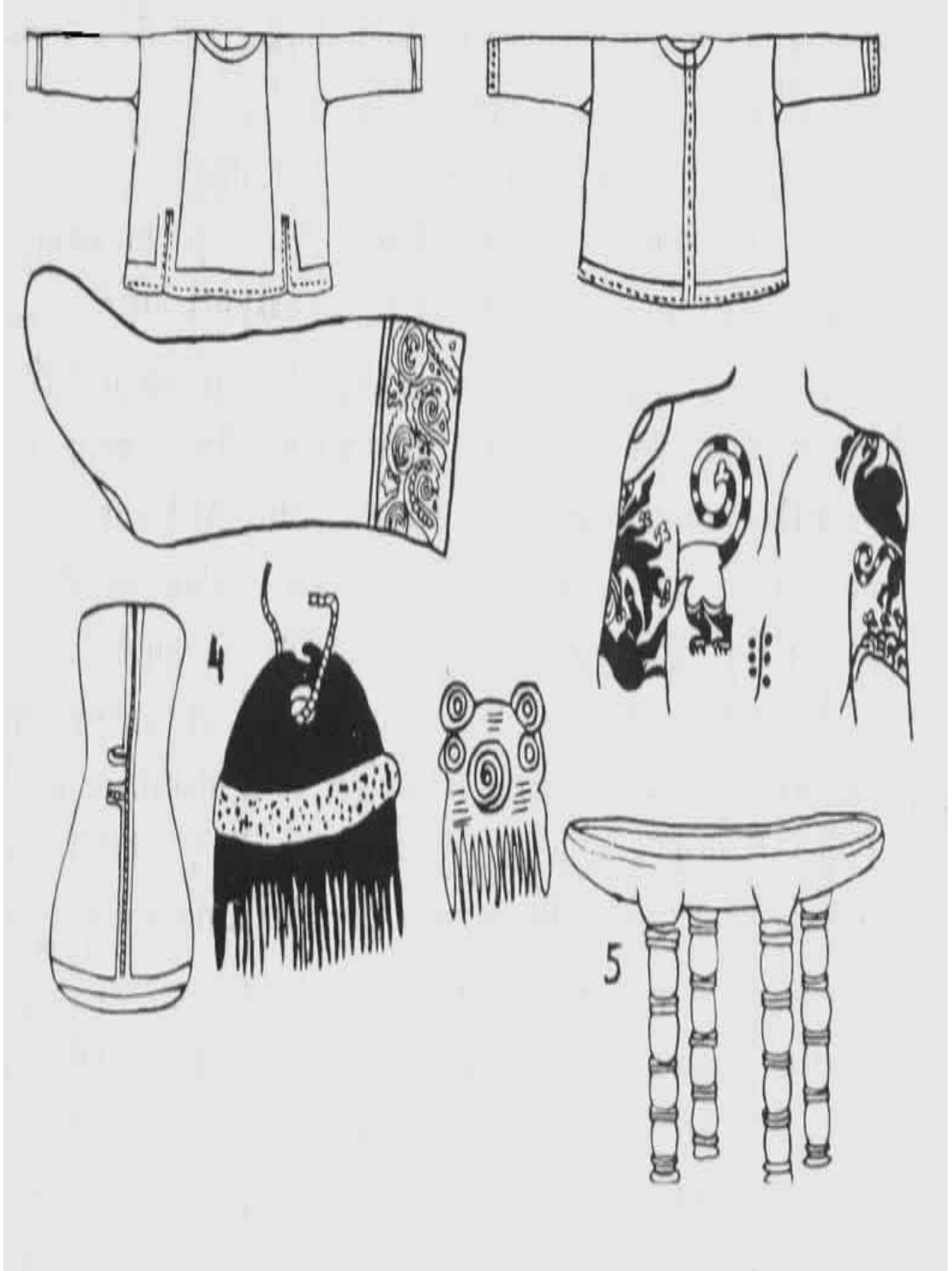
Resim 12: Hunlara ait Tanrı Dağı buluntuları<sup>516</sup>

<sup>516</sup> [http://turkcleronline.net/resimgalerisi/resim\\_galerisi\\_sayfa\\_5.htm](http://turkcleronline.net/resimgalerisi/resim_galerisi_sayfa_5.htm) (12.12.2011)



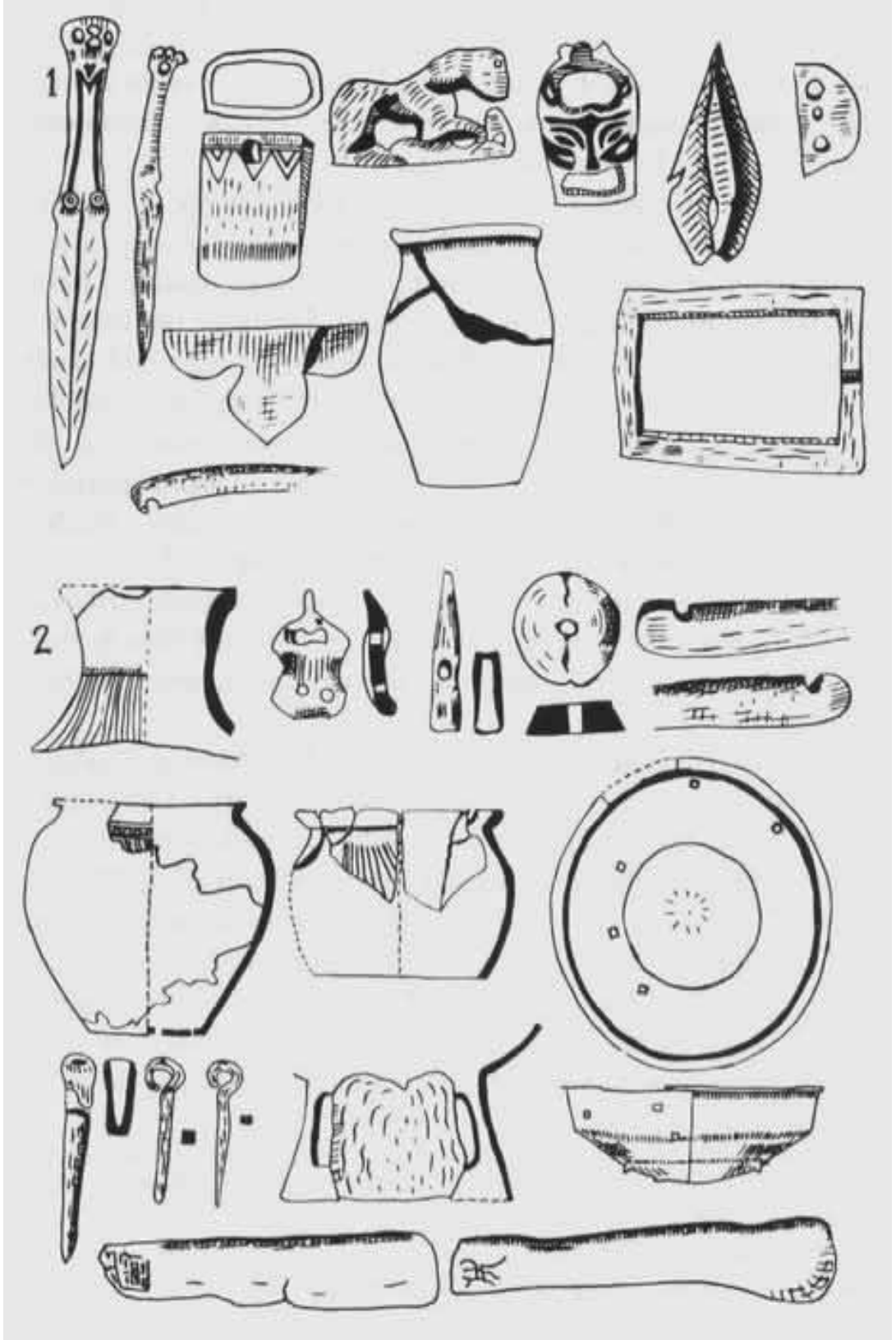
Resim 13: Hunlara ait Altay Buluntuları<sup>517</sup>

<sup>517</sup> [http://turkcleronline.net/images/Resim\\_Galerisi/galeri/hundevletine\\_ait\\_altaybuluntu.jpg](http://turkcleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/hundevletine_ait_altaybuluntu.jpg)  
(05.02.2011)



Resim 14: Hunlara ait Pazyryk Kùltürü buluntular<sup>518</sup>

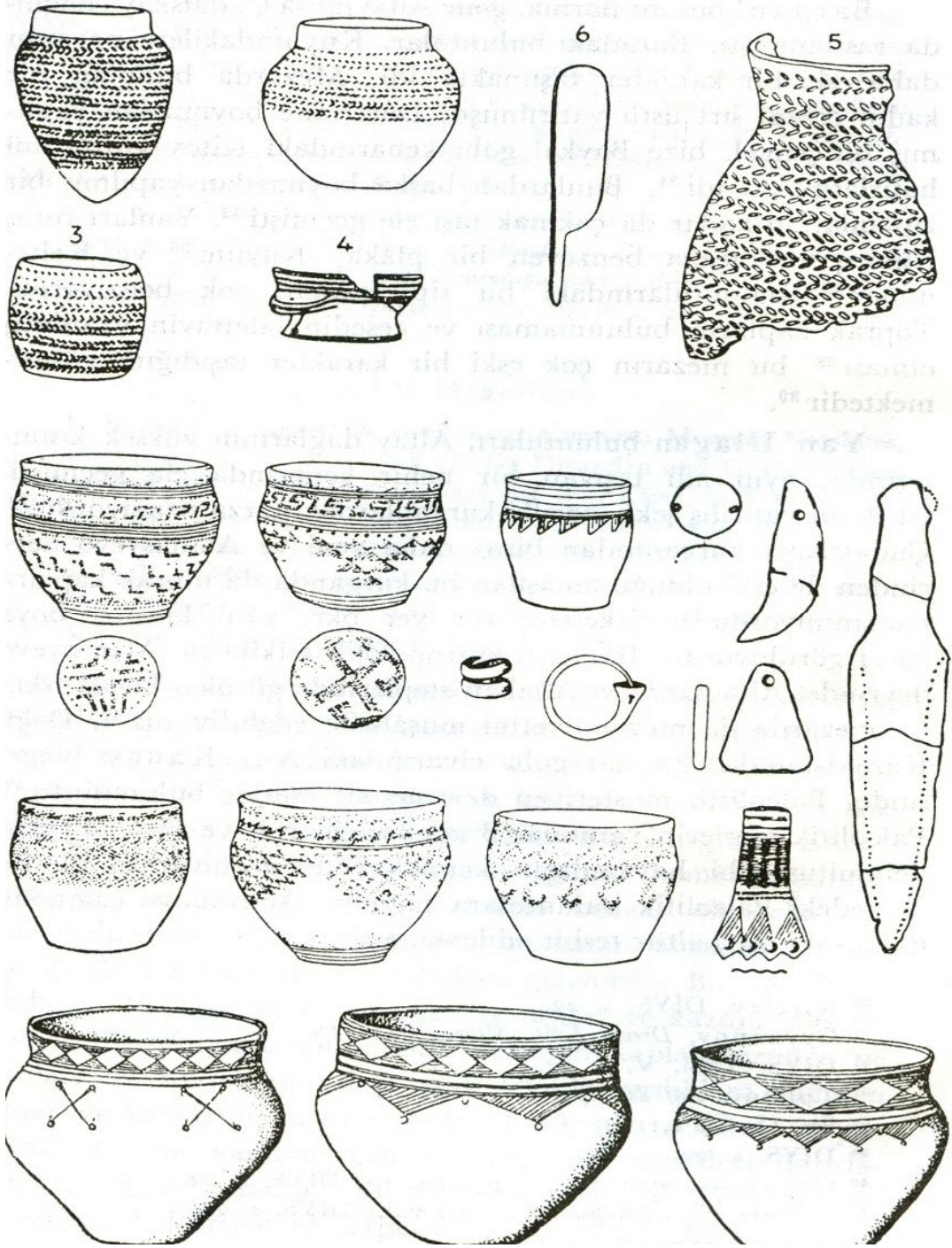
<sup>518</sup> [http://turkcleronline.net/images/Resim\\_Galerisi/galeri/hundonemi\\_pazyrik\\_bulunt.jpg](http://turkcleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/hundonemi_pazyrik_bulunt.jpg) (08.09.2011)



Resim 15: Hunlara ait Baykál gölü kalıntıları<sup>519</sup>

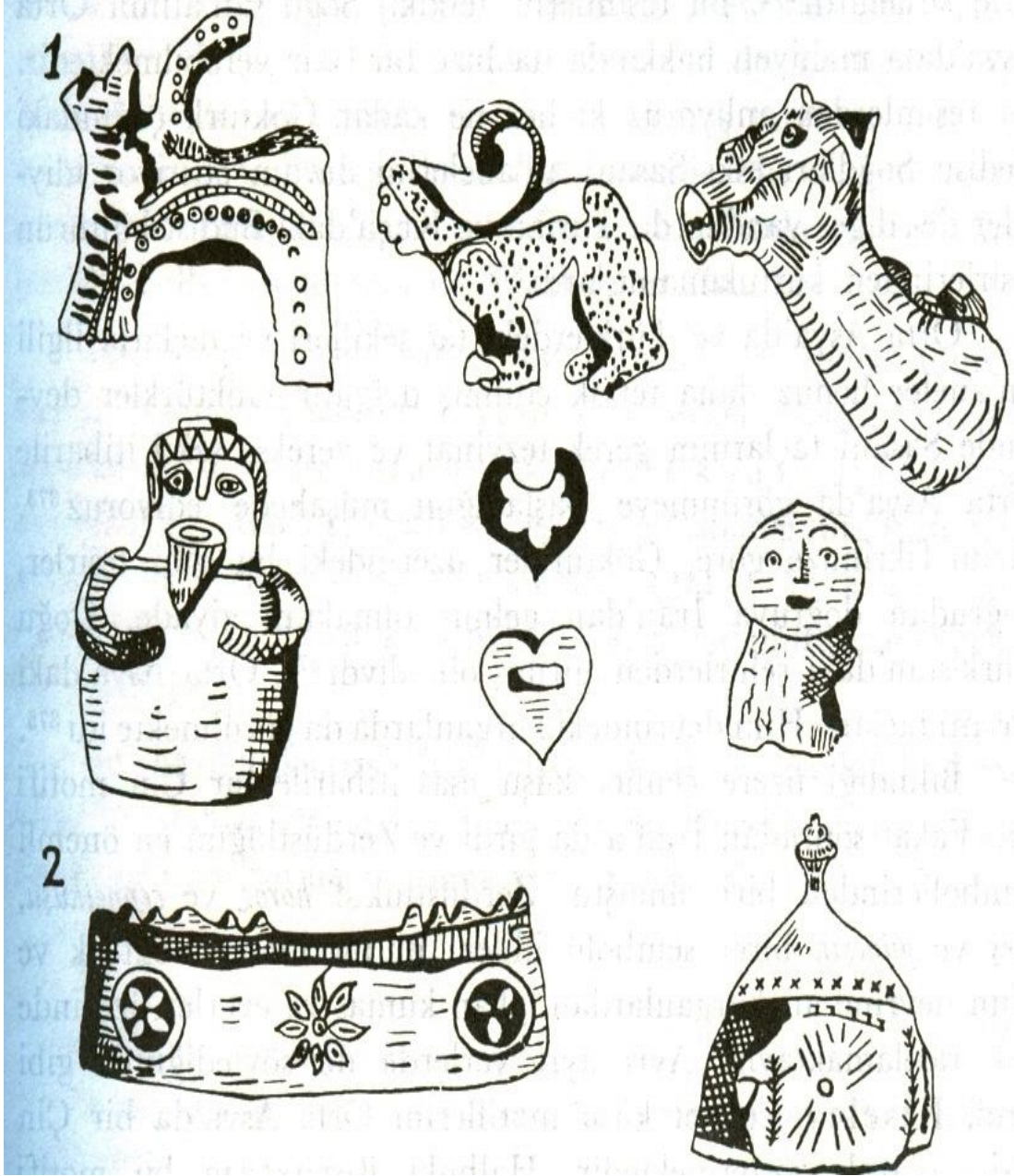
<sup>519</sup> [http://turkcleronline.net/images/Resim\\_Galerisi/galeri/hunlaraait\\_baykal\\_golubulutulari.jpg](http://turkcleronline.net/images/Resim_Galerisi/galeri/hunlaraait_baykal_golubulutulari.jpg) (10.10.2011)





Resim 16: Altay Bölgesi Mezar kalıntıları<sup>520</sup>

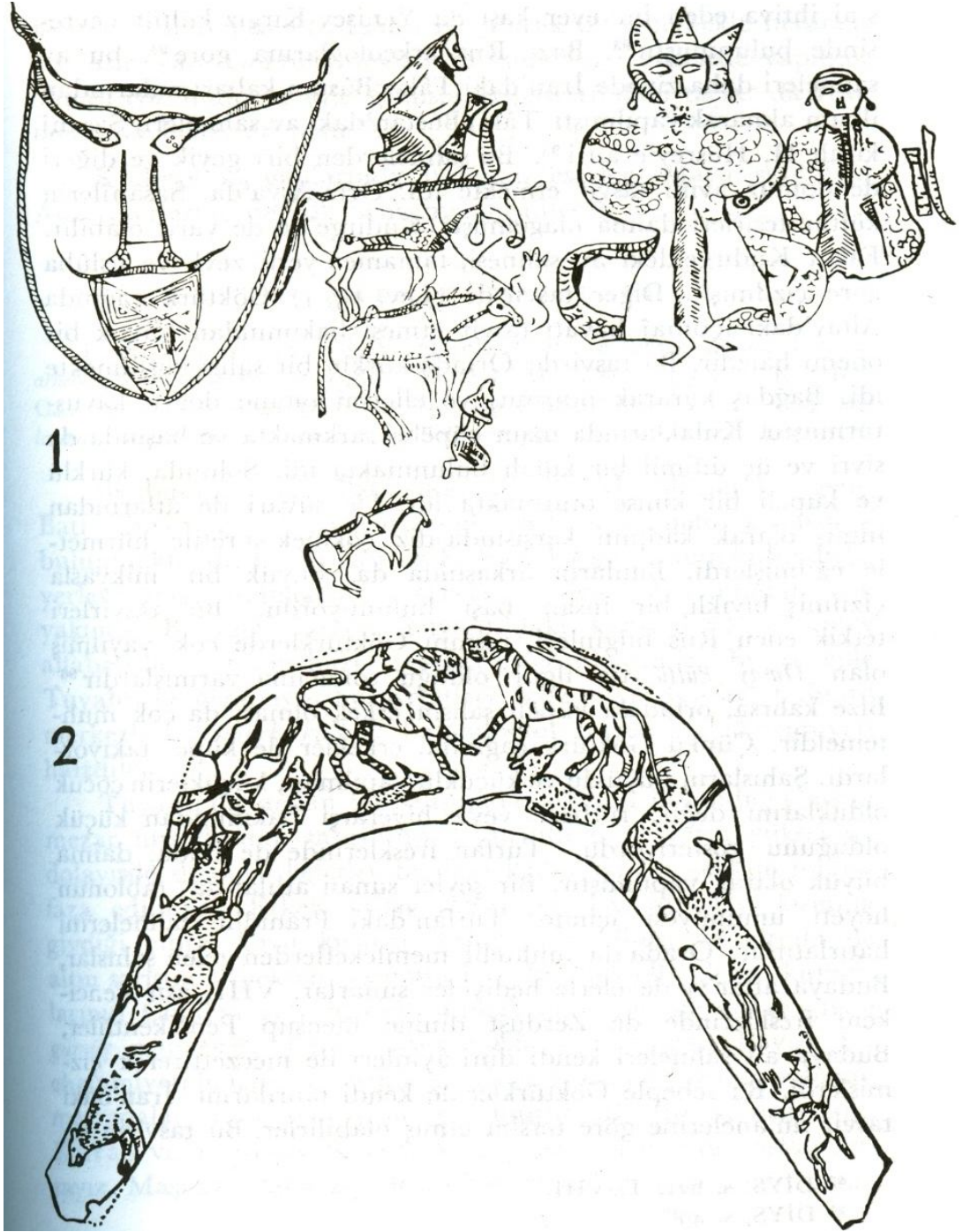
<sup>520</sup> Bahaeddin Ögel. (1985). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. C.I-IX, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss.12.



Resim 17: Çu Vadisi kazılarında Türklere ait çıkan eşyalar<sup>521</sup>

<sup>521</sup> Ögel, a.g.e., ss.191.

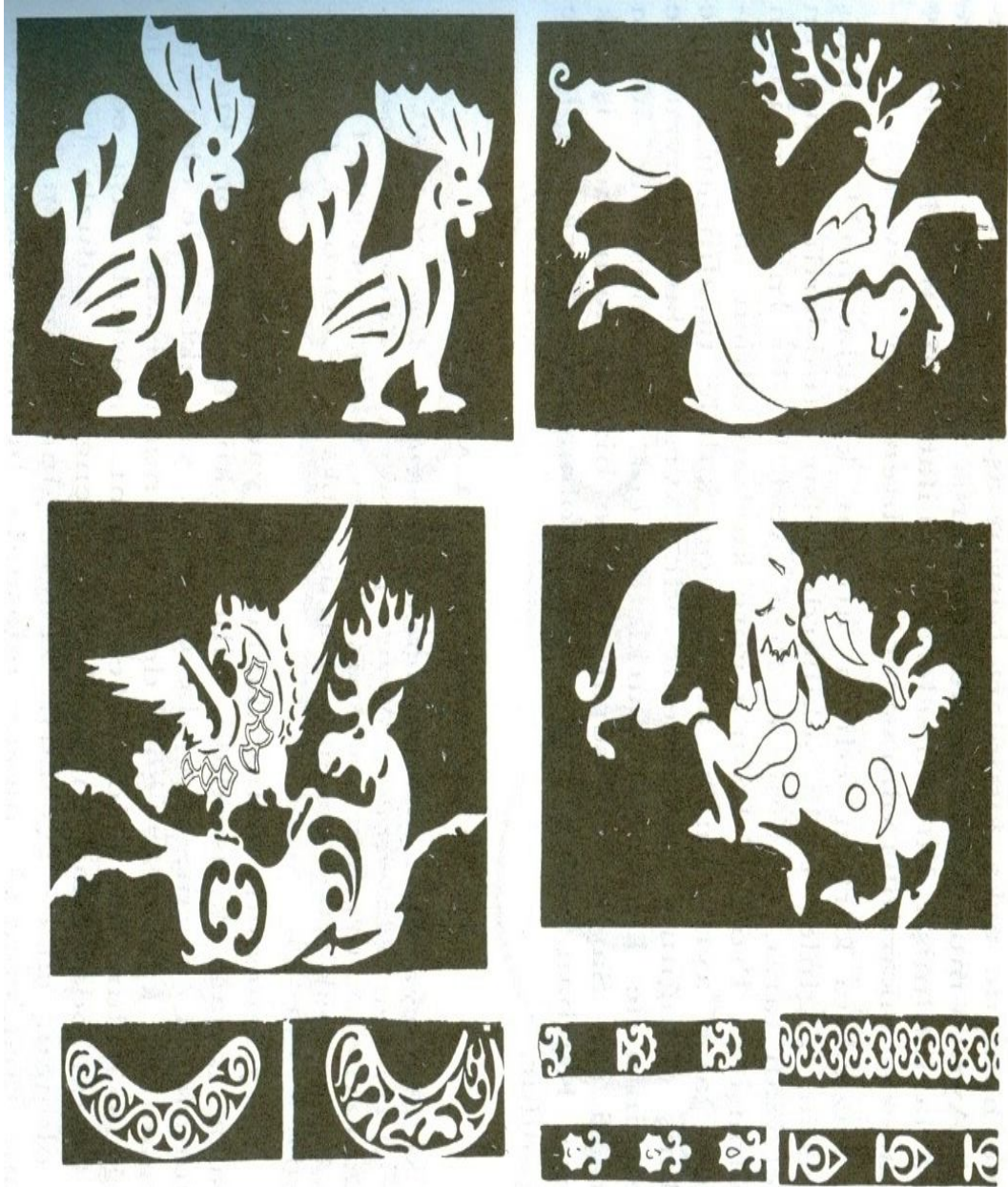




Resim 18: Göktürlere ait sanat eserleri<sup>522</sup>

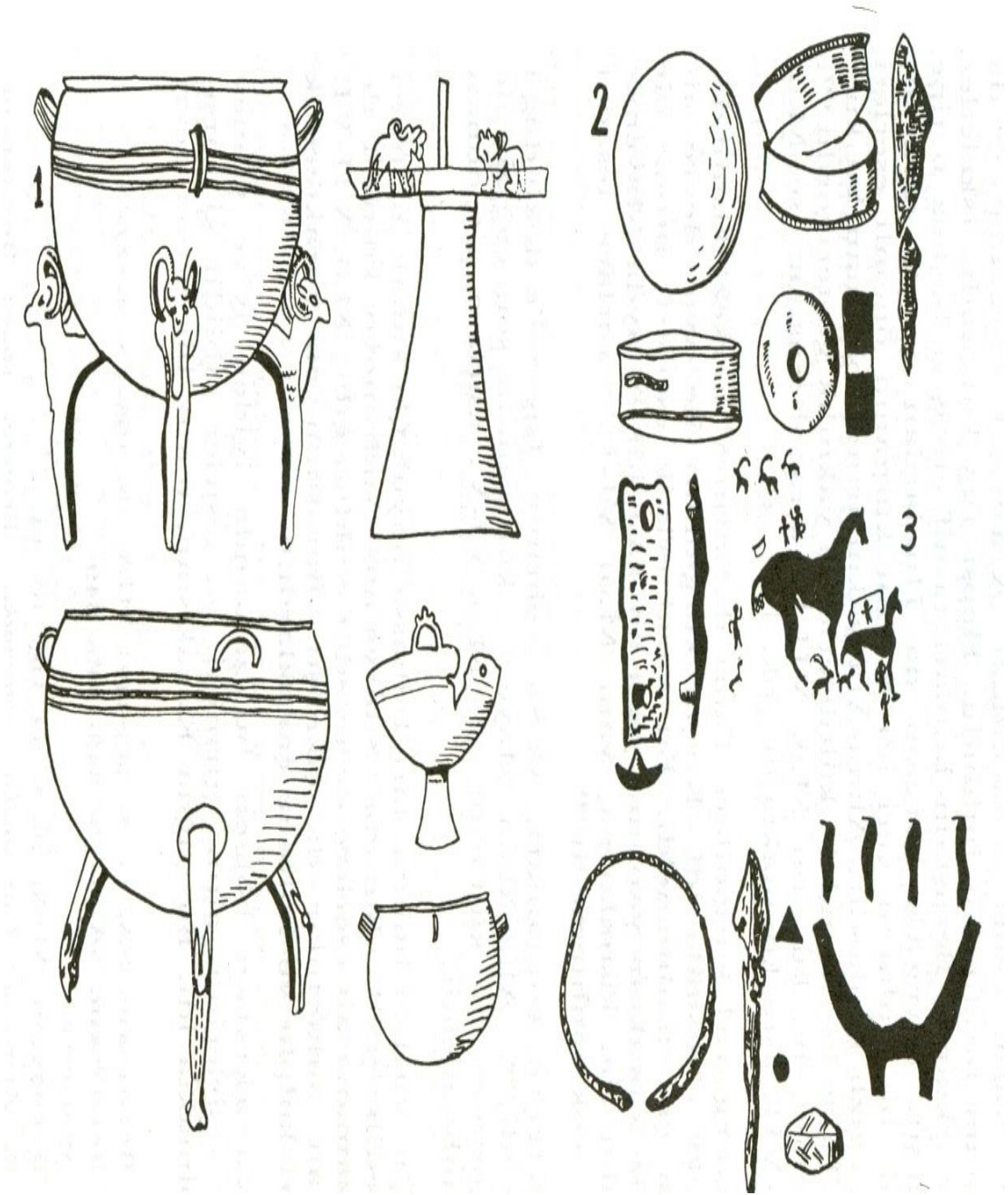
<sup>522</sup> Ögel,a.g.e., ss.141.





Resim 19: Pazyryk bölgesi Kültür Eserleri<sup>523</sup>

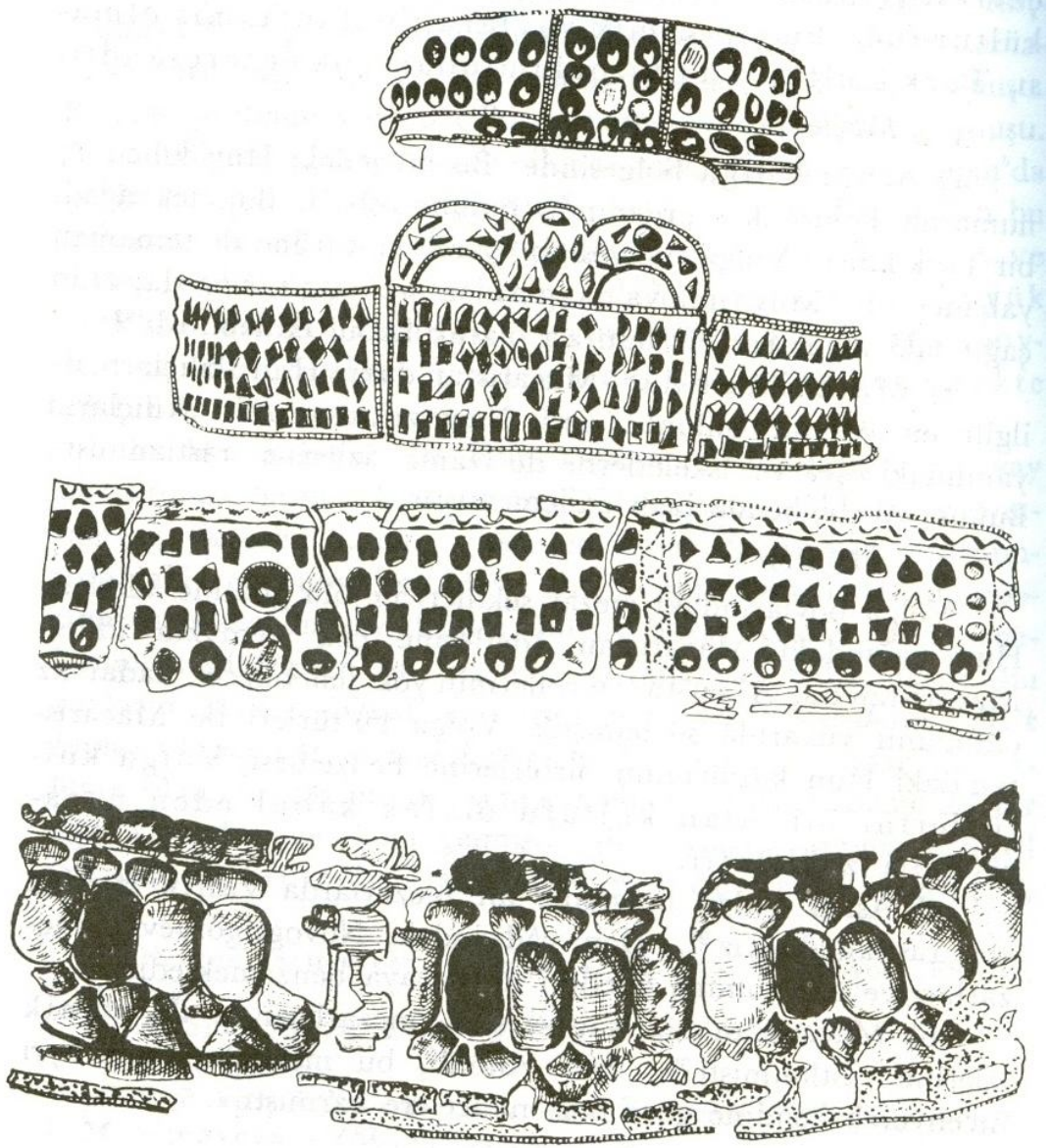
<sup>523</sup> Ögel, a.g.e., ss.67.



Resim 20: Tanrı Dağları Kültür kalıntıları<sup>524</sup>

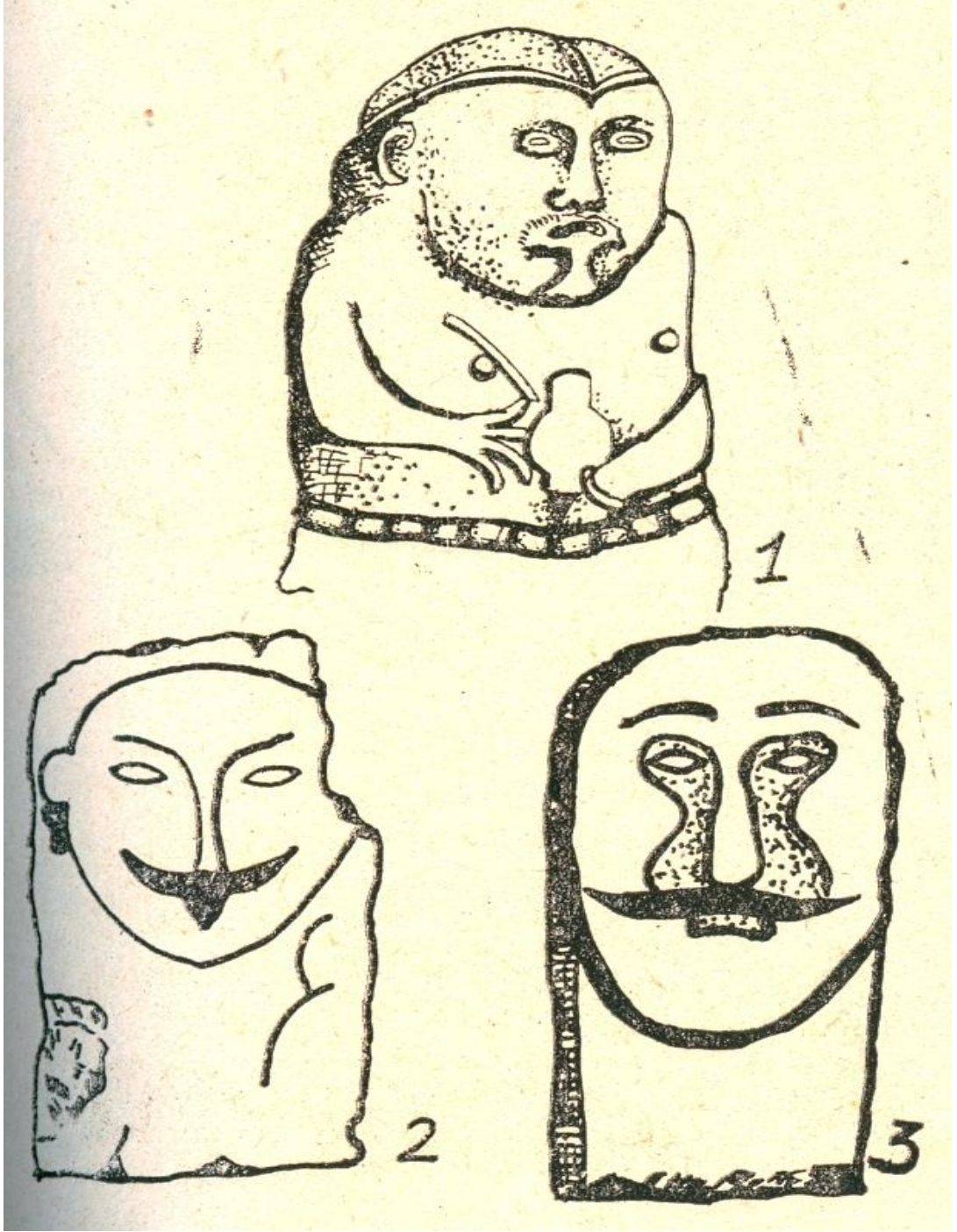
<sup>524</sup> Ögel, a.g.e., ss.40.





Resim 21: Avrupa Hunlarına ait Macaristan Kalıntıları<sup>525</sup>

<sup>525</sup> Ögel, a.g.e., ss.106.



Resim 22: Göktürklere Bıyık ve Sakal Örnekleri<sup>526</sup>

<sup>526</sup> Ögel, a.g.e., ss.137.





Resim 23: Uygur duvar resimlerinde dizlikler<sup>527</sup>

<sup>527</sup> Ögel, a.g.e., ss.133.





Resim 24: Uygur Elbiseleri<sup>528</sup>

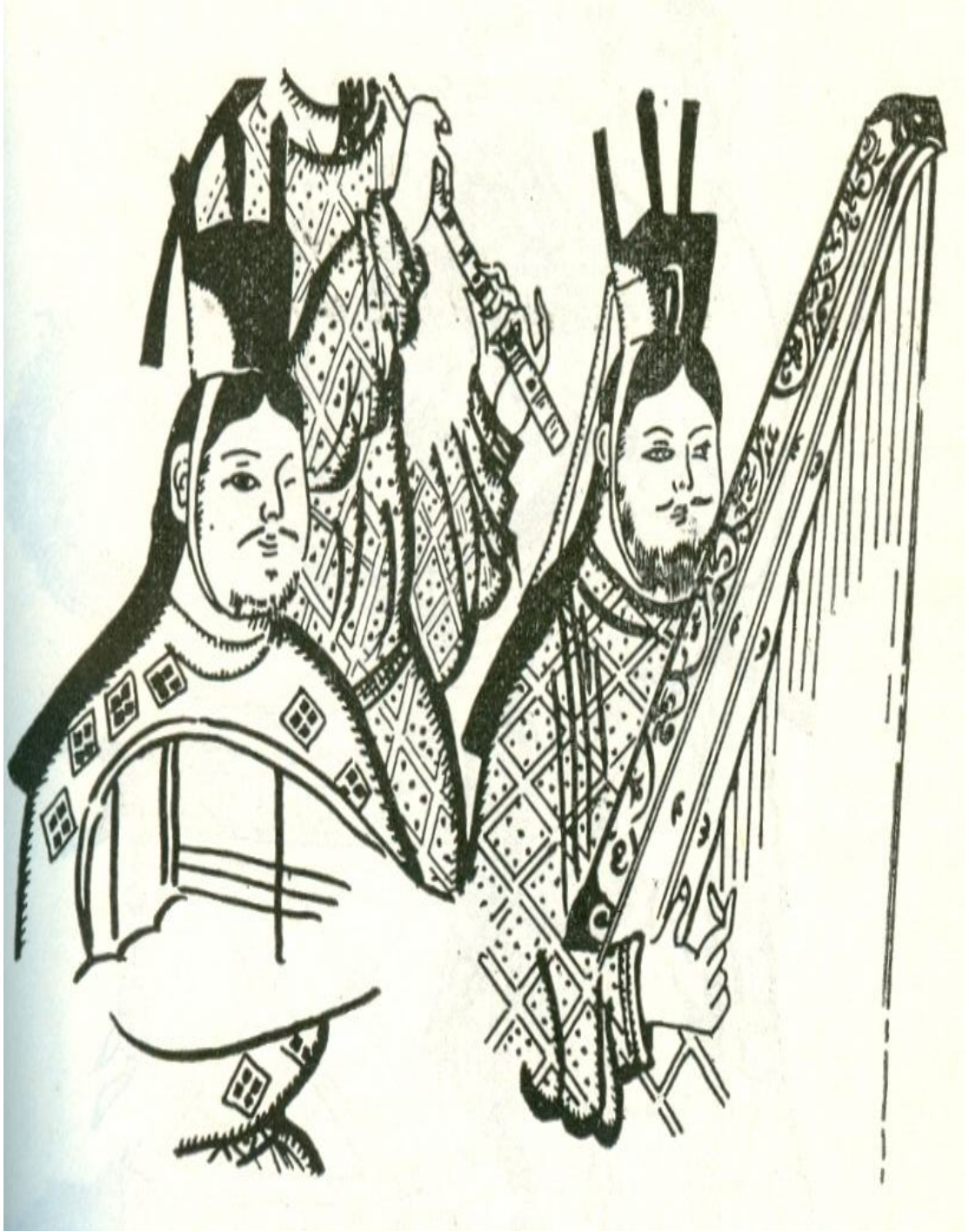
<sup>528</sup> Ögel, a.g.e., ss.56.





Resim 25: Uygurlar ait ağız tanburası<sup>529</sup>

<sup>529</sup>Ögel, a.g.e., ss.56



Resim 26: Uygurlara ait saz takımı





Resim 27: Uygurların yatıq vurmali çalgısı<sup>530</sup>

<sup>530</sup>Ögel, a.g.e., ss.365.

## ÖZGEÇMİŞ

Taner Aslan, 1984 yılında Gaziantep’te doğdu. İlk ve ortaöğretimini Gaziantep’te tamamladı.2003–2004 eğitim-öğretim döneminde girdiği Gaziantep Üniversitesinden 2006–2007 Eğitim-öğretim döneminde üniversite genel ortalama birincisi olarak mezun oldu. Gaziantep Üniversitesi’nde öğrencilik döneminde Fen-Edebiyat Fakültesi öğrenci temsilciliği, Gaziantep Üniversitesi Öğrenci Konsey başkan yardımcılığı ve Gaziantep Üniversitesi Öğrenci Konsey Başkanlığı görevlerini yürüttü. Lisans tezini 2007 yılında “Gaziantep ve Çevresinde Elbeyli Türkmenleri” adlı teziyle tamamladı. Aynı üniversitede Tarih öğretmenliği anabilim dalında 2007-2008 Eğitim-öğretim döneminde Tezsiz Yüksek Lisans yaptı. Kurtuluş savaşı esnasındaki (1918 – 1922) Gaziantep savunması ve tarihi hakkında yerel ve ulusal birçok dergide makaleleri yayımlandı. Taner Aslan orta derecede İngilizce bilmekte ve Gaziantep’te Tarih öğretmeni olarak Gaziantep’te yaşamını sürdürmektedir.

## VITAE

Taner Aslan was born in Gaziantep in 1984. He completed his primary and secondary education in Gaziantep. He began to be educated in the Department of History at University of Gaziantep in 2003. And he graduated with first-degree at the Department of History, University of Gaziantep in 2007. He was student council representative of Faculty of Arts and Sciences, additionally he was assistant president and also president of student council at University of Gaziantep. He completed his dissertation with “Elbeyli Turkmens of Gaziantep and the around” in 2007. He also completed non-thesis master’s degree at the Department of History, University of Gaziantep in 2008. The articles belongs to him about the history of Gaziantep and the defenses of Gaziantep at the Turkish Liberation War (1918 – 1922), were published in local and the national magazines. Taner Aslan speaks English moderately. He is now a history teacher and lives in Gaziantep.